

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ана С. Вуковић

**Друштвена обележја савременог
феминистичког покрета у Србији**

докторска дисертација

Београд, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Ana S. Vuković

**SOCIAL FEATURES OF THE CONTEMPORARY FEMINIST
MOVEMENT IN SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019.

Комисија за оцену и одбрану докторске дисертације

Ментор:

др Слободан Антонић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови Комисије за оцену и одбрану докторске дисертације:

др Владимир Вулетић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Јасмина Петровић, редовни професор
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

др Миша Стојадиновић, виши научни сарадник
Институт за политичке студије, Београд

др Нада Новаковић, научни сарадник
Институт друштвених наука, Београд

Датум одбране: _____

Ана С. Вуковић

Друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији

Резиме

Рад, осим увода и закључка, има шест поглавља. У првом поглављу дефинише се теоријско-методолошки оквир истраживања: основни појмови (феминизам, друштвени покрет, пол/род, идентитет, идеологија итд), као и основне методе и технике коришћене у истраживању. У другом поглављу излаже се историјски развој феминизма на југословенском простору и његов утицај на друштвене промене положаја жена код нас. У трећем поглављу даје се слика савременог феминистичког покрета у Србији, са посебним освртом на период после распада бивше Југославије. Пошто је, на тај начин, формулисан историјски и друштвени контекст у коме се налази савремени феминистички покрет у Србији, у наредним поглављима рада изнети су резултати комплексног искуственог истраживања које је спровела ауторка.

Истраживани су ставови и социодемографске карактеристике три групе жена: 1. феминисткиња; 2. политичарки и других активисткиња из државних органа који се баве родном равноправношћу; као и 3. опште популације жена. У истраживању прве две категорије коришћен је полуструктурисани дубински интервју, а узорак је обезбеђен приступом „снежне грудве” (snow-ball sample). Током 2011-2012. године обављено је 30 интервјуа са феминисткињама и 16 разговора са друштвено-активним женама. Жене из опште популације обухваћене су анкетним истраживањем, на квотном узорку од 188 испитаница, према образовној структури жена у Србији, а истраживање је урађено у Београду, 2013. године.

Циљ овог комплексног истраживања био је да се утврди колико су феминистичке идеје дубоко продрле како међу политичарке и друштвене активисткиње, тако и међу жене из опште популације. Такође, ауторка је желела да утврди који су основни ставови као и социо-демографске карактеристике феминисткиња, како би их упоредила са друге две групације жена.

Социо-демографске карактеристике феминисткиња описане су у четвртном поглављу. Утврђено је да већина феминисткиња потиче из средњег и вишег друштвеног слоја; да је рођена и одрасла у урбаним срединама; да су очеви феминисткиња углавном високообразовани и да су провели радни век као стручњаци; да су мајке такође биле образованије од просечних жена свог времена, и врло често описане као „веома самосвесне и снажне особе у породици”; огромна већина

феминисткиња су и саме високообразоване жене, углавном с факултетом друштвено-хуманистичког усмерења; највише феминисткиња је запослено у јавном сектору или су тамо радиле до пензионисања, а део њих је из јавног прешао у цивилни или приватни сектор.

Ставовима феминисткиња, као и друштвено-активних жена, који се тичу феминизма и положаја жена у Србији, посвећено је пето поглавље. Феминисткиње су се углавном изјашњавале као припаднице либералне, радикалне, марксистичке/социјалистичке и анархистичке струје феминизма, али и као квир-феминисткиње, феминистичке уметнице, док је било испитаница и које нису желеле да се одреде само за једну струју. Утврђено је да идеолошка профилисаност унутар феминисткиња расте са годинама старости испитаница. Већину феминисткиња карактерише и лева политичка оријентација, али и остајање изван политичких странака. Обично су атеисткиње, и сматрају да је у Србији превелик утицај Српске православне цркве. Изричито су против ксенофобије, хомофобије, национализма и повишено осетљиве на сваку врсту дискриминације.

Политичарке и друштвено-активне жене у органима за родну равноправност такође су високообразоване и припадају средњој или вишој средњој класи, са сличним социјалним пореклом као и феминисткиње. За њих је утврђено да у значајној мери прихватају феминистичке ставове, али се слабо идентификују са феминистичким покретом и с феминистичком идеологијом.

У шестом поглављу упоређени су ставови жена из опште популације и феминисткиња о друштву и положају жена. Утврђено је да 64% жена из опште популације које су страначки одређене оптирају за странке деснице, чиме је потврђена хипотеза да су феминисткиње знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације. Сличан налаз је утврђен и у питању религиозности – наспрам феминисткиња које су по правилу атеисткиње, стоји 82,7% религиозних жена из опште популације. Такође је утврђено да знање о феминизму код обичних жена расте са степеном њиховог образовања. Уопште, с порастом нивоа образовања жена расте подршка феминистичком пројекту, односно више образовање даје слику стварности које је ближа феминистичкој перспективи. Такође, што је жена образованија и млађа ближа је феминисткињама и по погледима на абортус, као и по уверењу да је жена и даље неравноправна у српском друштву.

Противречност између налаза да свега 8,2% жена из опште популације себе види као феминисткињу, и доста широког прихватања појединих феминистичких идеја –

попут права на абортус (брани га 81,3% испитаница) или виђења да су жене и даље неравноправне (51,6%; равноправне: 23,4%), у раду се објашњава аверзијом која данас постоји, посебно међу женама, према политици или идеологији. Велики део жена види феминизам као превише идеологизован, „антимушки” политички пројекат и није рад да учествује у политизацији тако осетљивог друштвеног, психолошког и емоционалног питања као што је однос жена и мушкараца.

У закључку рада дат је преглед степена потврђености полазних истраживачких хипотеза и констатована успешна испуњеност главног циља истраживања.

Кључне речи: *феминизам, идеологија, феминистички покрет, друштвени односи, родна равноправност.*

Научна област: Социологија

Ужа научна област: Општа социологија, Политичка социологија

УДК: 316; 316.334.3

Ana S. Vuković

**Social Features of the Contemporary Feminist
movement in Serbia**

Abstract

The work, apart from the introduction and the conclusion, has six chapters. The first chapter defines the theoretical and methodological framework of research: basic concepts (feminism, social movement, gender, identity, ideology, etc), as well as the basic methods and techniques used in the research. The second chapter presents the historical development of feminism in the Yugoslav space and its influence on the social changes in the position of women in our country. The third chapter presents an image of the contemporary feminist movement in Serbia, with a special focus on the period after the break-up of the former Yugoslavia. Since, in this way, the historical and social context of the contemporary feminist movement in Serbia is formulated, in the next chapters of work, the results of a complex empiricall research carried out by the author are presented.

The attitudes and sociodemographic characteristics of three groups of women were studied: 1. feminist; 2. politicians and other activists from state bodies dealing with gender equality; as well as 3. general population of women. In the study of the first two categories, a semi-structured depth interview was used, and the sample was provided with the approach of a snow-ball sample. During 2011-2012. 30 interviews with feminists and 16 interviews with socially active women were conducted. Women from the general population were surveyed, on a quota sample of 188 respondents, according to the educational structure of women in Serbia, and the research was done in Belgrade, 2013.

The aim of this complex research was to determine how feminist ideas penetrated deeply among politicians and social activists, as well as among women from the general population. Also, the author wanted to determine the basic attitudes and socio-demographic characteristics of feminists, in order to compare them with the other two groups of women.

Socio-demographic characteristics of feminists are described in the fourth chapter. It was found that most feminists originated from the middle and higher social strata; that they were born and raised in urban areas; that fathers of feminists are mostly highly educated and have spent a lifetime as experts; that mothers were also more educated than the average women of their time, and very often described as "very self-conscious and powerful

individuals in the family"; the vast majority of feminists are women of high education, mostly with the faculty of socio-humanistic orientation; most of the feminists are employed in the public sector or have worked there until retirement, and part of them have been transferred from public to civil or private sector.

Fifth chapter is dedicated to the attitudes of feminists as well as socially active women who are concerned with feminism and the position of women in Serbia. The feminists mainly expressed themselves as members of the liberal, radical, Marxist/socialist and anarchist orientations of feminism, but also as queer-feminists, feminist artists, while there were respondents who did not want to choose just one orientation. It was found that ideological profiling within feminists is increasing with the age of the respondents. The majority of feminists are characterized by left political orientation, but also staying outside of political parties. They are usually atheists, and consider that the Serbian Orthodox Church has too much influence in Serbia. They are explicitly against xenophobia, homophobia, nationalism and highly sensitive to any kind of discrimination.

Politicians and socially active women in gender equality bodies are also highly educated and belong to middle or upper middle classes, with similar social backgrounds as feminists. It has been established for them to considerably accept feminist attitudes, but they rarely identified with the feminist movement and feminist ideology.

The sixth chapter compares the attitudes of women from the general population and feminists about the society and the position of women. It was found that 64% of women from the general population who are party-appointed opt for the right-wing parties, thus confirming the hypothesis that feminists are much less inclined towards conservative and far right parties than members of the general population. A similar finding is also found in the question of religiosity - in contrast to feminists who are, as a rule, atheist, 82.7% of the religious women of the general population stand. It has also been found that knowledge of feminism among ordinary women is growing with the degree of their education. In general, with the rise in the level of education of women, there is growing support for a feminist project, that is, higher education gives a picture of a reality that is closer to the feminist perspective. Also, as the woman is more educated and younger, she is closer to feminists on abortion right, as well as the belief that the woman is still unequal in Serbian society.

The contradiction between finding that only 8.2% of women in the general population see themselves as feminists, and a fairly wide acceptance of certain feminist ideas - such as the right to abortion (81.3% of the respondents defend it) or the view that women are still unequal (51.6%, equal: 23.4%), in the dissertation is explained by the aversion that exists

today, especially among women, according to politics or ideology. A large proportion of women see feminism as an overly ideologized, "anti-male" political project and it is not willing to take part in the politicization of such a sensitive social, psychological and emotional issue, such as the relationship between women and men.

The conclusion of the paper gives an overview of the degree of confirmation of the initial research hypotheses and the successful fulfillment of the main research goal.

Key words: feminism, ideology, feminist movement, social relations, gender equality.

Scientific field: Sociology

Narrow scientific field: General Sociology, Political Sociology

UDK: 316; 316.334.3

Садржај

Увод	1
1. Теоријско-појмовни оквир.....	8
<i>Феминизам, друштвени покрет, идеологија.....</i>	<i>8</i>
<i>Појмови пол/род, моћ, идентитет.....</i>	<i>15</i>
<i>О узорцима и методама истраживања.....</i>	<i>21</i>
<i>Предмет и циљеви истраживања.....</i>	<i>24</i>
<i>Хипотезе.....</i>	<i>26</i>
2. Историјски развој феминизма на југословенском простору	29
3. Савремени феминистички покрет у Србији и деловање покрета после распада СФРЈ	42
<i>Цивилно друштво у Србији – појам и развој.....</i>	<i>51</i>
<i>Женске невладине организације у Србији.....</i>	<i>58</i>
<i>Истраживања о положају женских невладиних организација у Србији.....</i>	<i>61</i>
<i>Социокултурни контекст друштвеног положаја жена у Србији на прелазу из 20. у 21. век.....</i>	<i>68</i>
<i>Концепција "дијахроне модернизације" и теорија културног заостајања.....</i>	<i>69</i>
<i>Културно заостајање и положај жена на прелазу векова у Србији.....</i>	<i>71</i>
<i>Разлика у представама о идеалним родним особинама.....</i>	<i>75</i>
<i>Културно заостајање и структура моћи.....</i>	<i>83</i>
4. Социо-демографске карактеристике феминисткиња	85
5. Ставови феминисткиња и друштвено-активних жена о феминизму, феминисткињама и положају жена у Србији	92
<i>Мотиви за бављење феминизмом, дефиниције феминизма, феминистичке струје.....</i>	<i>92</i>
<i>Ставови феминисткиња о абортусу, контрацепцији, сексуалности.....</i>	<i>111</i>
<i>Ставови феминисткиња о религиозности и цркви.....</i>	<i>115</i>
<i>Ставови феминисткиња о политици.....</i>	<i>121</i>
<i>Политички непријатељ, ставови о ЕУ, визија пожељног друштва.....</i>	<i>128</i>
<i>Ставови друштвено-активних жена.....</i>	<i>137</i>
<i>Да ли феминистички покрет постоји у Србији?.....</i>	<i>147</i>
6. Ставови жена из опште популације о феминизму и феминисткињама и положају жена у Србији	162

<i>Социо-демографске карактеристике узорка жена из опште популације</i>	163
<i>Ставови опште популације жена о политичким странкама</i>	164
<i>Ставови опште популације жена о феминизму и феминисткињама</i>	166
<i>Ставови опште популације жена о религиозности и унапређењу друштвеног положаја жена</i>	176
<i>Степен ксенофобичности опште популације жена</i>	182
<i>Ставови опште популације жена о абортусу</i>	184
Закључак	188
Прилози	200
Литература	207
Биографија	214

УВОД

Предмет рада је савремени феминистички покрет у Србији. Један од циљева рада је да уочимо друштвена обележја феминизма и ближе упознамо његове представнице у српском друштву. Након ове почетне идеје за рад, истраживање је проширено на разматрање да ли је и колико феминизам прихваћен у нашој средини, што смо истраживали на основу ставова жена које раде у државним органима и жена из опште популације. У овој социолошкој студији настојала сам да истражим и анализирам феминизам у Србији без намере да неутралишем његов значај или да га истакнем и преувеличам. Такође, није ми била намера да одредим да ли феминизам припада искључиво феминисткињама, или некој политичкој струји, већ да истражим становиште од кога сам почела и добила идеју за емпиријско истраживање, а то је да начела феминизма као покрета за пуну равноправност полова припадају свима нама.

Процес освешћивања рода и друштвеног положаја у оквиру пола/рода је вишеслојан и дугорочан. То је, по мом мишљењу, процес који траје целог живота појединца, и у различитим фазама може имати облике које често нисмо у могућности да потпуно освестимо и рационално анализирамо. Целовитост и кохерентност јединке испуњена је и родним принципом који појединци, у великом броју случајева сматрају ирелевантним, јер је поунутрен и стога неупитан, најчешће све док у неком тренутку живота, личност не уђе у фазу кризе и промене, када оно што је сматрала небитним постаје битно и испливава на површину, спремно за анализу кроз преиспитивање личности. До тада већина нас пол/род и све оно што је везано за природност и њој саображену социјалну конструкцију мушкости и женкости сматрамо за просту и неупитну датост, формирану кроз биолошке особине и друштвено деловање - социјализацију.

Феминизам је међу оним друштвеним феноменима о којима се сви изјашњавају са осећањем позваности и мериторности, а њихово непознавање сложености феномена и проблема у томе не представља никакву препреку. Стога је разумљиво да су, када је реч о таквим феноменима, честа различита уверења, предрасуде и стереотипи. Тим предрасудама склони су и они који претендују на научно (егзактно) проучавање друштвених појава. Феминизам чини део друштвене стварности која је скрајнута као друштвено ирелевантна иако већи део наших живота чине међуљудски односи, а у оквиру њих друштвени односи – интеракције са особама истог или супротног пола. Због стереотипа о неважности феминизма, истраживања о феминизму су у нашем

друштву ретка. Овде бих истакла и личну критичку дистанцу према идеологијама генерално, потом и немогућност да се, из тог разлога, а и због специфичности саме феминистичке теорије и идеологије, која је разноврсна и обједињује различите теоријске и политичке опције, одредим за конкретну феминистичку политичку оријентацију (струју). На основу личног искуства и опажања у свакодневном животу сматрам да еманципација жена подразумева могућности образовања и запослености жене, тако да мој став нагиње изворним принципима социјалистичке струје у феминизму. Међутим, као друштвени актер клоним се сваког облика екстремизма, поједностављених ставова и решења у науци и у свакодневном животу, јер сам свесна да као што „идеологија патријархата” искривљује објективну перцепцију родног питања, исто може да учини и „идеологија феминизма”, попут сваке друге идеологије (Вуковић, 2009). Феминизам, то јест неки његови принципи су, у случају ауторке овог рада, део поунутрашњених вредности које су спонтано постале део идентитета, али које немају „превласт” у односу на друге делове идентитета, друштвене улоге које обављам, културу којој припадам, род коме припадам или политичке опције које су ми блиске или далеке. У најкраћем, у феминистичком деловању опредељујем се и залажем за то да се историјски прати, уобличава и унапређује друштвени положај жена у свим аспектима да би се обезбедио неопходан и важан континуитет у правима и друштвеном положају. То, наравно, не подразумева да се у неким друштвеним периодима не могу јавити и критике феминизма. Због тога феминизам подразумева и теоријски рад и ангажман у пракси.

Истраживање је првенствено усмерено на феминистички покрет у Србији, а деловање феминистичких покрета у другим земљама биће у другом плану, више дескриптивног него упоредног карактера, јер сматрамо да друштвено-политичке, економске и културне околности у којима је деловао феминистички покрет у нашој земљи и најразвијенијим западним земљама није сасвим могуће поредити. Свако феминистичко деловање обележено је и „утврђено” друштвеним миљеом у коме настаје, развија се и делује, тако да ћемо у раду нагласити специфичност друштвеног контекста који је обликовао феминистичко деловање у различитим историјским фазама у нашем друштву.

С обзиром на свеобухватност и комплексност овог емпиријског истраживања, и с обзиром на више подузорака, сваки од узорака феминисткиња, друштвено-активних жена и узорак жена из опште популације могао је да чини посебно истраживање (предмет посебне докторске тезе) које би обухватило само једну од ове три групе жена.

То је, такође, оправдано у случају када су узорци веома ретко истраживани као друштвене појаве, што је случај са феминизмом и феминисткињама у српском друштву. Посебно је важно истаћи разлику између истраживања које се баве родним разликама, дискриминацијом, односом међу половима, и свим осталим темама које чине „женско питање” који су део феминистичких истраживања и истраживања која истражују феминизам као друштвени феномен из научног угла. Два ретка истраживања на чије резултате смо реферирали у нашем раду су: социолошко истраживање из 2001. године *Женски покрет на раскрићу миленијума* (Милић, 2002), и студија о једној историјској фази феминистичког деловања из пера феминисткиња и активисткиња феминистичког покрета током деведесетих година *Ка видљивој женској историји. Женски покрет у Београду 90-тих* (приредила Благојевић, 1998).

У овој другој студији, феминисткиње које заступају различите феминистичке политичке оријентације описале су, свака из свог домена феминистичког ангажмана, како се развијао феминистички покрет и које су његове главне заслуге биле током деведесетих, али су неке ауторке училе и анализирале важне проблеме са којима се покрет суочава и које би требало да превазиђе у будућности. Истраживање о покрету у Србији и Црној Гори, чија је учесница била и ауторка овог рада, мој је први сусрет са свим фазама обимног истраживања једне области друштвеног живота, женских група и организација, активисткиња, феминисткиња, ставова опште популације (мушкараца и жена), ставова жена на истакнутим друштвеним положајима. У овој фази су настали и моји први озбиљнији ставови о феминизму и о рецепцији женског активизма у општој популацији жена.

Важно је да истакнемо да се наше друштво налази у периоду постсоцијалистичке трансформације, која у много чему није повољан друштвени контекст за феминистичке принципе и методе деловања, с обзиром да, на пример, ни у економски развијенијим друштвима родни односи често нису у средишту пажње. Циљеви истраживања били су да сазнамо више о феминисткињама у Србији и да утврдимо да ли је феминизам продро међу жене у општој популацији, то јест колико су феминистички принципи разумљиви за општу популацију жена, какво је њихово знање о феминизму и покрету, о представницама феминизма, те генерално какав је њихов став о положају жене у српском друштву. С обзиром да је феминизам политичка теорија, у делу рада анализираћу ставове феминисткиња о политичкој партиципацији, односу према политичким странкама и важности политичког ангажмана за положај жена у друштву. Феминистичка теорија подразумева политичко деловање жена у

друштву, да би се истакао значај женског јавног деловања, и потврдило да и женско приватно деловање у свакодневном животу има реперкусије на њихово јавно деловање и стога чини његов саставни део. Сви принципи, па и они који чине феминистичку идеологију требало би да подлегну „филтеризацији” кроз лични вредносни суд и искуство појединца у датом друштвеном контексту, то јест објективне околности у којима особа живи кроз искуство родних односа који утичу на однос већине друштвених актера оба пола према феминизму.

Једна од намера ове студије је да увидимо да ли је и због чега феминизам омражен и оспораван у нашем друштву; због чега се питање женског политичког идентитета дисквалификује као „феминистичко замешатељство” у оквиру кога треба да се „прошверцује” феминистичка идеологија као обавезна за све жене? Ко су феминисткиње у Србији и за које феминистичке струје се опредељују? Да ли постоји аутентични српски феминизам? Ставови феминисткиња према политичком деловању и однос према политичким структурама и центрима моћи? Ко је главни непријатељ феминистичке идеологије и која је, према мишљењу представница феминизма, визија пожељног друштва?

Прво поглавље рада, теоријско-методолошки оквир, обухватиће теорије које смо издвојили као значајне за наше истраживање, и основне појмове који су важни у оквиру истраживања. Основни појмови биће изложени језгровито, јер су они истраживани и анализирани у знатној мери у радовима наших теоретичарки у ранијем периоду (Папић, 1989; Папић, 1997; Благојевић, 1997; Благојевић 1998; Милић, 1994; Милић, 2002; Милић 2011; Милојевић и Марков 2011). На описном нивоу у раду анализа је усмерена на дескрипцију социо-демографских особености феминисткиња и других двеју група, а затим ставова које три групе испитаница имају о феминизму. У овом поглављу одређују се основни теоријски појмови – феминизам, друштвени покрет, пол/род, идентитет, моћ, идеологија – који су важни за разумевање феминизма. Указаћу и на основне методе и технике које сам користила у истраживању и разлоге због чега су одабране. Такође, овде ћу навести и основне проблеме у току истраживања, као и нове увиде до којих сам дошла на основу прикупљене емпиријске грађе. Социолошки приступ феминистичком покрету подразумева објашњење друштвених узрока и уочавање и сагледавање неких посебних карактеристика.

Треће поглавље „Историјски развој феминизма на југословенском простору” представља осврт на настанак и развој феминизма у нас. У овом поглављу ћемо подсетити на прве представнике феминизма код нас, практично деловање, теоријске и

друге радове из тог периода. Указаћу на историјске чињенице које су важне за историју феминизма и на друштвене промене које су утицале на положај жена.

Четврто поглавље „Савремени феминистички покрет у Србији и деловање покрета после распада бивше Југославије” посвећено је периоду феминистичког деловања под утицајем другог таласа феминизма 60-тих година и ефектима на феминистичко деловање у нашој средини. Обухвата период после 1990. године и деловање феминисткиња и представница покрета у периоду економске кризе и ратова на простору бивше Југославије и разматра се деловање женских група и организација цивилног друштва. Поглавље чине две тематске целине. У првој, „*Цивилно друштво – појам и развој и женске невладине организације у Србији*”, биће речи о цивилном друштву код нас и женским невладиним организацијама, а у другој целини „*Социокултурни контекст друштвеног положаја жена у Србији на прелазу из 20. у 21. век*” изложићемо главне налазе из социолошког истраживања о женском покрету (Милић, 2002).

Анализа основних социо-демографских карактеристика припадница феминистичког покрета биће дата у поглављу „Социо-демографске карактеристике феминисткиња”. Ово поглавље обухвата главна обележја феминисткиња, у оквиру кога ћу проверити хипотезу да феминистички покрет већином чине високообразоване жене и жене из средњих и виших друштвених слојева које су углавном запослене у јавном сектору. С обзиром на испитиване социо-демографске карактеристике, анализираћу да ли постоје нека специфична друштвена обележја феминисткиња код нас.

У поглављу „Ставови феминисткиња о феминизму, феминисткињама и положају жене у Србији”, на основу података из емпиријског истраживања, биће анализирани ставови феминисткиња о феминизму, феминистичким струјама, мотивација за феминистички ангажман, религиозности, политици и другим питањима. Резултате ћу интерпретирати у односу на класичну традиционалну поделу (типологију) феминистичких струја и указаћу какви су ставови наших феминисткиња и којим се теоријским и идеолошким оријентацијама оне приклањају. Упоредићу сличности и разлике у ставовима феминисткиња и жена активних у државним органима за родну равноправност о феминизму и положају жене у Србији. У поглављу се осврћем на то каква су кретања у оквиру феминистичког покрета у Србији. Ставови феминисткиња сам интерпретирала с обзиром на специфичан друштвени контекст у коме се налази наше друштво и испитала да ли су и у ком облику феминистичке политичке оријентације модификоване и прилагођене нашем друштвеном контексту. У овом

поглављу сам истраживала да ли постоји и какав је однос између класне припадности феминисткиња у Србији и идеолошке поделе у феминистичком покрету Србије и сличности и разлике у ставовима феминисткиња које су активне у женским организацијама (цивилни сектор) и жена у државној управи задуженим за родну равноправност.

Последње поглавље „Ставови жена из опште популације о феминизму и феминисткињама и положају жена у Србији” представља ставове опште популације жена о феминизму, феминисткињама и положају жене. С обзиром на истраживачке хипотезе, ставове жена из опште популације упоредила сам са ставовима феминисткиња. Циљ овог дела истраживања био је да се утврди да ли је феминизам прихваћен од стране жена као главних реципијената ове идеологије и какви су ставови жена, различите старосне доби и нивоа образовања, о феминизму, политици, религиозности, ксенофобији и друштвеном положају жене.

У закључку рада указаћу да ли су испуњени основни циљеви истраживања и које су истраживачке хипотезе потврђене, а које не.

Као социолог трудила сам се да уравнотежим две стране, да, с једне стране, „нападам” и преиспитујем своје ставове и позитивне ставове других учесника истраживања о феминизму, а са друге стране да укажем на аргументе који су део критике феминизма као идеологије. Сматрам да су у свакодневном животу предрасуде и стереотипи обојили ставове оба рода у нашем друштву. Током истраживања и бављења овом темом схватила сам да део жена феминисткиња са којима сам имала прилике да разговарам сматра да су ставови које заступам недовољно жустри и феминистички. Са друге стране, мушкараци са којима сам разговарала о феминизму, положају жене у нашем друштву и слично, пре, током и након овог истраживања, били су посредни актери и „учесници” истраживања, будући да су утицали на моју перцепцију стварности. Међу њима је било мушкараца који сматрају да је положај жене у нашем друштву лош и да би требало да се озбиљно бавимо унапређењем положаја жене. Али, било је и мушкараца који су сматрали да су моји ставови острашћени, те да би требало да укажем на негативне последице које феминизам има у друштву.

Након дугог личног преиспитивања, свесна сам да ће ставови о феминизму бити и у овом истраживању на континууму између ставова, жеља, хтења, острашћености, предрасуда и стереотипа оба рода у нашем друштву. Резултати овог захтевног и комплексног емпиријског истраживања феминистичког покрета и ставови до којих сам

дошла, несумњиво ће бити критиковани, но, сваки критичар треба да има и дозу самокритичности јер је то најваљанији начин да се не подстичу јалове препирке већ да се дискутује уз међусобно уважавање и разумевање разлога за опречна становишта.

То је посебно случај када је у питању идеологија родне равноправности и феномен као што је феминизам. Сваки читалац и читатељка овог рада понаособ моћи ће да доврши разумевање феминизма у српском друштву јер ће „учитати” своја значења феминизма, родних односа, моћи и, надам се, након читања студије бити склонији саморефлексији и анализи ове друштвене појаве у свакодневном животу.

Овом приликом захваљујем се свим испитаницама које су учествовале у истраживању.

1. ТЕОРИЈСКО-ПОЈМОВНИ ОКВИР

Поглавље обухвата основне појмове и теорије који су важни за разумевање феминизма као друштвене појаве. Указаћу на основне методе и технике које су, по мом мишљењу, биле најпогодније за обављање једног оваквог истраживања. Биће наведени и основни проблеми, с којима сам се сусретала у току истраживања, као и могући нови погледи до којих ме је истраживање довело.

Пре него што пређем на циљеве истраживања и хипотезе направићу одређене појмовне дистинкције да би се знало шта се истражује. Почетне дефиниције појмова уобичајене су у поступку научног истраживања јер се тиме прецизно уоквирују проблеми који се истражују и приступ истраживању. Међутим, овде није у питању само одређивање за неку одређену дефиницију појаве која се истражује већ и о шире схваћеном приказу и разграничењу према различитим дефиницијама и теоријама које су посебно заступљене и видљиве у феминизму.

Ови појмови и теорије усмерили су само истраживање на почетку, али нису једном задате и непромењиве већ указују на појмовну разноврсност у којој се не исцрпљује садржај феминизма као друштвеног феномена, већ свака теорија наглашава његове различите аспекте. С обзиром на карактер феминистичке теорије, њену „недовршеност”, увек/изнова преиспитивање теорије, неопредељеност за круте, ригидне и дуготрајне теоријске концепције, дефинисање основних феминистичких појмова у нашем истраживању био је захтеван задатак.

Након свега, моје професионално образовање (социологија) определило ме је да, у већини, користим социолошке дефиниције појмова. Потом, с обзиром на предмет истраживања, тј. феминизам у српском друштву, указала сам на дефиниције појмова онако како су их одредиле пионирке феминизма на нашим просторима, од Ксеније Атанасијевић и Јулке Хлапец-Ђорђевић (Julka Chlapac Đorđević), до, дефиниција феминистичких појмова које су формулисали социолози касније.

Појам *феминизам* и *друштвени покрет* су два главна појма која су важна за истраживање. Када је појам феминизам у питању важно је да ли се користи као опште име за све жене које настоје остварити једнакост жена и мушкараца, или се појам односи на само један идеолошки круг феминисткиња? Сматрам да ово друго значење појма феминизам није у потпуности исправно јер у борби за женска права и бољи друштвени положај и равноправност жена, и код нас и у другим земљама, нису

укључене само жене које се декларишу као феминисткиње и баве феминистичком теоријом.

Према једној од најопштијих дефиниција Андреа Мишела (Andrée Michel), феминизам се дефинише као учење и пракса чији циљ је ширење улоге жене у друштву и женских права (Michel, 1997: 7). Затим, феминизам се може схватити као покрет за ослобођење и остваривање женске равноправности, али и као учења и теорије које су усмерене на критику патријархата и афирмацију жена. У суштини, неки аутори сматрају да ова два аспекта феминизма – теоријско мишљење и вид политичког деловања не би требало да се одвајају (Секулић, у Мимица; Богдановић 2007: 143). Социолошкиња Анђелка Милић сматра да је неопходно правити дистинкцију између појма феминизам и женски покрет јер је „феминизам учење и пракса која се залаже за ширење права и улоге жене у друштву док унутар женског покрета постоје најразличитија учења, струје, подухвати, организације и смерови акције жена” (Милић, 2002: 17). Филозоф Кимлика указује на то да је савремена феминистичка друштвено-политичка теорија крајње разноврсна, јер је свака од теорија – либерализам, марксизам, либертаријанизам, психоанализа, постструктурализам заступљена у оквиру феминизма (Кимлика, 2009: 413).

Феминизам је кроз различите феминистичке политичке струје утицао на велике друштвене промене на економском, образовном, политичком, моралном, сексуалном, породичном и културно-вредносном плану посебно од шездесетих година 20. века. Један од најмасовнијих покрета подигао је жене из њихове приватне незаинтересованости и летаргије и увео их масовно у јавну сферу кроз деловање на освешћивању жена о њиховом положају и праву на људско достојанство. Најснажнији и најмасовнији феминистички покрет у оквиру кога су настале и развијале се различите феминистичке струје и облици феминистичког деловања деловао је у Сједињеним Америчким Државама.

Основна начела феминизма су, независно од различитих политичких струја, борба за права жене на ослобођење, еманципацију, једнакост, као и равноправност свих жена у друштву без обзира на њихов класно-слојни положај. Ауторка Џулијет Мичел (Juliet Mitchell) наводи да либералне феминисткиње сматрају да се социјална једнакост може постићи у демократској капиталистичкој земљи без револуције, док радикалне феминисткиње верују да се друштвена једнакост не може нигде постићи без феминистичке револуције, те да је она од пресудне важности. Либерални и радикални феминизам деле став да се угњетавање жена не може посматрати независно од других

тлачења. Према овој ауторки жене које следе материјалистичку анализу, као што то чини Симон де Бовоар, верују да је потлаченост жена централни и суштински део веће револуционарне борбе за промену доминантног начина производње од капитализма ка социјализму и на крају комунизму (Mitchell 1971: 65-66). Друга ауторка, Слободанка Недовић сматра да савремени феминистички покрет од шездесетих година 20. века представља реакцију на проблеме са којима се суочавају жене у условима развијеног капитализма (Недовић, 2005: 39). Како наводи ова ауторка, у савременом феминистичком покрету у Сједињеним Америчким Државама постојала је подела на фракције које су заступале различите ставове о узроцима потчињености жена и предлагале различита решења за промене стања. Недовић прави поделу на две оријентације – реформистичку и радикалну. Ова два крила покрета имала су различите ставове о узроцима женске потчињености и предлагали различите начине за промену друштвеног положаја жена. У оквиру реформистичког крила владала је строга хијерархија и релативно хомогена организација. Првобитно чланство чинили су мушкарци и жене које је интересовала проблематика, а затим се чланство проширивало учешћем, углавном, запослених белих жена средње класе. Конзервативна црта овог крила је видљива кроз намеру реформистичког крила да се жене значајније интегришу у постојећи систем без радикалне промене система. Тако да су представници реформистичког крила противници измена постојеће породичне организације и ставова према сексуалности.

Радикално крило није било организационо и идејно хомогено, а у оквиру овог крила, Недовић разликује 1) тзв. „políticos” и 2) „феминисткиње” – радикалне феминисткиње у ужем смислу. Група жена названа „políticos” сматрала је да су извори потчињености жена у породици (првој институцији приватне својине) и шире у капитализму и да је женско питање део шире револуционарне борбе студената, жена и радника која ће довести до социјализма. За разлику од „políticos”, радикалне феминисткиње у ужем смислу („феминисткиње”) сматрале су да је извор опресије друштвени систем сегрегације према полу, да треба изменити систем полних/родних улога и да ће се кроз „стицање свести” жене уклонити родна дискриминација. „Феминисткиње” су заговарале аутономију радикалног феминистичког покрета и залагале се да покрет буде самосталан и јасно одвојен од осталих политичких покрета (Недовић, 2005: 40-41).

Затим, можемо да уочимо и разлику у методама које су припаднице радикалног и реформистичког крила користиле. Док су припаднице реформистичке оријентације

тежиле решењу женског питања кроз формалне организације у оквиру друштвеног система, дотле су чланице радикалног крила инсистирале на промени „свести жене”, кроз активности у организовању женских група, писању текстова и перманентном захтевању промене система. У питању су разлике у ставовима између радикалних феминисткиња и припадника социјалистичких група у оквиру Женског покрета за ослобођење (*Women’s Liberation Movement*) (Mitchell, 1971: 86, 93-4).

У наредној табели (табела 1) заступљене су неке разлике у ставовима радикалних феминисткиња и социјалисткиња у оквиру покрета за ослобођење жена у САД¹:

Табела 1:
Радикалне феминисткиње vs. социјалисткиње

радикалне феминисткиње	социјалисткиње*
мушкарци су угњетачи	мушкарци нису угњетачи већ је то систем
у свим друштвима су мушкарци доминирали	капитализам угњетава жене
почело је са психолошком битком око моћи – у којој су мушкарци победили	све почиње од приватне својине (она је кључ)
социјализам нам не може понудити ништа	треба да откријемо наш однос према социјализму
социјалистичке земље угњетавају жене	клима није превише добра у социјалистичким земљама за жене - али то је зато што ослобођење жена није било део револуционарне борбе
желимо да се све жене уједине против мушкараца и друштава у којима доминирају мушкарци	веома је важно да убедимо мушкарце у важност наше борбе, и они су су потлачени на основу својих родних улога
желимо да ослободимо жене од мушке доминације	сви људи су отуђени у капитализму, желимо да ослободимо све људе да постану „потпуне” и слободне личности

Извор: Mitchell 1971.

Слично као и Недовић, и феминистичка теоретичарка Лидија Склевицки (Lydia Sklevicky) наводи једну од типологија женских покрета и разликује општу раван – на основу односа покрета према општем друштвеном систему, и посебну раван у оквиру које су основни показатељи идејне и организацијске конструкције неких женских покрета. На основу овога, ауторка изводи и основну разлику између ових женских

¹ У питању су разлике у ставовима између радикалних феминисткиња и припадника социјалистичких група у оквиру Женског покрета за ослобођење (*Women’s Liberation Movement*) (Mitchell, 1971: 86, 93-94).

покрета, а то је опозиција аутономија – хетерономија. Као пример аутономног женског покрета, дистанцираног од политичке партије/идеологије она наводи тзв. грађански феминизам. У грађански феминизам, наведена ауторка сврстава деловање сифражеткиња крајем 19-тог и у првој половини 20. века, а у нешто новијој историји сматра да је организација (NOW – *National Organization of Women*) формирана у САД пример грађанског феминизма. Такође, сматра да су женски покрети нужно аполитични јер стоје у опозицији са свим другим идеологијама и политичким странкама и покретима који су увек на *маргинама моћи* без обзира колика су слаби или јаки у неком историјском тренутку (Склевицки, 1996: 76).

Развој друштвеног покрета зависи од унутрашњих фактора – елемената покрета, као што су учесници (главни актери), основне вредности (идеологија), методе деловања покрета, и од спољног фактора – друштвени контекст, тј. конкретно друштво у коме се покрет формира и делује. Вукашин Павловић сматра да је „друштвени покрет колективна, јавна, добровољна, масовна, мање или више спонтана акција људи која израста из незадовољених потреба, изражава одређене сукобе интереса, покреће решавање значајних друштвених питања, и стреми мањим или већим друштвеним променама”. Главне одреднице друштвених покрета на основу којих се разликују од других друштвених појава су: 1) колективна акција; 2) добровољност и отвореност (за укључивање других); 3) масовност; 4) став према друштвеној промени; 5) израз друштвеног конфликта; 6) интересна основа окупљања; 7) незадовољене потребе; 8) јавност деловања; 9) спонтаност, дифузност и еластичност; 10) друштвена значајност проблема (Павловић, 2009: 100-101). Према Блумеру (Herbert Blumer) општи покрети, у које спада и покрет жена, разликују се од других покрета јер они постепеним корак по корак променама замењу промене у вредностима људи, за које је потребан дужи период да настану и устале се. Те промене Блумер назива културним наносима или струјама (*cultural drifts*) (Blumer наведено према Павловић, 2009: 101).

На основу ових постепених промена, касније долази и до могућности општијих промена у вредносним оријентацијама људи, и промена у ставовима о себи и својим правима (Павловић, 2009: 103). Затим, према Дејвиду Аберлеу (David Aberle), с обзиром на стратегију која се користи постоје две врсте покрета: инструментални и експресивни. По његовом мишљењу покрети жена спадају у ову другу врсту јер користе експресивну стратегију и логику, и баве се, као и остали покрети ове врсте, питањима идентитета, питањима аутономије и људских права, еманципације, вредностима, начинима живота (Павловић, 2009: 49). Напоследку, према Обершалу

(Anthony Oberschall) три основне групе услова које погодују покретању колективних протеста су: заједнички интереси, циљеви и судбина која повезује потенцијалне учеснике протеста. Затим, за опстанак протестног покрета важно је организовано вођство у континуитету, и трећи услов за настанак покрета је вертикална димензија – присутност везе између колективитета у друштву који се налазе на различитим нивоима, посебно постојање односа једног колективитета према онима који су на вишим позицијама на стратификационој лествици друштвеног система (Oberschall наведено према Павловић, 2009: 37).

Овде нећемо улазити у ширу анализу, сматрамо да су узрок настанка покрета незадовољене друштвене потребе, које доводе до масовне, мање-више спонтане реакције људи, али да често покрет подразумева извесну лабаву организацију. Тако да се пре може говорити о флексибилној организацији која укључује расутоост и еластичност организације покрета. Социолог Анђелка Милић сматра да је концепт социјалног покрета везан за велике таласе социјалних кретања у 19. веку и првој половини 20. века, то јест „масовних гигања за период индустријског доба, док је концепт социјалне мреже карактеристичнији прикладнији за социјални активизам у пост-индустријској епохи. Ауторка сматра да покрет „до извесне мере представља концентрисано, масовно деловање појединих социјалних група које је претежно вођено истим идеолошким погледима, циљевима и методама. Наравно, када употребљавамо израз као што је концентрација, онда не мислимо да изједначавамо покрет и организацију, већ више имамо у виду да покрет дејствује кроз снажно идеолошко јединство и концентрацију на један или неколико одабраних циљева”, а „под женским покретом подразумевају се бројни и диверзификовани облици индивидуалног и колективног залагања за буђење женске самосвести и активности за остваривање равноправног друштвеног положаја жена” (Милић, 2002: 11). Ова ауторка сматра да социјални покрет треба разликовати од социјалне мреже или мрежа јер „социјални покрет, иако сам по себи представља дифузну целину, садржи већи степен идејног јединства и хомогености учесника, него што је то случај са социјалним мрежама у којима је присутна већа социјална хетерогеност учесника и идеолошки плурализам актера који се повезују и сарађују” (11-12).

Модерна друштва изискују од друштвених актера брзо прилагођавање свакодневним променама. Током друштвених криза неки покрети се гасе и губе свој утицај док неки покрети настављају да делују. На пример, на неофеминистички покрет током криза делују неоконзервативне друштвене снаге које су данас све снажније, а

њихов први захтев је повратак и обнова улоге и вредности патријархалне породице које су, освајањем различитих слобода и права појединца, изгубљене у ранијем периоду. Поред ове неповољне околности за „размахивање” неофеминистичког покрета, у Србији постоји проблем који је последица дуготрајне економске кризе, јер, како су показала нека истраживања, у периодима друштвено економске кризе међу првима се отпуштају жене, које чине значајни постотак у укупном броју незапослених (Милић 2002; Гудац-Додић 2006; Павловић, 2009; Колин, Чичкарић 2010; Новаковић 2010). Одвојеност од сфере рада и одлагање заснивања породице су два разлога због којих се јавља немогућност, посебно младих жена, да реално сагледају друштвени положај жене, на тај начин су сужене и могућности ширења и подржавања феминистичких идеја и деловања у друштву (Павловић, 2009: 125). Међутим, због дугог трајања и различитих аспеката кризе у којој се наша земља налази у протеклих двадесет година, и чије последице се још увек виде, и мушкарци и жене су у великој мери „губитници” транзиције с обзиром на проценат отпуштених и незапослених припадника оба пола.

Појам *идеологија* подразумева систем идеја, веровања и вредности који посебне интересе неке друштвене групе представља општим друштвеним интересима. Углавном се говори о мишљењима веће групе људи. Карл Манхајм (Karl Mannheim) разликује два појма идеологије: тотални и партикуларни. Тотални појам идеологије означава логичке категорије структуре мисли једне епохе, једног друштва које на спонтан начин одређују друштвени делови, па се друштвени фактори не осећају као притисак, а овако схваћен не значи да је целокупан садржај мисли човека идеолошки. Партикуларни појам идеологије означава свесно искривљену лажну свест која често поприма облике намерне обмане. Таква идеологија има функцију да свесно прикрива постојеће садржаје друштвеног живота, и посебно одређене интересе друштвених група које је и стварају. За дубље гледање идеологизованости знања Манхајм уводи други пар појмова: општи појам и специјалан појам идеологије.

Општи појам идеологије је друштвено условљена мисао уопште, па се изводи из тоталног појма идеологије. То друштвено условљено знање о човеку, друштву и историји испољава се у партикуларности сазнајне перспективе. Посебан положај друштвене групе одређује и подстиче и њене посебне интересе, тако да друштвена група види друштвену целину из специфичне перспективе из које се види само део, али се не сагледава целина друштва. Специјалан појам идеологије је близак марксистичком појму идеологије (као објект искривљене свести) и разликује се од партикуларног.

Манхајм појам идеологије замењује појмом структуре различитих видова друштвене целине коју је могућно сагледати из одређене друштвене перспективе, и сматра да ниједна друштвена група не изражава универзалну истину што значи да нема групне идеологије која би била најадекватнија свест о друштвено-историјској ситуацији. По Манхајму истинито знање о друштву је оно које не садржи ни више ни мање него саму стварност у којој постоји, а циљ мисли је што потпуније сазнање стварности. Поред истинитог сазнања постоје два међусобно различита облика искривљене мисли: идеолошка мисао у ужем смислу и утопија. Мисао садржи више од постојеће стварности у оба облика, јер и идеологија и утопија желе да трансцендирају постојеће па стога нису адекватан одраз стварности. Идеологија и утопија се, према овом аутору, разликују у односу према историјском времену, идеологија користи старе идеје које не одговарају реалним приликама, а утопија користи нове идеје и заузима критички став према постојећем друштву (Манхајм, 1978: 53-107).

Зато Манхајм наводи „идеологичност људског мишљења на овом ступњу размишљања неће више имати посла са оним што је неистинито, лажно итд, него ће, као што је споменуто, значити само егзистенцијалну условљеност мишљења у сваком поједином случају: људско мишљење се не конституише слободно лебдећи у друштвено слободном простору, него је, напротив, увек укорењено у одређеном месту у том простору” (Манхајм, 1978: 80).

Појмови пол/род, моћ, идентитет

Појам *пол* користи се да би се изразила биолошка разлика између мушкарца и жене, док се појам *род* користи да се изрази друштвено-културна условљеност разлике између мушкарца и жене. Анђелка Милић сматра да „језик разликује значење пола у чисто биолошком репродуктивном значењу подела улога и испитивања нагона (мужјаци и женке) од ширег поимања полности у људском друштву које има чисто социјалну конотацију (мушкарци и жене као социјална бића) и културне конотације у смислу поседовања или придавања одређених културних својстава понашања припадника пола (женственост односно мужевност) до синтетизације свих ових особина на нивоу индивидуалног идентитета” (Милић, 2001: 131). Несумњиво је да постоје биолошке разлике између мушкараца и жена, међутим, „у браку и породици као друштвеним установама, полност се не исказује у „чистом” биолошком смислу, она

као таква и не постоји у људском роду, већ увек прерађена, друштвено и културно моделована са једне стране, али и индивидуално интерпретирана и усвојена од стране појединаца на безброј модификованих начина. Отуда се слободно може тврдити да је код људских бића полност социо-културно дефинисана и практикована” (132). Процес у коме дечаци и девојчице усвајају особине, вредности и понашања која су примерена њиховим мушким и женским родним улогама кулминира усвајањем полног идентитета којим су родне улоге одређене у култури којој припадају. У савременим друштвима постоји изузетно значајан сплет институционалних носилаца чији основни задатак је да процес усмеравају ка друштвеним циљевима и да обезбеде услове и средства за њихово одвијање (Милић, 2001: 233). Родна неравноправност опстаје и репродукује се кроз разликовање приватне и јавне сфере, а улоге мушкараца и жена и друштвени положај су производ и последица друштвене структуре и преовлађујућих културних норми (Папић, 1989).

Феминисткиње су, сматра Анђелка Милић, узеле „израз род (gender) који има значење граматичког рода (...) да би означиле социјалну, културолошку и историјску детерминацију *полних разлика* у друштву, наглашавајући њихову родну природу „јер пол/род разлика и однос није нешто што је објективно, стабилно и непромењиво, једном заувек дато и одређено, већ изнутра промењиво, субјективно, оспоравано, конфликтно и договорено” (Милић, 2001: 132), а „појам рода је примарни начин за означавање односа социјалне неједнакости међу половима, тј. овде је реч о објашњењу односа између полова на основу категорије *друштвене моћи*. Изнето тумачење родности је фундаментално. Оно казује да се однос полова у друштву не може свести просто на перципирану разлику полних одлика или понашајних образаца већ је конституисан у темељима саме друштвености кроз односе моћи између полова” (Милић, 2001: 133).

Иста ауторка наводи да родна диференцијација има два облика нормативни и понашајни. „Диференцијација на нормативном нивоу тиче се идеолошких система приписаних полних одлика и њиховог објашњења и оправдања, тј. идеологије родова, док се понашајна диференцијација односи на разлике у понашањима, активностима, улогама и начину њиховог вршења од стране припадника појединог рода. Између ова два облика родне диференцијације не мора постојати поклапање и најчешће не постоји” (Милић, 2001: 135). Све ово говори у прилог томе да је идеологија важан чинилац у обликовању, перцепцији и могућностима промене пол/род система у друштву.

Фуко се бавио питањима која су обухватала различите друштвене области, као што су филозофија, социологија, историја, психологија и друге. За потребе нашег рада, користимо закључке до којих је аутор дошао а који се односе на деловање човека у друштвеној структури. Фуко нас упознаје са значењем и значајем моћи у друштву кроз истраживање о механизмима моћи, јер по његовом мишљењу, моћ је свеприсутна и простире се капиларно (мрежно) кроз структуру друштва. Аутор је указао на карактер и особине моћи и облике њеног јављања у друштву који су важни за боље разумевање друштвених и родних односа. Без обзира да ли припадамо привилегованој или депривилегованој друштвеној групи ми функционишемо у оквиру утврђених механизма моћи, и вршимо моћ иако тога нужно нисмо свесни. Друштвени актери користе моћ и функционишу у различитим пољима моћи, на пример, дисперзивна моћ врши се кроз институције и путем норми кроз које моћ живи и опстаје у појединцима. (Фуко, 1997).

С обзиром на предмет нашег истраживања, у раду ћемо се ослонити на различите капиларна простирања моћи у друштву у односу на друштвене и политичке одлике феминизма код нас. Пјер Бурдије сматра да се борба за доминацију врши у пољу моћи, те да су жене објекти – симболи друштвене размене чија је функција и крајњи циљ повећање симболичког капитала који је у рукама мушкараца, а сваки облик владавине у друштву као основу има симболичку владавину мушкараца. Кроз истраживање родних односа, Бурдије закључује, да су жене дарови, ресурси (подређене) који се употребљавају према интересима надређених-владара (мушкараца). Исти аутор сматра да „принцип инфериорности и искључења жене, који митолошко-обредни систем потврђује и проширује да од њега прави принцип поделе свих светова, није ништа друго до фундаментална дисиметрија између субјекта и објекта, делатника и средства, која се успоставља између мушкарца и жене на терену симболичких размена, однос производње и репродукције, чији је централни диспозитив брачно тржиште, а које су темељ сваког друштвеног поретка” (Бурдије, 2001: 61). Проучавајући повезаност родних односа и моћи, Бурдије пише да „структуре одређују наше понашање; ми - или не знамо, или се ништа не питамо” (предговор М. Филиповић у Бурдије, 2001: v).

Идентитет је често коришћен појам у протеклих неколико деценија и предмет истраживања у оквиру различитих друштвених дисциплина. Ален Турен (Alain Touraine), један од теоретичара друштвеног покрета, пише да је „неповјерење социолога данас веће но икад: друштвени идентитет само је интериоризација

вриједности, а њих се не може одвојити од владајуће идеологије друштва. Физички радник, младић или старац, припадник етничке мањине или подјармљена друштва могу се осјетити маргиналним, спознати да заузимају низак положај на лествици примања, професионалних нивоа, одгоја, утицаја итд. Што ли је та свијест, ако не признавање успостављеног поретка, односа доминације, моћи или угњетавања” (Touraine, 1998: 290). Аутор сматра да социологија треба да критикује *илузије о идентитету*, тако што ће негирати постојање идентитета и свести у друштвеним понашањима, јер је идентитет увек споља наметнут. Идентитет говори појединцу ко мора бити и који облици понашања се од њега очекују под претњом казне. Зато је, према Турену, идентитет „зависна, хетерономна, отуђујућа потчињеност одређеној власти”. Турен сматра да у данашњем друштву, где су промене брзе, традиција и друштвено наслеђе губе свој примат, те и друштвени идентитет у таквом друштву све више губи свој садржај: „[...] Тражење идентитета је, дакле, тражење отворене и сложене стратегије, поступног прилагођавања промени. [...] Друштвени идентитет може бити само акција која спаја двије стране друштвене делатности, културни модел и законе ’људске природе’” (Touraine, 1998: 291-92).

Идентитет, према Турену, не настаје само из сукоба и противречности, већ и из захтева да се контролише друштвена промена. Исти аутор повезује појмове идентитет и друштвени покрет јер „свијести радничке класе придонио је раднички покрет: борба против капитализма, али неодвојива од одбране занимања, посла, с једне стране, и жеље за привредним и друштвеним напретком са друге стране. Изван друштвене борбе постоји само отуђење и његова илузија о идентитету. Тражење идентитета није рефлексивно понашање, откривање друштвених координата, статуса и преузетих улога; оно је рађање друштвеног покрета” (Touraine, 1998: 294-295).

У анализи женског идентитета чувена феминисткиња и представница феминистичког покрета у САД (другог таласа), Бети Фридан (Betty Friedan) заступа тезу да суштина женског проблема није сексуалне природе већ да се суштина женског проблема у друштву огледа у проблему женског идентитета. Ауторка сматра да на ширење и овековечење овог проблема у друштву утиче *мистика женствености*. У свом познатом феминистичком штиву *Мистика женствености (The Feminine Mystique)* Фриданова пише и о свом личном поражавајућем искуству².

---

² Кроз искуство жене, она наводи да јој се неколико пута у животу дешавало да не зна којој друштвеној улози да се приклони. Имала је потешкоћа да процени да ли жели да буде само домаћица или и научница. Ауторка, истиче и да су незнање и неосвешћеност о томе у ком смеру треба да развијају своју

Проблем кризе женског идентитета, како пише Бети Фридан, оснажен је *мистиком женствености*³ која охрабрује жене да игноришу питање свог идентитета, јер на питање: *Ко сам ја?* мистика женствености има одговор „Томова жена... Маријина мајка” (Фридан, 1963: 63). Наведене одреднице идентитета – Томова жена, Маријина мајка указују на окосницу женског идентитета и честу форму његовог представљања у јавности. Друштвено-пожељна матрица женске спољашњости и препоручених активности за жене у друштву приказана је, према Фридан, у магацинима и медијима усмерава и системски одређена друштвено пожељна понашања. Заједно сви ови фактори утичу на укалупљивање интересовања жене у један друштвено-пожељан образац. Међутим, Бети Фридан, иако жена и декларисана феминисткиња, критична је према женском роду јер је њена намера да укаже женама да је потребно да се ослободе *проблема женског конформизма (the problem of feminine conformity)* који спутава жене да развијају свој идентитет и успешно и самостално осмисле шта желе у животу.

Начин на који се у литератури разматра појам идентитета упућује на међусобни утицај личних карактеристика, социјализације, социјалног и културног контекста и поређења са „другим” као важним елементима за настанак, обликовање и развој идентитета (Атлагић, 2007; Халперн и Руано-Борбалан 2009). Када се разматра појам идентитета значајно је напоменути да је тешко ограничити се на једну дефиницију појма, јер идентитет нема само једну одредницу већ више одредница које се у различитим наукама поткрепљују различитим појмовима. Због разноликости ставова о идентитету и његовим најважнијим одредницама дискусије о идентитету и његовом друштвеном значају су увек актуелне.

У наредној дефиницији уткана је још једна важна одлика идентитета, наиме, „појединац се социјализује и гради свој идентитет у етапама, кроз дуги период који се протеже од рођења до зрелог доба. Непрекидно, слика коју гради о себи, својим веровањима и представама о себи представља изузетно значајну психолошку структуру која му омогућава да одабира своје активности и своје друштвене односе” (Халперн, Руано-Борбалан, 2009: 6). У нашем раду ослонићемо се на елементе којима је ова

личност после двадесет прве године, по завршетку колеџа и након удаје често искуство девојака. У примерима које Фриданова наводи, жене тек након рођења деце, која касније одрастају, иду својим путем и није им неопходан стални надзор, и после сазнања да муж брине о својој каријери и нема времена да испуњава њихово време, схвате да је требало одавно да знају шта желе у свом животу и да том циљу континуирано теже.

³ Под појмом мистика женствености Бети Фридан подразумева стил живота који углавном живе домаћице и друге жене које начин живота обликују према пожељним сликама у магацинима и нису у могућности ништа да предузму и промене, а мистика женствености им дозвољава и охрабрује их да игноришу питање свог идентитета (Friedan, 1963: 57-58; 63).

дефиниција појма идентитет одређена. Сваки идентитет, без обзира на пол појединца, је динамичан и слојевит и стога подложен друштвеној промени. Слојевитост, на пример, политичког идентитета види се у томе што он може да има више компонената – страначку, родну, класну, етничку, регионалну. Развој женског идентитета пролази кроз два ступња – развој личног идентитета и развој колективног идентитета. Лични идентитет жене формира се у детињству и у традиционалним (али не само тим) друштвима усмерава жену на традиционалне родне улоге. Колективни идентитет жене, зависи од друштвено-економског и друштвено-политичког положаја свих жена у датом друштву. Он се формира доцније, у адолесцентском периоду живота.

Такође, динамичност и промењивост одређују идентитет и обликују га с обзиром на различита искуства и интересовања мушкараца и жена током живота и друштвено-историјских промена. Идентитет пружа могућности за развој личних потенцијала, али такође и ограничава појединца у неким аспектима, с обзиром да се не формира једном заувек, већ се мења под утицајем разних друштвених фактора, и развија кроз недоумице и сучељавања ставова у самом појединцу. Систем вредности који друштвена заједница пропагира и вреднује усмерава обликовање и јача жељу појединца да развија свој идентитет у одређеним друштвеним околностима.

Тако се на пример, политички идентитет формира у складу са важећим друштвеним вредностима унутар актуелног политичког система. На пример, друштвена ситуација у Србији током деведесетих, и касније није погодовала развоју и формирању женског политичког идентитета и женској политичкој партиципацији. Данас је то изражено у нешто мањој мери, јер европске установе врше притисак да се усклади законодавна пракса, уведене су квоте и институционални механизми за постизање родне равноправности, потом и законодавни оквир: Закон о забрани дискриминације усвојен је 2008, а затим и Закон о равноправности полова 2009. године, као и тела за родну равноправност на централном, покрајинском нивоу власти, као и на локалним нивоима (Јарић и Ћетковић 2010).

За разумевање женског политичког идентитета важно је схватити повезаност личног идентитета, и идентитета који важеће друштвене вредности обликују. Уколико је лични (субјективни) политички идентитет жена формиран у складу са важећим друштвеним вредностима тако да омогућава друштвено деловање, онда ће женски политички идентитет и политичка акција бити у складу.

Психолошка нестабилност и несигурност утичу на јачање неких компоненти идентитета – нпр. родне (однос мушкараца и жена), националне – као пример може

послужити страх од Другог приликом ратова у бившој Југославији. Идентитет је најмање трослојан и чини га идентитет о себи, потом слика коју Други може да има о нама, и напослетку, представа коју ми имамо да Други има о нама. Озбиљност категорије идентитета огледа се у томе што идентитет, у целини, подразумева да преузимамо одговорност за себе, што није увек случај. Чешће је случај да је идентитет облик опортунистичке стратегије представљања себе од ситуације до ситуације посебно у контексту нових биотехнологија, али и преузимања и обликовања различитих жељених идентитета на Интернету.

О узорцима и методама истраживања

Квалитетна емпиријска истраживања феминизма као друштвеног феномена су ретка у нашој науци. За потребе овог рада ослонићемо се на податке добијене кроз два истраживања о феминизму и феминистичком покрету у Србији. Прво истраживање, на које ћемо се позивати, урађено је током деведесетих година у форми пројекта који је трајао неколико година, а резултати истраживања објављени су као текстови више ауторки у зборнику *Ка видљивој женској историји: женски покрет у Београду 90-тих* који је приредила Марина Благојевић (Благојевић 1998)⁴. Друго истраживање на које ћу се ослонити је емпиријско истраживање чији је руководилац била социолошкиња Анђелка Милић. Подаци из овог истраживања објављени су у књизи *Женски покрет на раскршћу миленијума: извештај о емпиријском истраживању у Србији и Црној Гори 2002. године*.

У истраживању *Ка видљивој женској историји: женски покрет у Београду 90-тих*, обухваћени су различити облици феминистичког рада и стваралаштва, указано је на проблеме који постоје у оквиру феминистичког покрета у Србији и на могућности за развој покрета посебно за период од 1991. до 1998. године када је зборник текстова

---

⁴ У зборнику су обрађене различите теме и аспекти „женског питања” у Србији, као што су: политички, правни, научни, књижевни и др. Учеснице овог пројекта су у феминистичком „пачворк” стилу прикупиле своја искуства на једном месту, са намером да на најбољи начин преиспитају и резимирају своје друштвене акције и поставе циљеве за даље друштвено деловање. Ауторке радова су научнице, књижевнице, социолошкиње, правнице и из других професија у оквиру којих су афирмисале и проблематизовале „женско питање” у Србији. Активно су учествовале у разним активностима од почетка деведесетих година, у периоду снажног практичног феминистичког деловања жена (писање петиција против доношења закона који су били лоши по права жена, иступања против рата на просторима бивше Југославије и друге активности). Ове актерке утицале су на формирање женске јавне сцене у разним друштвеним областима. Наставак овог истраживачког пројекта чине текстови који су објављени у: *Матирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (прир. М. Благојевић, 2002) и *Матирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (II том) (прир. М. Благојевић, 2005а).

објављен. Текстови ауторки у зборнику *Ка видљивој женској историји: женски покрет у Београду 90-тих* баве се различитим темама и областима у оквиру којих је могуће феминистички деловати – наука, књижевност, политика, театар и сл, док ће наше истраживање бити усмерено на дубље откривање и сагледавање улоге феминизма и ставова о феминизму, као и на шири преглед улоге феминистичког покрета и његових представника у нашем друштву. Неколико учесница истраживања и ауторки текстова у зборнику *Ка видљивој женској историји* ушле су у узорак жена које су биле моје саговорнице у оквиру истраживања. Друго истраживање чије податке ћемо користити у раду је истраживање из 2001. године (Милић, 2002). У овом истраживању разматрани су основни проблеми феминистичког покрета и сазнања припадника опште популације и жена на истакнутим друштвеним положајима о феминизму. У нашем истраживању били смо, међутим, усмерени на дубље и целовитије сагледавање и проучавање ставова феминисткиња и ставова жена из опште популације као главним реципијентима феминизма у друштву.

Основне јединице истраживања су жене појединачно као испитанице и у оквиру три групе и то: жене које себе сматрају феминисткињама и које су као такве препознате у јавности; жене које се у државно-институционалним органима налазе на функцијама које се тичу побољшања равноправности полова у друштву, контроле спровођења државних мера или доношења мера и закона; и узорак обичних жена које су главни реципијенти државне политике равноправности и деловања феминисткиња.

За овакво истраживање немогуће је приклонити се само квантитативном методу, стога сам се определила за комбинацију квалитативног и квантитативног истраживања. у овом другом случају (квалитативно истраживање) определила сам се за типичне представнице феминизма које су својим активизмом у дужем периоду утицале на развој феминизма на овим просторима. Социолог Марија Богдановић се позива на Г. Филиписа да је метод случаја вредан у истраживању конкретних друштвених појава, нарочито у прелиминарним фазама истраживања.⁵

За истраживање ставова феминисткиња и друштвено-активних жена коришћене су квалитативне методе: полуструктурисани дубински интервју и посматрање. За анкетно истраживање ставова жена из опште популације урађен је посебан упитник.

---

⁵ М. Богдановић нагласила је да: „Ни у једном другом истраживачком поступку није толико присутан захтев за коришћењем различитих извора података, а постојећа сазнања о начину на који се сваки од њих употребљава у методу случаја се повезују у јединствену базу података, стварајући услове за систематско, поуздано и целовито проучавање изабраног проблема“. М. Богдановић, Методолошке студије, ИПС, Београд, 1993, стр. 120.

Узорак опште популације жена обухватио је 188 испитаница, различитог нивоа образовања: основно, средње, више и високо и различите старосне доби: од 20-35 година; од 36-50 година, и 51 и више година.

Ове три старосне групе обухватају млађе жене које припадају радно-способном становништву, налазе се у средишту активних друштвених гигања и у развојној фази у којој откривају различита интересовања у личном животу. На основу ставова ове групе хтели смо да добијемо увид колико су припаднице млађе генерације упознате са феминистичким начелима и да ли их заступају у свакодневном животу. Старосна група од 36 до 50 година у узорку би требало да је најактивнија и најупућенија у тему положаја жена и родне равноправности и жене из најстарије генерације (51 и више година) које на основу свог дугогодишњег искуства могу да дају оцене о положају жене у нашем друштву у различитим временским периодима.

Истраживање је спроведено у Београду према квотном узорку на основу образовне структуре жена у Србији. Међу испитаницама из опште популације су жене запослене у радним организацијама, потом жене до којих сам дошла кроз личне контакте, и коришћењем непосредне прилике да анкетирам жене у свакодневним ситуацијама. Разговори са феминисткињама и друштвено-активним женама су, у већини, обезбеђени путем узорка „снежне грудве” (*snow-ball sample*), то јест на препоруку жене коју сам претходно интервјуисала и која би ми омогућила контакт са следећом испитаницом (инструмент за интервју је у прилогу). Затим, на различитим женским скуповима, предавањима и трибинама дошла сам до контаката са феминисткињама које су желеле да обавимо разговор. У истраживању смо користили неколико комплементарних метода и комбиновали смо квалитативну и квантитативну методу због свеобухватнијег прикупљања различитих података и касније анализе. Сазнања о пореклу феминисткиња и других друштвено-активних жена обухватиће истраживање њиховог социјалног порекла, образовања, брачног и породичног статуса, и других обележја уз помоћ којих ћемо добити профил представница ове друштвене групе. Након интервјуисања уобличио су се моји утисци и закључци.

Наиме, осим уобичајеног истраживачког деловања, долазило је ретко до потешкоћа – убеђивања испитаница да се интервју обави кроз објашњавање циљева интервјуа и разлога због чега су оне баш део узорка, као и начина и сврхе коришћења резултата, договарања или померања термина за интервју и слично. Иако сам се трудила да сваки интервју обавимо кроз редослед питања за разговор, сам процес интервјуисања је у пракси ипак текао различито у зависности од типа личности

саговорнице. Део испитаница је желео да одговара на питања у складу са личним ритмом који су саме одабрале, али код већине испитаница поред на почетку наведених основних социо-демографских података, разговор је текао отварањем више тема, у складу са ритмом који су хтеле – применила сам тзв. феминистичко интервјуисање (DeVault и Gross 2007), односно, нисам желела да прекидам ток мисли, посебно код разговора о неким личним (интимним) питањима.

Разнолика и дубока размишљања испитаница о себи као жени и о феминизму су, у великој мери, оплемењила истраживање, иако су захтевала више труда приликом транскрипције и интерпретације података с обзиром да су интервјуи трајали од једног до неколико сати. Неколико интервјуа, с обзиром на обавезе испитаница, али и њихово инсистирање да што исцрпније и свеобухватније одговоре на моја питања, обављени су у неколико наврата током истог дана или у истој седмици. Обављено је 46 интервјуа, 30 интервјуа са феминисткињама и 16 са друштвено-активним женама. Интервјуи су урађени 2011/2012. године. Већини испитаница је разговор, како су саме изјавиле, пријао и био занимљив.

У упитнику за жене из опште популације, који је направљен за потребе овог истраживања, питања су била затвореног типа, и неколико питања отвореног типа која су пружала испитаницама слободу одговора. Садржај упитника дат је у прилогу. Свим испитаницама је пре анкетирања објашњено да је њихово учешће у истраживању анонимно. Током процеса анкетирања, на основу коментара испитаница дошла сам, такође, до драгоценог увида у ставове жена према феминизму, феминисткињама и друштвеном положају жена који су употпунили истраживање. Истраживање опште популације жена урађено је 2013. године и обухватило је 188 испитаница.

Предмет и циљеви истраживања

Предмет рада су друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији. Циљ истраживања био је да се утврди колико су феминистичке вредности, ставови и активизам присутни у деловању и мишљењу жена у савременој Србији. У оквиру овог циља истраживали смо да ли постоје неке посебне социо-демографске особености феминисткиња, и уколико постоје да ли се и колико тим особинама дугују неке специфичности у политичким ставовима и друштвеном ангажману ових жена.

Да ли социјално порекло, образовање, и друга социо-демографска обележја утичу на теоријска и идеолошка опредељења жена за неку од феминистичких струја и да ли ту можемо открити неке трендове? На пример, да ли су жене које потичу из средњег и вишег друштвеног слоја наклоњене либералном феминизму тј. сматрају да родна равноправност може бити постигнута променама у оквиру друштвеног система без револуције и потпуне промене система. Са друге стране, да ли су жене које потичу из сиромашнијих слојева наклоњене радикалној или социјалистичкој струји феминизма која настоји да реши проблем женске равноправности кроз револуцију (промену система) и слично.

Истраживала сам колики је политички потенцијал и утицај феминисткиња у друштву и да ли и на који начин феминизам као друштвена појава генерално утиче на друштвене промене у Србији. Намера истраживања била је да сазнамо више о пореклу и припадности феминисткиња и то о: старосној доби, професионалном статусу; образовном нивоу; брачном статусу, породичном статусу, ванбрачној заједници; класно/слојном пореклу; етничком пореклу и националном опредељењу; урбано/руралном пореклу; идеолошкој усмерености и политичкој (страначкој) припадности. Потом нас је занимао и њихов однос према сексуалности и однос према религиозности.

Следећи циљ овог истраживања био је да се утврди које су разлике у односу на праксе и ставове према идентитету жена, положају жене у нашем друштву, расподели моћи између родова, идеолошким усмерењима између феминисткиња и жена из опште популације. Затим, да утврдимо сличности и разлике у идеолошком усмерењу самих феминисткиња и њихове међусобне могуће поделе у оквиру покрета⁶, те блискост тих различитих идеолошких усмерења са ставовима жена из опште популације о феминизму и друштвеном положају жена. Улогу феминизма и његов значај у друштву довест ћемо у везу и са ширим друштвеним и политичким проблемима у Србији, са посебним нагласком на период после 1990. године.

---

⁶ У ранијем истраживању женског покрета у Србији уочено је да је покрет скуп разних феминистичких струја и да се поједине активисткиње женских организација које делују „у оквиру независних женских формација, лично не морају осећати феминисткињама [...] и кад не постоји јасна феминистичка свест, ове групе и удружења припадају феминистичком односно женском покрету будући да омогућавају женама самостално практиковање борбе за женске циљеве и потребе у друштвеној јавности” (Милић, 2002: 18).

Хипотезе

Прва хипотеза од које смо пошли је да *феминистички покрет већином чине високообразоване жене и жене из средњих и виших друштвених слојева које су углавном запослене у јавном сектору.*

Феминизам и феминистички покрет су од својих почетака омаловажавани као елитистички и сматрани за салонску забаву жена из виших друштвених слојева (Божиновић, 1996). Представнице феминизма имале су лош друштвени третман када се желело истаћи да циљ феминистичког деловања није решавање проблема свих жена у друштву, без обзира на њихову класно/слојну припадност, већ само жена које припадају вишим друштвеним круговима. Тако је међу женама из различитих друштвених слојева, које су често различитог материјалног и образовног нивоа стваран јаз и замагљиван њихов заједнички женски (родни) интерес у друштву, иако потребно је бити свестан да и истицање заједничког родног интереса може послужити и служи замагљивању различитих класних интереса. То је чињено на сличан начин на који су и кроз историју човечанства стварани раздори међу мушкарцима који су припадали различитим друштвеним класама.

Неоспорно је да постоје видљиве разлике у положају жена, како у оквиру једног друштва, тако и у положају жена у друштвима која се налазе на различитом степену друштвеног развоја. Сматрамо да су и родне и класне поделе подједнако важне, с тим да је родна солидарност жена нешто важнија од класне-слојне солидарности у друштвима која су патријархалнија и где преовлађују традиционалне вредности о улози и положају жене у друштву. Не сматрамо да родна солидарност може отупити оштрицу класних неравноправности и сукоба у неком друштву, али сматрамо да класна солидарност често онемогућава родну независно о томе који род је у питању. Нека од ових питања смо поставили и у нашем истраживању.

Рада Ивековић сматра да жене не виде своје заједничке интересе јер су чешће радно и животно изоловане и ређе су се кроз историју удруживале. Код жена не постоји заједништво које настаје кроз заједништво јавног и друштвеног живота и производњу. Према овој ауторки „феминистичка теорија се рађа тамо где се теорије рађају (шта су класно били сами Маркс и Енгелс?): међу интелектуалцима, па је оптужба за апстрактни елитизам натегнута, тим прије што је како практични женски покрет тако и теорија најодлучније као свој основни принцип поставио и најчешће спроводио

идентификацију приватног и друштвеног, јавног, породичног и политичког, теорије и праксе, одбацујући при том лажни двоструки морал и све бинарне моделе” (Ивековић, 1981: 41).

Провера тврдње да су феминисткиње и други представници феминистичког покрета у Србији, авангардно и елитистичко језгро које чешће ради на испуњавању својих уских интереса, а не интереса свих жена као друштвене групе, без обзира на класно-слојно порекло је једна од намера истраживања. Наравно, сматрамо да само потврда тезе да високообразоване и материјално релативно добростојеће, натпросечно политички моћне жене, пореклом из виших друштвених слојева чине интелектуалну феминистичку елиту не значи аутоматски да је њихово друштвено деловање ограничено на уске интересе жена из виших слојева и самим тиме безначајно за положај жена које припадају нижим друштвеним слојевима. Те разлике нису тако јасно одређене, често су у питању нијансирања кроз која се не могу категорички искључити (путем разлике у класном или другом облику) међусобни утицаји међу женама различитог порекла, материјалног стања или нивоа образовања у нашем друштву.

Следећа хипотеза гласи: *разлика у идеолошкој оријентацији и ставовима феминисткиња и других друштвено-активних жена о феминизму и његовој улози у циљу побољшања положаја жене, која је генерисана и класним разликама, обликује њихову различиту политичку опредељеност и усмерава различито политичко деловање.* Ову хипотезу смо даље испитали кроз две посебне хипотезе. Наиме, идеолошка разлика између феминисткиња и друштвено-активних жена је у томе што се једне изјашњавају и јесу феминисткиње док се друштвено-активне жене најчешће не изјашњавају као феминисткиње. У том смислу испитаћемо хипотезу: а) феминисткиње отворено изјављују да прихватају и бране феминистичке ставове, а друштвено-активне жене, иако феминистичке ставове прихватају делимично или у целости, не идентификују се са феминистичком идеологијом. Ова разлика може да услови различиту политичку оријентацију и различите ставове према политичким странкама и политичком деловању. Тако да друга хипотеза гласи: б) феминисткиње се изразитије негативно одређују према политичким странкама и идеологијама, док друштвено-активне жене имају позитивнији став према политичким странкама.

Настојала сам да утврдим да ли испитанице опажају неку странку или странке у нашем политичком простору као себи блиске и на који начин сматрају да могу утицати на њих у контексту вођења практичне политике. Иако су феминисткиње биле веома активне током деведесетих година, и допринеле друштвеним променама, оне су чешће

желеле да буду слободне критичарке друштва, а не припаднице једне масовне женске политичке организације. Оснивање женске странке (ЖЕСТ) 1991. године била је шанса за улазак жена у званичну политику, међутим ова шанса је пропуштена због нејединственог става жена у странци (Милић, 1998). Дакле, у истраживању смо обухватили однос феминисткиња према званичној политици, а делом је обухваћен положај и утицај женских организација као дела цивилног сектора у друштву.

Намера нашег истраживања била је да уочимо да ли постоје и које су сличности и разлике у ставовима феминисткиња, друштвено-ангажованих жена задужених за родну равноправност и припадница опште популације. Анализирањем ставова хтели смо да сагледамо и на који начин су евентуалне разлике у ставовима настале. Испитивали смо да ли феминисткиње сматрају да је неопходно да постоји државно тело које ће деловати у оквиру система, и да ли државно тело (нпр. Управа за родну равноправност) треба да буде кишобран организација задужена за координацију деловања женских група, за њихово саветовање и функционисање⁷. Из наведеног произашле су хипотезе *да постоје идеолошке разлике у ставовима феминисткиња и жена које делују у државној управи везано за начине на које је потребно побољшати друштвени положај жена, о облицима сарадње између женских група и органа државне управе задужених за родну равноправност и о методама помоћу којих промене у вези са равноправношћу жена треба спровести у друштву.*

Основна разлика на коју овде реферирамо је та да се феминисткиње чешће залажу за неформалне начине деловања и различите grassroot облике деловања женских група и методе (кампање, лепљење постера, сакупљање потписа за петиције, организовање састанака и демонстрација и сл) док се друштвено-активне жене залажу за формалне начине деловања, то јест деловање кроз институције система.

Проверићемо и хипотезу *да феминизам није у значајнијем степену продро у ширу женску популацију, док је међу женама у државним телима за родну равноправност нешто заступљенији, чему нарочито доприноси делимично регрутовање из редова феминисткиња.*

На крају, испитаћемо хипотезу *да су ставови о феминизму, сексуалности, религиозности, и политичким оријентацијама између феминисткиња и жена из опште популације веома различити.* Ову општу хипотезу даље испитујемо кроз посебне

---

⁷ Међу феминисткињама и женама које делују у државним органима за родну равноправност могући облици сарадње су у процесу проналажења домаћих донатора и страних финансијера у оквиру истраживања положаја жена на терену и кроз вођење заједничких пројеката.

хипотезе: а) *феминисткиње су знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације; б) док феминисткиње имају наглашено позитиван став према феминизму, дотле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему, а оне у државним органима за заштиту родне равноправности подељене су по идеолошко-политичким линијама; в) феминисткиње су наглашено атеистички усмерене, док припаднице опште популације истичу сопствену веру у Бога; г) феминисткиње се супротстављају ксенофобији у знатно већој мери него припаднице опште популације.*

2. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ФЕМИНИЗМА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ

Поглавље обухвата кратак историјски преглед чињеница и процес настанка и развоја феминизма на овим просторима. Подсетићу на размишљања, становишта, активности и текстове пионирки феминизма на нашим просторима. Сматрам да је неопходно да феминизам у овом раду буде друштвено и историјски контекстуализован, што подразумева да се превасходно ограничимо на размишљања и ставове која су о феминизму изнедрили аутори који потичу из наше средине и који су, иако су мање-више били под утицајем страних представника феминизма, промишљали о феминизму на основу искуства и живих података заснованих на познавању менталитета, културе и друштвених односа у одређеном историјском периоду на нашем поднебљу.

У оквиру историје жена на овим просторима, која је штуро и недовољно забележена и документована, активности жена допринеле су коренитим променама у положају жена као друштвене групе. Прва идеја о еманципацији жена на овим просторима, појавила се у Војводини, где је делимично прихвата Орфелин, а значајније следе Доситеј Обрадовић и Јевстахија от Арсич (Божиновић, 1996: 23-25). Нешто касније, почетком седамдесетих година деветнаестог века на нашим просторима појављује се феминизам. Феминизам је, према мишљењу Љубице Марковић, зачет као последица општег покрета за ослобођење жене крајем шездесетих година XIX века у Европи, ауторка пише да се феминизам јавља „као одјек општег покрета за ослобођење

жене, који је крајем шесетих година идејно победио у Европи, а у Америци био делимично и примењиван” (Марковић, 1934: 3).⁸

Социјалиста Светозар Марковић покренуо је питање равноправности и права жена у текстовима „Је ли жена способна да буде равноправна са човеком?” и „Ослобођење женскиња” разматрао је женско питање и проблем ослобођења жене (Цветковић, 1998: 310). Крајем 19. века, феминистичка теорија је добро примљена у круговима тадашње Социјалдемократске партије и створена је веза између Социјалдемократске партије и феминистичке теорије која ће се касније продубити. Социјалдемократкиње Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине су се на конференцији 1919. године ујединиле у женски социјалистички покрет Југославије и основале Секретаријат жена социјалиста (комуниста) (Божиновић, 1996: 102).

Прва феминистичка струјања јављају се крајем деветнаестог века на нашим просторима (Божиновић, 1996). Жене шире идеју о равноправности жена у свим друштвеним областима и оснивају друштва која се баве културно-просветним и хуманитарним радом. Међутим, у каснијим друштвеним периодима изостајао је континуитет у повезивању резултата друштвених акција жена са радом и акцијама њихових претходница. Чести ратови на овим просторима доводили су до прекида феминистичког деловања, ратови су обележили, условно речено, периоде „празног хода” јер и у периодима ратова и криза на овим просторима жене су биле друштвено ангажоване, али су им приоритети били другачији. Размах и ширење феминизма, потом и прва масовнија женска организовања на овим просторима, прекидају Први и Други балкански рат, затим и Први и Други светски рат, али феминизам и деловање жена у неком облику опстају и током криза.

Током ратова женска друштва најчешће престају са свакодневним радом, али се не гасе у потпуности већ често мењају приоритете и током рата организују се у служби војног министарства. У току Првог светског рата жене су се добровољно пријављивале у санитетске установе и активирале као болничарке у војсци (Цветковић, 1998: 312). Према подацима о активностима жена у Другом светском рату, сматра се да је око милион жена директно учествовало у Народно-ослободилачком покрету (Sklevicki 1996; Милић 1998; Пантелић, 2009), што је огроман друштвени допринос и масовна

---

⁸ Светозар Марковић је покренуо женско питање у оквиру свог социјалног програма, а идеју о женској еманципацији преузео је од Руса, то јест од свог учитеља Чернишевског. Од 1870. године Љубен Каравелов и Светозар Марковић пишући у часопису *Млада Србадија* желе да покрену женско питање и код нас. За Светозара Марковића ауторитет у области феминизма био је Џон Стјуарт Мил кога је Марковић сматрао за главног идеолога феминизма (Марковић, 1934).

политичка активност жена бележи се већ током Другог светског рата (Милић, 2008). Међутим, недостајало је истицање напора и труда које су жене на југословенском простору уложиле у борби за женско право гласа, постојала је небрига у очувању успомене на прва женска друштва и хуманитарни рад, успостављање традиције и континуитета у друштвеном вредновању учешћа жена у Народно-ослободилачкој борби.

У интелектуалним круговима тадашње Србије уочено је да се морају спровести значајне промене у друштву и остварити права жена. Веома важан захтев био је остваривање права жене на образовање. По завршетку Другог српског устанка, Димитрије Давидовић, дипломата и новинар, на функцији секретара кнеза Милоша залаже се за реформе и побољшање целокупног образовања и отварање нових школа. Давидовић је посебно инсистирао на оснивању школа за „женски пол” у којима би предавали он и чланови његове уже породице без икакве надокнаде (Божиновић, 1996: 26).

У другој половини 19. века о женском питању предано расправљају чланови наших напредних интелектуалних кругова, са намером да својим идејама и праксом подстакну промену застарелих научних схватања и победе културну и верску заосталост и укорене обичаје тога доба. Идеје просветитеља, радикалних филозофа, различитих социјалистичких струја одомаћене су у 19. веку у Србији и биле су подлога за рад генерација жена на самоосвешћивању и еманципацији жене у првој половини двадесетог века (Божиновић, 1996). Али, како наводи Јулка Хлапец Ђорђевић иако је напредна српска омладина прихватила демократска начела Запада и била упозната са значајним интелектуалним струјама у оквиру којих је зачета идеја о равноправности полова, „[...] ниједна новина није имала у Српству неповољније услове за развитак него феминизам” (Хлапец Ђорђевић, 1935: 164).

О томе да се у Србији веома рано увидело да је положај жена важан говори податак да је дело Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill), теоретичара либералног феминизма, „О потчињености женскиња” издато 1871. године у Београду, то јест непосредно након што је објављен оригинал у Енглеској (1869). Према Милу, цела једна половина човечанства (женски род) је у потчињеном положају јер женском роду нису дате једнаке могућности за напредак као мушком роду, а не зато што су по природи (по рођењу) жене инфериорније од мушкараца. Брак је вид ропства признат по закону, а женама морају бити доступна сва занимања и морају им се дати сва права која има и мушки род (Мил, 2008).

Како пише Славољуб Цветковић, женско питање постављено је 1867. године на Другој омладинској скупштини у Србији. Тада је омладина усвојила став да и жене треба активно да учествују у постизању задатака српске омладине (Цветковић, 1998: 310). У часописима „Млада Србија” и „Раденик” повремено су штампани чланци у којима је разматрано женско питање, а између 1870. и 1882. године чешће се писало о праву гласа за жене. Према тадашњем радикалском Статуту, из 1882. године, жене „грађанке” могле су да буду чланови странке ако усвоје страначки програм. Међутим, након 1888. године долази до затишја и мало се расправља о женском питању (Кривокапић-Јовић, 1998: 307).

У доба бујања националних покрета, почињу да делују и представнице првог таласа феминизма. Међу првим представницама биле су: Милица Јовановић (1832-1880); Савка Суботић (1918-1934); Катарина Миловук (1844-1913); Јарослава Јароши (1851-1877); Драга Дејановић (1840-1871); Милица (1854-1881) и Анка (1855-1923) Нинковић; Адел Немешањи (1857-1933); Зорка Ховорка (1859-?). Јулка Хлапец-Ђорђевић сматра да је, под утицајем револуција 1830. и 1848. године, феминизам постао средство за буђење националне свести и због тог утицаја у почетку је био веома национално обојен. Она наводи да су прве представнице феминизма код Југословена биле сестре Пајкове, Драга Дејановић и Драгојла Јарновић (Сћларес Ђорђевић, 1935: 11-12). Идеје првог таласа феминизма нису одмах прихваћене у друштву, требало је да прође доста времена да би се отвориле прве школе за девојке и омогућио приступ девојака на универзитете (Стојаковић, 2004).

Драга Дејановић (1840-1871) сматра се за прву жену феминисткињу. Придружила се новосадској позоришној трупи, што је за време у коме је живела, био храбар и смео потез који је показао Драгину слободоумну природу. Ова књижевница и глумица истакла се као чланица удружења *Уједињена омладина српска* основаног 1866. године у Новом Саду (Божиновић, 1996: 36). Радови Драге Дејановић, њена предавања „Две три речи Српкињама” (1869); „Еманципација Српкиња (1870) издата у часопису *Матица* и „Српским мајкама” објављен 1871. године у *Младој Србадији*, представљају, по мишљењу Јулке Хлапец-Ђорђевић, један од најбољих књижевних омладинских доприноса и значајан теоријски рад за феминизам (Сћларес Ђорђевић, 1935: 168).

Од почетка и појаве феминизма, феминистичку теорију и друштвени покрет прате поделе између феминисткиња које припадају нижим друштвеним слојевима и оних које су припаднице виших друштвених слојева. Феминисткиње пореклом из нижих слојева често су користиле другачије (радикалније) методе борбе за остварење

женских права и залагале се за корените промене друштвеног система, док су припаднице виших слојева биле су за употребу умеренијих метода и реформе система. На пример, о подели између феминисткиња различитог друштвеног порекла, у Енглеској и Француској Божиновић пише: „Жене из владајућих слојева живеле су лагодно у благостању, а ако су се и бавиле политиком и феминизмом – била је то више салонска забава доконих. Супруге банкара, трговаца и индустријалаца опонашале су луксуз и начин живота на племићком дворовима, но почеле су да се баве и финансијским трансакцијама. Жене осиромашеног сеоског племства, жене из средњих и нижих слојева, чиновничких кругова, ситних трговаца, занатлија и сличних занимања све мање су биле у могућности да своју егзистенцију обезбеђују удајом. Стога су све гласније постављале захтеве за школовањем и професионалним образовањем” (Божиновић, 1996: 9-10).

Године 1919. почело је са радом *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* и за кратко време окупило један елитни (одабрани) круг жена. Прве чланице биле су углавном припаднице високих друштвених слојева, међу њима: Катарина Богдановић, Лепосава Петковић, Делфа Иванић, Зорка Каснар, Паулина Лебл-Албала, Ружа Стојановић, Јелена Лазаревић, Милица Дедијер и друге како се тада говорило угледне и просвећене жене, тако да „[...] жене окупљене у њему су већ својим пореклом и образовањем биле предодређене за овакву врсту друштвеног ангажмана, и феминистички покрет као такав” (Кривокапић Јовић, 1998: 300).

Феминистичке идеје шире се почетком 20. века на наше просторе. Промена положаја жене у друштву требало је да обухвати промену у свакодневном начину живота жене што је значило да жена треба да изађе из строго омеђеног круга породице на тржиште рада. Жене су се бориле за постизање економске самосталности и залагале се за промену праксе да жена за исти рад прима нижу плату од мушкарца. Тако је једна од активности *Женског радничког друштва*, основаног 1903. године, под окриљем Српске социјалдемократске партије и Радничког савеза Србије, била организовање збора на коме су присутни радници одлучили да Народној скупштини поднесу предлог закона о заштити малолетних и женских радника. На друштвену сцену „ступају” и први штрајкови радника, па је тако, одмах по оснивању *Женског радничког друштва*, дошло до штрајка телефонискиња јер је одбијен њихов захтев за повећање плате (Цветковић, 1998: 311).

У том периоду, јављају се прве женске организације које се залажу за политичка и грађанска права жена. Период између Првог и Другог светског рата обележен је све

учесталијим ангажовањем жена и оснивањем разних друштава, као што су: *Народни женски савез Српкиња, Хрватица и Словенки* основан 1919. године, касније преименован у *Југословенски женски савез*; затим феминистичко, нестраначко *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* (1919); *Удружење Универзитетски образованих жена* основано 1927. године као прво удружење за заштиту професионалних интереса жена и *Женска странка* основана 1927. године (Божиновић, 1996: 105-116; Кривокапић-Јовић 1998: 300). У оквиру ових друштава Женског покрета почела је борба за политичка, економска, породична и друга права жена, која су била онемогућена још према *Српском грађанском закону* у коме је жена изједначена са малолетним лицима, болесним особама, пропалицама, презадуженицима. Када је у питању пословна способност жене у *Српском грађанском закону* начело равноправности постоји само за жене ван брака, али не и за удате жене „[...] чином закључења брака, жена губи општу пословну способност и изједначава се са малолетником”. Међутим, није било прецизирано у коју категорију малолетника спада удата жена, малолетник млађи или старији од седам година. У литератури је заузет став да у случају пунолетне и здраве жене пуноважност њених закључених правних послова обавезно одобрава муж. Тиме је ограничење жениних пословних способности било тврђе него у случају малолетника старијих од седам година, којима за склапање послова није била потребна сагласност законских заступника (Поповић-Обрадовић и Драшкић 2008: 344-345).

Да би се становништво упознало са положајем жене и промовисало женско питање постојало је неколико часописа: *Матица* – који је излазио од 1865. до 1870. године у коме су читаоци могли да се информишу о најновијим догађајима у свету везаним са положај и права жена. Када је *Матица* престала да излази 1870. њену улогу преузео је часопис *Млада Србадија* у коме је била посебна рубрика за најновије резултате борбе жена за равноправност и обавештења о новооснованим женским друштвима у свету. Када је часопис *Млада Србадија* угашен, о неким темама почиње да се пише у листу *Јавор*, међутим, однос листа према женском питању био је конзервативан јер је заузимао став да је мушкарац за јавни рад, а жена за рад и живот у кући (Божиновић, 1996: 44-47).

Као што је то случај и код других теорија, у покушају да се феминистичкој теорији пронађе место у друштвеној теорији и друштву било је лутања. Феминисткиње су трагале за основним феминистичким појмовима и модусима на који ће их применити у датом друштвеном контексту. Сагласност жена око основних функција

женских друштава често није постојала, та размимоилажења су у периоду настанка првих друштава премошћена тако што су поједина друштва јасно одредила своје главне активности. На пример, *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* одрекло се хуманитарних активности и профилисало се као друштво за остварење политичких и грађанских права жена (Божиновић, 1996: 109-110).

Интереси представника феминистичке теорије са представницима социјалистичке (комунистичке) теорије у Југославији преплитали су се и касније, а до приближавања и превласти социјализма дошло је након Другог светског рата. Према становишту социјалиста, жена је двоструко потчињена – према полу и на основу припадности радничкој класи, стога су сматрали да се положај жене може променити кроз револуцију. Захтеви социјалиста били су једнако право мушке и женске деце на образовање, право на једнаку надницу за једнак рад и право жене да располаже својим телом. Ови захтеви приближили су феминистичку и социјалистичку теорију, с обзиром да се обе теорије залажу за потпуно ослобођење жене као личности (субјекта) и за једнака права мушкараца и жена.

Између социјалистичког и либералног покрета, и других грађанских покрета у 19. веку постојале су разлике у ставовима. Тако се, према мишљењу Неде Божиновић, покрети жена који су се ослањали на концепције социјалистичке теорије и на концепције либералног (грађанског) друштва раздвајају средином 19. века. Основна разлика између ових покрета била је та што су представници социјалистичких покрета сматрали да се положај жене може променити само потпуном променом друштвеног система, док су представници либералног и других грађанских покрета сматрали да је за бољи положај жена потребно радити на друштвеним реформама без корених промена у друштву.

Феминисткиње на нашим просторима пратиле су светска феминистичка дешавања, и феминизам није „каскао“ за феминизмом у земљама родоначелницама. Међутим, балкански ратови а потом и Први светски рат, променили су ток свих друштвених деловања и онемогућили феминизам да се размахне на овом поднебљу. Након Првог светског рата, деловање жена није се угасило, али је било сведено или на индивидуална прегнућа појединки или на активности жена које су биле чланице Комунистичке партије.

За потребе ове студије одабрала сам ставове и размишљања двеју пионирки феминизма Ксеније Атанасијевић и Јулке Хлапец Ђорђевић јер чине основу за обликовање ставова жена о феминизму на нашем поднебљу и добру илустрацију каква

су феминистичка становишта и које феминистичке ставове су заговарале. У обиљу занимљивих мишљења и ставова ове две теоретичарке, одабрала сам њихове дефиниције и анализе о феминизму и феминистичком покрету у којима се јасно и аргументовано указује на улогу и положај жене у друштву, а уочене су и потешкоће које се јављају у феминистичком покрету већ у првој половини 20. века.

Јулка Хлапец Ђорђевић износи податке о стању друштвене свести о положају жене, обрађује различите теме и пише о у то доба најновијим истраживањима о положају жена у другим европским земљама; о најновијим достигнућима у биологији (нпр. о биолошким разликама између полова на основу величине мозга и анализа аргумената за и против те теорије)⁹. Писала је, такође, о контрацепцији као веома важном чиниоцу у еманципацији жене, о двоструким моралним стандардима који су често коришћени против успешних жена и о томе да треба уклонити друштвене препреке и притиске који су женама наметнути само због пола, а потом омогућити женама да се боље интегришу у јавни живот.¹⁰

У поглављу „Омладинка Драга Дејановић (Почеци феминистичког покрета код Југословена (Срба))” Хлапец надахнуто пише о животу Драге Дејановић. Описујући живот и судбину првих феминисткиња на овим просторима заузима место једне од првих представница феминистичке теорије у Србији која користи студију случаја и која придаје важност писаној историји жена. Студије случаја, у којима је до ситних детаља описан и приказан део женског света у тада „пренатрпаном” сликама искључиво мушког света, су у том периоду ретке, јер је мало жена које су се бавила овом темом и јер су ређе биле у могућности да текстове и књиге објаве. Ове студије, као и уопште сви ретки записи жена из тог периода, имају велики значај за стварање писане женске

---

⁹ Ова тема о интелектуалној супериорности мушкараца је деведесетих била актуелна у нашим медијима. На пример, став др Јово Тошевског – из чињенице да је мозак у просеку већи код мушкараца закључио је да су мушкарци интелектуално надмоћнији од жена.

¹⁰ Књига *Студије и есеји о феминизму* коју је написала др Јулка Хлапец Ђорђевић објављена је 1935. године у Београду. Ауторка анализира добре стране нових феминистичких достигнућа и значај који би њихова примена имала у српској патријархалној средини. Залаже се за примену људских (женских) права као што су: право на абортус, право жена на рад и запослење и права самохраних родитеља. Критикује се (не)природност општевладајућег мишљења патријархалне средине и двоструки - лицемерни друштвени морал о женској инфериорности и неспособности за самосталан живот. На почетку књиге је посвета: „Својим ћеркама Дори и Вјери. *Победа сваке идеје тражи жртве. Желела бих да се остварење феминизма спроведе са што је могуће мање жртава и да ви не будете међу њима*”. Иако се не може тврдити да су жене у истом положају као и пре скоро осамдесет година, нека питања у феминистичком покрету у Србији нису решена, и актуелна су као и у време када је ова ауторка писала о њима. Наслови поглавља у њеној књизи показују и значај који су имале одређене теме у том периоду: „Криза породице у виду социологије (а) породица, б) брак)”; „Жена у модерном свету”; „Нова жена крчи себи пут кроз живот и књижевност. (Американка. Жена у Совјетима)”; „О женској моди” можемо приметити да су те теме занимљиве и актуелне и данас.

историје. И данас, заговорнице феминизма у Србији, сматрају да је неопходно писати и објављивати радове о интимном (свакодневном) животу жене, јер биографије и аутобиографије су интимна размишљања жена о себи и свом животу те представљају драгоцен извор феминистичких сазнања.

Јулка Хлапец Ђорђевић пише о младим српским нараштајима, бави се ставовима омладине која је, по њеном мишљењу, веома брзо схватила да нема друштвеног напретка за све уколико су жене потчињене и обесправљене. Ауторка пише да: „иако је омладина српска као један од најинтересантнијих културних покрета српског народа надасве истицала национализам, и за своју најсветију дужност држала негу народне прошлости, она је с одушевљењем прихватила демократска начела Запада, сањала о препорођају човечанства, и налазила одјека у свима знаменитијим интелектуалним струјама XIX века, те омилила и идеју о равноправности жене с мужем” (Хлапец Ђорђевић, 1935: 164).

Сматрала је да је феминистичка идеологија нејасна, а њена проблематика сложена јер „покрет настао у циљу практичног рада, олакшавања свакидашњих тешкоћа у животу жене, премало се инспирисао у њој (...) Феминистичке идеолошке струје и мисаоне пруге биле су најчешће или сувише растргане или недовољно и неуверљиво подвучене и без доказа, везане с реалним животом, да су могле водити и управљати. Та несугласица између теоретских убеђења и практичног рада кочи све више развој феминистичког покрета. Потребна су дела, која би олакшала жени сналажење у развоју и генези феминистичког мишљења и дала јој могућности да се оријентира. Њихов недостатак не може ипак ни на какав начин оправдати небрижљивост феминистичких практичара према сазнањима теоретичара. Чим је феминизам, довољно формиран и јак да тражи путеве остварења, пренешен на поље практичног рада, настаје у њему цепање. Прилази политички неодређеном такозваном буржоаском и социјалистички оријентисаном феминистичком покрету. Као што се могло очекивати тај феминизам претопио се помало у социјализам” (Хлапец Ђорђевић 1935: 34-35).¹¹

---

¹¹ Јулка Хлапец Ђорђевић је написала и предлог феминистичког програма у четири тачке. Прва тачка је захтев да пол не може бити ни позитивно ни негативно мерило за поделу права ни у једној сфери друштвеног живота. Жена треба да има могућност да обавља све позиве и достигне све друштвене положаје, без обзира на свој приватни статус (нпр. да ли је или не у браку). Потпуно уклањање свих социјалних мерила и закона који спутавају жене у њиховим правима и у могућностима које имају као друштвена радна снага. У другој тачки наводи се потреба да се рађање индивидуализује и рационализује контрацепцијом и уздржавањем, и женама омогући да раде и не подлежу ризикантним побачајима. На трећем месту, штити се физиолошко материнство које треба да се призна за социјални чин од стране оца детета и заједнице, инсистира се на заштити права детета, и на заштити ванбрачног детета, јер у том

Филозофкиња и феминисткиња Ксенија Атанасијевић сматрала је да је полазна тачка феминизма „веровање у неприкосновеност личности, у њено апсолутно право на слободу и обезбеђење свих потреба за њено развијање”, те да је феминизам „корективна идеологија која треба да допринесе побољшању у свим областима људских односа и прогресу друштва у целини”. Такође, критикује патријархат „као систем који омогућава трајну доминацију мушког пола у заједници и системску ексклузију и дискриминацију” (Вулетић 2008: 8-9). У књизи *Етика феминизма*, поглављу „Етичка подлога феминизма” Ксенија Атанасијевић пише да је феминистички покрет „формиран опрезно, споро, међу свесним женама разних народа, развијан успорено, у посебним удружењима, неповезаним међу собом, по некад компромитован претераностима и изгредима, на којем је стављена етикета борбе за права жене, феминизам представља данас једну тесну целину, једну јаку везу уједињења и удруживања свих појединачних извојеваних тежња за ослобођење жене. Може се рећи да су у садашњости основе идеологије феминизма јасно оцртане, и да је делатност феминизма правилно оријентисана ка задобијању неоспорних права жене, и осигуравању неопходних услова за живот не само жене, него посредно и читавих народа. Тако је покрет жена да подигну свој положај у друштву и држави, сад компактан и темељан, и са њиме се мора рачунати као са једном значајном и израђеном чињеницом” (Вулетић, 2008: 22)¹². Ауторка сматра да постоје јасне основе идеологије феминизма и да је феминистичко деловање усмерено правилно ка задобијању права жена „тако је покрет жена да подигну свој положај у друштву и држави, сад компактан и темељан, и са њиме се мора рачунати као са једном значајном и израђеном чињеницом” (Вулетић 2008: 22).

Према мишљењу Ксеније Атанасијевић жене су допринеле остваривању слободе појединца, заштити жене и сваког детета и увођењу пацифизма уместо политичких сукоба, она хвали женски програм, али уз напомену да „највећа препрека ослобођењу жена долази од непробуђених жена, од оних које су индиферентне према подизању сопственог духа и положаја” (Вулетић, 2008: 22-23). Око „непречишћених појмова”, пише Ксенија Атанасијевић, „стварају се непотребна говорења и неплодна расправљања” јер „јасни појмови намећу се снагом истине оне које располаже чулом

случају, држава треба да се побрине да отац детета савесно испуњава дужности према детету односно мајци (Сћарес Ђорђевић, 1935: 32).

¹² Више о овоме у *Ксенија Атанасијевић – етика феминизма* (2008). (прир.) Љиљана Вулетић, бр. 11, Огледи. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

за истину”. Према њеном мишљењу, иако је појам феминизам једноставан „по свом пореклу и по својој суштини”, око овог појма се жучно расправљало и „потрошило врло много излишних и неприличних речи, изговорених и написаних” (Вулетић, 2008: 28).

У првој половини 20. века до почетка Другог светског рата постојале су две струје у феминистичком покрету – грађанска (буржоаска) и комунистичка (Кецман, 1978). Пред Други светски рат Комунистичка партија је придобила део жена, у партизанском покрету 1941. учествовале су чланице Комунистичке партије, активисткиње предратног Женског покрета и чланице СКОЈ-а. У почетку као један од циљева Народноослободилачког рата није истицано питање равноправности и права жена. На Првој конференцији АФЖЈ (1942) неке активности формулисане су кроз циљеве да се обухвати повезивање жена на свим окупираним територијама, залагање за равноправно учешће партизанки у рату и еманципацију жена кроз описмењавање и политичку наставу (Пантелић, 2009). Организација се током рата није развијала самостално већ под доминантним утицајем идеологије и политичких схватања Партије.

Непосредно после Другог светског рата АФЖЈ наставља са радом и углавном се оријентише на хуманитарне активности, на обнову земље и описмењавање и просвећивање женске популације. АФЖЈ је дао подстицај изградњи обданишта, захваљујући чему су жене добиле могућност да се запосле и стекну суштински значајну економску самосталност (Пантелић, 2009: 28-44). На елитизам врха ове организације указује и податак да су чланице и након рата биле углавном жене које су и пре рата биле чланице СКОЈ-а, чланице КПЈ и Женског покрета и које су се већ пре почетка Другог светског еманциповале. На основу разговора са бившим партизанкама, историчарка Пантелић закључује да саговорнице нису у разговорима посебно истицале значај припадности женским организацијама и АФЖЈ-е, те: „иако листом верују да је значај законске еманципације био пресудан у даљем развоју права жена, баш као што тврде да су женске организације имале велики значај, оне (саговорнице) већином сматрају да је за њихов положај било важно што су припадале НОВ-и и КПЈ, док за АФЖ, и поред велике важности коју му придају, не мисле да је имао никаквог значаја у промени њиховог друштвеног положаја” (Пантелић, 2009: 50).

Међутим, неколико година после Другог светског рата АФЖЈ губи аутономију и с обзиром на несамосталност у оквиру КПЈ није постала аутентична организација која ће заступати интересе жена у тадашњој Југославији. Ни жене у руководству АФЖЈ нису сматрале да је потребно да организација и даље постоји, већ да с обзиром на

друштвене околности, треба да се укине и формирају друштва за помоћ ратној сирочади, друштва за описмењавање жена и сл. (Божиновић, 1996). Једина женска политичка организација, Антифашистички фронт жена Југославије, формирана током рата престала је да постоји 1953. године, а пораст запослености и социјалног утицаја жена, који се некако „природно” одвијао у тадашњем друштву, изгледао је многим женама у СФРЈ као најбољи начин еманципације. Ова женска организација престаје формално да постоји као једна од најмасовнијих женских организација (Божиновић 1996). Након укидања АФЖЈ долази до извесног заостајања у женској политичкој и друштвеној еманципацији.

На формирање идентитета жена у Србији свакако је утицало и њихово искуство током ратова и криза. Међутим, као што пише Анђелка Милић, перманентно је изостајао напор историчара и жена-учесница да прикупе и систематизују грађу којом би се касније тумачио овај период у женској историји (Милић, 1998: 554). Заговорнице феминизма, углавном интелектуалке, после Другог светског рата, такође, нису оставиле сведочанства, односно своја виђења односа комунистичких и феминистичких идеја и праксе, односа према овим идејама у самом покрету, и начина на који су се оне идентификовале у току и по завршетку рата.

КПЈ је била сумњичава према свим интелектуалним структурама, па тако и према представницама феминизма. Но, без обзира на такав став КПЈ је и пре и после Другог светског рата успела да окупи велики број интелектуалки бивших чланица и симпатизерки феминизма и мобилише их за циљеве које је прокламовала. Однос феминизма и комунизма је био такав да је „комунистичка партија Југославије имала не само резервисан став према том покрету већ је испољавала отворену нетрпељивост према његовим идејама и њиховим представницама” (Милић, 1998: 555). Спој и сарадња припадника ове две теорије, комунистичке (засноване на принципима солидарности и равноправности) и феминистичке теорије која је у то време сматрана за буржоаски производ и обезвређивана, али која такође почива на истим принципима једнакости, у борби за права жена показују нам да ове две теорије нису ни тада, а ни касније биле завађене, већ је формирана фузија, а феминистичка теорија и појам равноправности употребљени су од стране Комунистичке партије за привлачење већег броја жена у Партију. Укидањем АФЖЈ масовне организације жена и постављањем жена које су до тада биле на челу АФЖЈ на руководеће функције у Партији, феминистички (женски) покрет и његова достигнућа усисани су у Партију. Све до организовања Конференције *Другица* 1978. године која се сматра за почетак

неофеминизма (другог таласа феминизма) у Југославији, присталице феминистичке теорије нису успеле да обезбеде феминизму место у друштвеном систему.

Анђелка Милић сматра да су „у читавом комунистичком периоду реч, појам и пракса феминизма третирани као друштвено отпадништво”, те да иако феминизам и комунизам имају сличне циљеве, образовање и запошљавање жена и могућност да самостално остварују приходе, ипак је између њих у 20. веку настао сукоб. Ова ауторка је утврдила да је разлог непријатељства у ствари борба за премоћ комунизма кроз монопол једног и јединог „независног политичког субјекта – Партије” (2002: 16). Такође, оно што смо раније истакли, поред комунистичке идеологије која је онемогућавала независно политичко деловање жена и омасовљење (пример укидање АФЖЈ) постојао је и друштвени контекст, претежно патријархална а конзервативна друштвена средина тог времена, који је додатно омогућио занемаривање женских потреба и права. Као трећи фактор, који је последица прва два, може се навести недовољно развијена свест жена о неопходности да се масовно политички ангажују. Још у првој половини 19. века, Јулка Хлапец Ђорђевић је уочила да када је у питању равноправност, грешке праве оба пола „противници ослобођења жене, жељни да оправдају свој надмоћни положај, истичу особине мушкарца као супериорне над женинима, докле жене, појмљиво, иду у другу крајност и идеализирају женина својства. Једној погрешци додаје се друга. У ствари почетна и првобитна истина јесте, да су све такозване интелектуалне и душевне разноврсности између мушкарца и жене изграђене на предрасудама, обманама, посувраћеним гледиштима и закључивањима. [...] Антрополози и социолози приписују мушкарцу и жени преисторијског доба већу биолошку и психолошку сличност него нашим генерацијама” (Chlapes Ђорђевић, 1935: 24).

3. САВРЕМЕНИ ФЕМИНИСТИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ И ДЕЛОВАЊЕ ПОКРЕТА ПОСЛЕ РАСПАДА СФРЈ

У претходном поглављу смо указали на почетак феминизма и деловање до педесетих година 20. века. У овом поглављу биће описан период деловања представника савременог феминистичког покрета, посебно период економске кризе, ратова и распада СФРЈ након 1990. године. За савремени феминистички покрет неопходно је указати на упоришне тачке феминизма у историјској перспективи које су омогућиле савремени феминизам у нашој средини. Деловање феминизма током деведесетих година надовезује се на теоријску утемељеност феминистичке мисли од седамдесетих година 20. века. Почетак рата у бившој Југославији у Србији је подстакао активности феминисткиња против рата и Милошевићеве власти током деведесетих година. У овом делу рада првенствено ћу се позивати на ауторке и ауторе који су се са социолошког аспекта бавили феминизмом у контексту српског друштва, посебно на закључке социолошких теоријских и емпиријских истраживања Жаране Папић, Анђелке Милић и Марине Благојевић.

Утицај покрета за ослобођење жена на друштвену науку – социологију, како сматра Жарана Папић „део је једног ширег и сложенијег проблема – разматрања дијалектике односа између савремених друштвених покрета и друштвених наука” (Папић, 1989: 91). Ауторка наводи да су друштвени покрети обележили неколико деценија 20. века јер „друштвени покрети настају у подземним водама друштвених противуречности и тек када изађу на површину, када артикулишу суштину друштвених проблема који их изазивају, постављају нови и својеврстан изазов друштвеној мисли. Отварају се потпуно нова питања или се пак стара виде у сасвим другачијем светлу” (Папић, 1989: 91). Друштвени покрет, сматра Папић, мења угао гледања на друштвене проблеме у друштвеној мисли, „освежава” друштвену мисао и даје могућности да се проблеми интерпретирају на другачије начине.

Као пример Папић наводи Студентски покрет који је, по њеном мишљењу, настао „ван правила” и друштво и актуелну друштвену мисао „приморао да преиспитају своја традиционална начела и моделе тумачења и да се, хтели то или не, прилагоде новом времену” (Папић, 1989: исто). Значај женског покрета¹³, је према истој ауторки, у томе што је ојачао критичку свест о неравноправности полова и што је

---

¹³ Папић користи термин женски покрет за феминистички покрет, овде користимо термин који је ауторка употребила.

у социологију као друштвену дисциплину увео промене у социолошком разумевању односа између полова. Покрет за ослобођење жена је увео у фокус друштвене мисли однос полова и актуелизовао овај, до тада, занемарен а важан проблем (Папић, 1989: исто).

Отвореност југословенских граница и увоз страних књига омогућили су да се део интелектуалаца у бившој Југославији заинтересује, између осталог, за нове друштвене покрете и „процесе демократизације европских комунистичких партија које су имале слуха за нова струјања”. На основу тога, у организацији Марксистичких центара ЦКХ и ЦК Словеније, омогућено је саветовање социолога у Порторожу 1976. године које се сматра за „прву научну рецепцију феминизма у нас”, а затим и први семинар *Women's Studies* у Интеруниверзитетском центру у Дубровнику. „Рецепција феминизма се тада у бившој Југославији одвијала скоро паралелно са светским збивањима, и пратила је деловање феминизма у свету. Улогу катализатора и подстрекача новог промишљања о „женском питању”, имао је међународни скуп „*Друга жена – женско питање – нови приступ*” одржан 1978. године (иницијаторка скупа била је Нада Лер-Софронић, организаторке Жарана Папић и Дуња Блажевић, тадашња директорка СКЦ-а). Први пут након рата дошло је до јавног пропитивања за многе већ сасвим решеног „женског питања”, сигурно додељеног „ресору” Конференцији за друштвену активност жена при ССРН (Папић, 1989: 94-95).¹⁴

Иако је у социјалистичким земљама феминизам био проказан као буржоаска идеологија, у бившој Југославији феминизам је имао своје промотере јавне и полујавне чак и у самој партији. Тако да жене, у процесу демократизације друштва, нису биле пасивне већ су се бориле за демократске вредности и женску равноправност у новим односима. Међутим, феминизам се још увек од неких структура, појединаца и самих жена третира као негативна појава која се различито тумачи: елитизам, девијација, патологија и слично што је последица партијско-идеолошких ставова из претходног

---

¹⁴ „Иначе, овакви скупови били су заправо део традиције културног деловања Студентског културног центра у Београду јер су се поводом значајних друштвених светских догађаја или демократских процеса организовали међународни скупови – као што су то раније били „Недеља Шпаније” после Франкове смрти, или „Недеља Латинске Америке”, или касније „Недеља антипсихијатрије”. Укратко, овај међународни скуп имао је за циљ *представљање појаве*, феминизма, окупљајући на једном месту активне феминисткиње и интелектуалке из скоро целе Европе и југословенске учеснице и учеснике који су се овом темом већ бавили и пратили светска збивања. Овај скуп је изазвао доста позитивних и негативних реакција, али гледајући са већ скоро двадесетогодишње дистанце, он је имао и неколико позитивних резултата. Прво, овај међународни скуп је на изванредан начин сензибилизовао јавност, било афирмативно или негативно, и тиме отворио простор у медијима за дотадашњу табу тему – феминизам. Феминизам више није била забрањена реч, одједном се појавила међу нама и тако ненадано „ушла у новине”” (Папић, 1989: 95).

социјалистичког поретка и опште патријархалне културе. Неоспорно је да је социјалистичка идеологија друштвене равноправности обезбедила неке услове за бољи положај жена, као што су: образовање, систем социјалне заштите, породилска боловања, систем вртића и друге погодности које су омогућавале да жене ускладе радну/професионалну и породичну улогу. Након распада бивше Југославије увидело се колико је претходни систем био наклоњен обезбеђивању одређених услова за бољи положај жена.

Међутим, постигнућа жена у социјализму, како констатује Анђелка Милић „примљена су, нарочито када су у питању биле поратне генерације, као нешто само по себи разумљиво и неупитно, са једне стране, односно као функционални моменат социјалистичког система рада и вредности, али у сваком случају не и као резултат претходне борбе, ангажовања и залагања жена да се друштвене прилике измене у њихову корист” (Милић, 2002: 17). Становиште да је положај жена резултат помоћи друштвеног система и државе а не и деловања и активности жена, у дужем временском периоду утицало је на општу пасивизацију жена и незнање о потреби сталне и самосталне женске борбе за равноправност међу најширим слојевима жена, али и међу женама на истакнутим друштвеним положајима (Милић, исто).

У пионирској фази деловања ексклузивизам, затвореност и одвојеност феминистичког покрета били су резултат утицаја студентске поткултуре и дисидентског покрета крајем шездесетих година. У том периоду јављају се прве радикалне активисткиње феминистичког покрета у свету и код нас. У бившој СФРЈ залагање за женска права своди се на претежно пасивно деловање Конференције за друштвену активност жена при ССРН која у том периоду није имала много утицаја. Током осамдесетих година преовладава став о потреби аутаркичности феминизма, између осталог и кроз онемогућавање мушкараца да се ангажују у феминистичким групама. Оваква тенденција наставља се и следећих деценија, и дугогодишњи став о ексклузивности феминизма допринео је томе да феминизам буде маргинализован у друштву.

Савремени феминистички покрет јавља се на овим просторима седамдесетих година 20. века под утицајем кретања и активности жена на Западу (Милић, 2008). Пионирке феминистичког покрета у бившој Југославији у то време скренуле су пажњу на то да је власт укидањем аутентичне женске организације Антифашистички фронт жена Југославије, након Другог светског рата (1953. године), онемогућила да се развије аутономни политички интерес жена (Милић, 2008: 191). Наиме, потребно је још доста

времена да се успостави једна изнијансирана слика о стварним учинцима социјализма на промену положаја жена и родног идентитета у бившим социјалистичким земљама у Европи јер „док трагамо за овим поузданијим знањима нови стереотипи, предрасуде и идеологије које доноси постсоцијалистичка епоха транзиције већ се интерполирају у наслеђене контроверзе, отворене дилеме и митове које је око тог питања продуковала социјалистичка епоха. Тако долазимо у опасност да трајно останемо изгубљени у збрци погрешних закључака, једностраних интерпретација и изневерених нада” (Милић, 2008: 181). Све до распада СФРЈ деловање феминизма било је испреплетено са радничким покретом. Разматрајући однос радничког и феминистичког покрета Слободанка Недовић пише да је почетна фаза између ова два покрета била обележена узајамним неповерењем, јер „радничке организације, с једне стране, оцењивале су феминистички покрет као „малограђански”, као скретање с праве линије борбе, „фактор у разбијању класног јединства пролетаријата” и тиме „отупљивање оштрице класне борбе” и сл. Феминисткиње, с друге стране, оптуживале су раднички покрет за незаинтересованост и хипокризију кад су у питању проблеми жена, за сексизам у сопственим редовима, једном речју, за „пуну интегрисаност у патријархалну идеологију” (Недовић, 2005: 97). Ауторка сматра да је разлог непознавање и неразумевање између ових покрета.

Током деведесетих година „новопробуђени феминистички покрет” код нас био је суочен са историјском неутемељеношћу, и иако је дуже практикован него у другим земљама источне и централне Европе код нас је присутан значајан отпор друштвене средине према покрету (Милић, 1998: 551). Још једно обележје феминистичког покрета и жена као таквих које упорно опстаје у нашој средини је њихова друштвена не/видљивост, која је последица вековног начина живота и доминантног деловања жене из сенке, које је међу женском популацијом формирало наклоност према гетозацији, ексклузивизму и потреби жена да „развијају дух ексклузивитета како према „непријатељском” друштву, тако и према свим осталим неприпадајућим женама”. Жене у покрету су наклоњене само-искључивању, то се огледа у томе што се активисткиња у женским групама често баве саме собом, преиспитују своја уверења и иступања и „због најмањег „скретања” улазе у тешке међусобне конфронтације између себе и са другим женама, групама, идејама, да, укратко, стално траже и потезу неку „чистоту” залагања, идеја и деловања и да притом ухваћене у клупко ових сталних одмеравања, балансирања и оспоравања напосто испадну из тока догађаја, бивају превазиђене

логиком реалности која тражи практичне одговоре, а не теоријска одмеравања” (Милић, 2002: 19-20).

За настанак женског покрета у Београду, према мишљењу Марине Благојевић, били су неопходни услови – рат и распад бивше Југославије, изолација земље и санкције УН и трансформација „социјализма” у „посткомунизам” (Благојевић, 1998: 19-20).¹⁵ Иста ауторка наводи утицај међународне женске мреже, и теоријску утемељеност феминистичке теорије од седамдесетих година 20. века на настанак женског покрета, и сматра да је рад у женским групама допринео да жене стекну свест о заједничкој егзистенцији, да у оквиру рада у женским групама нестају образовне, генерацијске, етничке и друге поделе, те да „женски активизам представља преузимање одговорности за редефинисање сопствене егзистенције”. Главне одлике женског покрета након 1990. године у Београду су: енергија и ентузијазам; мотивација, иновативност и креативност; преплитање личног и политичког; плурализам/диверзификација покрета; препознатљивост и флексибилност (Благојевић, 1998: 20-22).¹⁶

Важан део историје савременог феминистичког покрета код нас је истраживање које је приредила социолошкиња Марина Благојевић, замишљено као пројекат у коме су истраживачки тим чиниле истакнуте активисткиње „како би се бавиле женским покретом у Београду из перспективе сопственог искуства” (Благојевић, 1998: 5).¹⁷ Међутим, како наводи Благојевић, „недостатак критичности веома је видљив у неким текстовима у којима се не помиње ниједан од проблема, иако су упутства за израду текстова сасвим експлицитно садржавала захтев за критичким оцењивањем” (Благојевић, 1998: 14). У оквиру овог пројекта одржаване су радионице, а ауторке текстова су истакнуте представнице феминизма и чланице женских група. Уочени су проблеми који онемогућавају снажније и боље деловање женских група, то је, са једне стране, залагање за једнакост и отпор према лидерству и чврстом организовању као

---

¹⁵ Још увек је феминистички ангажман углавном повезан са деловањем феминисткиња у Београду, а неке моје саговорнице навеле су током разговора да није испуњен циљ да се постигне децентрализација феминизма.

¹⁶ Језгро феминистичког покрета у Београду деведесетих година чини око 20 жена. Мотиви ових жена да учествују у покрету су: негативно женско искуство, интелектуална потреба да се разуме и мења и с обзиром на рат у окружењу мотив је била жеља да се ангажују и супротставе рату. Преплитање личног и политичког огледа се у томе што су жене најчешће улазиле у покрет у фази личних криза и неуспеха и одлучују да делују у корист личног мењања и напредовања. Покрет је без обзира на утицаје страних покрета био иновативан и јединствен, затим, флексибилан то јест покрет који нема хијерархију већ делује капиларно кроз мреже различитих група и у различитим пројектима (Благојевић, 1998: 20-25).

¹⁷ Благојевић, М. (прир.) (1998). *Ка видљивој женској историји. Женски покрет у Београду 90-тих*. Београд: Центар за женске студије, истраживања и комуникацију.

негативно наслеђе комунизма, а са друге стране, ауторитарност лидерки и непостојање партиципативног одлучивања (Благојевић, 1998: 29). У зборнику текстова обрађене су различите теме и аспекти „женског питања” у Србији као што су: политички, правни, научни, књижевни и др. Учеснице овог пројекта су у феминистичком „пачворк” стилу прикупиле своја искуства на једном месту, са намером да на најбољи начин преиспитају и резимирају друштвене акције и поставе циљеве за даље друштвено деловање. Ауторке радова су научнице, социолошкиње, књижевнице, правнице, уметнице и представнице других професија у оквиру којих су утицале на друштвену афирмацију феминизма, родне равноправности и „женског питања”. Оне су, такође, биле активне учеснице разних феминистичких акција деведесетих година у периоду снажног неформалног деловања жена кроз уличне перформансе, писање петиција против доношења закона који су били усмерени на редуковање или укидање неких права жена (нпр. права на абортус), затим петиција против рата у бившој СФРЈ и других активности. Ове актерке су утицале на формирање женске јавне сцене. Својеврстан наставак овог истраживачког пројекта чине текстови који су објављени у: *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (прир. М. Благојевић, 2002) и *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (II том) (прир. М. Благојевић, 2005а).

Анализирајући чиниоце предвиђања краја Југославије социолог Јово Бакић констатује „(...) чини се да је крајем 1990. постојало сагласје међу конзервативним свенемачким средствима масовног општења, водећим стручњацима за СФРЈ у САД и међу обавештајцима САД да су дани Југославији одбројани”. Исти аутор наводи да су аутори Педро Рамет (Pedro Ramet) и Џорџ Шефлин (George György Schoepflin) „још половином 1980-тих година предвидели да ће се Југославија распасти” (Бакић, 2010: 126).¹⁸ С обзиром на ове податке, можемо да претпоставимо да неке испитанице-феминисткиње, посебно оне које су биле чланице Савеза комуниста и део државног апарата, нису биле изненађене када је почео распад СФРЈ. Део феминистичког ангажмана након 1990. чиниле су активности феминисткиња и волонтера на СОС телефону. Чињеница да је СОС телефон отворен крајем 1980-тих указује на то да је било друштвених актера који су предвидели да ће бити неопходна помоћ због пораста сиромаштва, криминала и насиља у друштвеном расулу деведесетих у Србији.

Како наводи Бакић, немачки масовни медији, и водећи међународни стручњаци и обавештајци за СФРЈ у САД били су сложни да ће до распада СФРЈ доћи. У српској

---

¹⁸ Више о томе у Бакић, Ј. 2010. „Чиниоци предвиђања краја Југославије”. *Социологија*, Vol. LII, (Special Edition “Five decades of Sociology in Serbia), pp. 121-147.

јавности је створена слика да је земља разбијена управо помоћу снажног деловања страног фактора. На овакав закључак упућује Бакић који наводи „планирање подесног тренутка, као и неке епизоде страног уплитања у прошлости, показују, међутим, да је спољни чинилац био пресудан за одржање или нестанак Југославије, јер он у крајњем случају одређује да ли ће и када она постојати” (Бакић, 2010: 144).

Иако су активности феминистичког покрета у претходном раздобљу утицале на његов унутрашњи развој, ипак су првенствено спољни узроци подстакли размахивање феминистичког покрета деведесетих година. Рат на просторима бивше Југославије и масовна појава кича и шунда у друштву оснажили су мизогинију и подстакли снажну реакцију феминисткиња и других жена које су увиделе да је положај жена угрожен и да је друштвена криза „широм отворила врата” мизогинији да продре у јавни дискурс. Према мишљењу Марине Благојевић мизогинија је у посткомунизму реакција на дисконтинуитет и потреба за континуитетом у којем матрица мржње према женама, постаје друштвени образац унутар једне културе. „(...)Мизогинија је у посткомунистичком свету, несумњиво, један од битних аспеката тзв. ретрадиционализације, али и носталгије за неком врстом и „патријархалног реда” која јача у „хаосу транзиције”. Истовремено, мизогинија је и тачка сусрета веома различитих светова Запада и Истока, она је место братског споразума, што је нарочито видљиво у лакој прихватању производа масовне културе са Запада, препуне мизогиничних садржаја” (Благојевић, 2000а: 33).

Како иста ауторка примећује, у том периоду одвијају се снажни напади на феминисткиње, иако оне тада имају маргиналан утицај у јавности, јер то има „симболички смисао потврђивања „верности” патријархату који је, као и увек у ратна времена дубоко уздрман. Чињеница да су се против феминизма и феминисткиња изјаснили многи водећи новинари са тзв. демократске сцене потврђује колико је учествовање у „лову на вештице” имало ритуални значај. Феминизам је у Србији деведесетих био медиј иницијације новог патријархата, а антифеминизам је у српском контексту деведесетих постао акт патриотизма” (Благојевић, 2000а: 35-36).

Мизогинија је била присутна у медијима, а као врхунац мизогиније је појава насиља над женама у рату (Милић, 1994; Николић Ристановић, 2000а; Благојевић, 2000б). Током деведесетих година мизогинија је била веома распрострањена у јавном животу у масовној култури, у језику, у институционалним праксама и у свакодневном животу у Србији. Марина Благојевић сматра да је „мизогинија је у Србији деведесетих успостављена као систем и у јавној и у приватној сфери, стварајући нови културни код,

нови образац разумевања односа између родова, нову мапу моћи, утичући на редистрибуцију друштвених ресурса и формирајући нове оквире родних идентитета” (Благојевић, 2000а: 37).

Проблеми у функционисању НВО сектора били су преликани проблеми који су присутни и у окружењу самог сектора. Нису постојали дефинисани контролни механизми, почетни ентузијазам неопходан за формирање групе, уз непостојање јасне поделе рада у групама био је неопходан али не и довољан услов да групе у НВО сектору опстану, „НВО сектор, па ни женске групе и организације није могао у целини бити битно различит од окружења”¹⁹.

И током деведесетих година НВО сектор био је под притиском фондација које су биле највећи финансијери да се у складу са потребама и захтевима финансијера понаша и делује „тржишно”: „НВО сектор одиста и јесте највише „тржишно“ оријентисана „грана привреде” (Благојевић, 1998: 31). Посебан проблем свих организација цивилног сектора, па и женских организација је јасно разлучивање професионалног и волонтерског рада. Питање да ли функционисање цивилног друштва треба да опстаје чешће на волонтерско-алтруистичким принципима или на тржишним, или можда мешавини ова два принципа присутно је и данас. У извештају Мисије ОЕБС-а у Србији из 2010. закључено је да уколико је већи удео финансирања који организација добија од страних донатора, постоји виши степен професионализације радне снаге у организацији и волонтерство губи на значају. Ређи су обрнути примери о односу државних финансијских средстава и волонтерства, али их има. Такође, волонтерство није једнако дистрибуирано у различитим областима рада, према величини буџета и по циљним групама, али постоји²⁰. У оквиру организација цивилног друштва постоји стална несигурност финансирања и приходавања. Све организације, углавном се ослањају на финансијску помоћ међународних донатора, а ретко на помоћ и подршку државе. Стога је неопходно дугорочно планирање и проналажење сопствених извора прихода.

Уколико упоредимо савремено феминистичко деловање са деловањем у ранијим периодима, као што сам истакла у поглављу Историјски развој феминизма,

---

¹⁹ Марина Благојевић сматра да су и невладине организације биле под утицајем нерегулисаних правних и економских фактора које је одликовало друштво у периоду деведесетих (непостојање поделе послова а у складу са тим преузимање одговорности и награда, корумпираност и слично) (Благојевић, 1998: 30-31).

²⁰ Прикупљени су подаци о 216 ОЦД-а у Србији, а у оквиру испитивања донатора обухваћене су 22 организације које финансирају организације цивилног друштва са десет милиона евра годишње. Више у В. Штуперт, *Јачање цивилног друштва у Србији: процена и унапређење одрживости организација цивилног друштва у Србији*, Београд: ОЕБС, Мисија у Србији, 2010.

карактеристично је да су феминистичка друштва, секције, огранци били формирану у оквиру политичких партија (Социјалдемократска, Радничка, КП), док се припаднице савременог феминистичког покрета у другој половини 20. века, посебно деведесетих година у Србији, ограђују од сарадње и било ког облика савезништа са политичким партијама без обзира на њихов политички програм и идеологију. Доминантан став феминисткиња са којима сам разговарала је да је, по њиховом мишљењу, било немогуће да свој феминистички друштвени ангажман повежу са радом у некој политичкој партији током деведесетих, али овај став заступају и када је у питању њихов формални политички ангажман и данас. Негативан став о политичким партијама и партиципирању у политици преовлађује код већине феминисткиња са којима сам разговарала.

Кроз историјску анализу феминистичких таласа у Југославији и Србији, Милић сматра да, без обзира на ратове и културну и интелектуалну историју бивших југословенских земаља, ипак та друштва нису била у маргиналној позицији у односу на главна кретања у Европи, када је реч о феминизму. Иако жене, по друштвеним, економским и културним критеријумима нису биле у истој ситуацији, па је прихватање кретања која се дешавају у развијеној Европи и свету, било делимично, ауторка истиче „да су ова друштва увек имала изванредан слух и показивала високу способност и снажну мотивацију да таква кретања, новине преносе на своје тло покушавајући да им удахну и нешто од оригиналне ароме властитог поднебља” (Милић, 2011: 51).

Цивилно друштво у Србији – појам и развој

Први обриси деловања цивилног друштва у Србији²¹ јављају се с краја 19. и почетком 20. века. Како пише историчар Сима Ћирковић „у последњим деценијама XIX века држава није била у стању да испуњава важне социјалне и културне функције. Остављала је слободан простор за деловање разноврсних добротворних и културних, касније и спортских удружења. У њима су, поред Цркве, Срби као и уосталом и друге народности, налазиле чврст ослонац за чување своје индивидуалности” (Ћирковић, 2004: 225). Порекло и настанак цивилног друштва прожети су традиционалним формама солидарности, које су се посебно развијале у сеоским заједницама кроз задруге, затим кроз снажан утицај Српске православне цркве и добротворства (Миливојевић, 2006: 16). Друштвени односи формираны кроз солидарност и заједништво у задругама и добротворствима су претече цивилног друштва и утицали су на стварање друштвене свести о важности постојања друштва за помоћ.

Парцијална децентрализација (пренос једног дела овлашћења са виших на ниже органе у владајућој хијерархији) и отвореност земље према западним вредностима били су услови за почетак развоја цивилног друштва у Србији (Југославији) у другој половини 1960-их и да затим овај процес оснажи током 1980-тих година (Лазих, 2005: 68). Касније, током деведесетих година 20. века, оснивање невладиних организација произашло је из потребе да се створи друштвени блок који ће се конфронтирати режимском блоку и кроз чије деловање ће грађани остварити права и задовољити потребе које није било могуће задовољити кроз државне институције.

Затим, са развојем цивилног друштва јавила се и разуђеност у одређењу самог појма цивилно друштво. Потом, како пише Марија Колин, идеја цивилног друштва на Западу представља антипод тржишту, а у Источној и Централној Европи ова идеја се супротставља доминацији државе у свим друштвеним-животним сегментима (Колин, 2005: 16). Истражујући улогу цивилног сектора у посткомунистичким земљама Колин наводи да се „током протеклих петнаест година цивилно друштво повезује са посткомунистичком трансформацијом чији је главни садржај да се на основу идејно-вредносних основа грађанских друштва на којима су се развијала данашња развијена капиталистичка друштва, пронађе алтернатива тоталитарном комунистичком

---

²¹ Један од првих облика организованог деловања цивилног друштва био је кроз женска друштва и културне организације у Србији у првој половини двадесетог века (Божиновић 1996; Лазих 2005: 67).

политичком систему” (Колин, 2005: 20). Потреба за формирањем и развојем цивилног друштва проистекла је из друштвеног контекста, један од узрока оснивања све већег броја невладиних организација током деведесетих година је недемократска друштвено-политичка ситуација у нашој земљи.²² И, како наводи Анђелка Милић, „вероватно је један од разлога за експанзију група и чињеница да су се услови за регистрацију невладиних и уопште грађанских група и организација после 1995. године побољшали у смислу установљавања либералније легислатуре, а и опадања отпора против грађанског сектора и његових активности у друштву у целини” (Милић, 2002: 38).

Цивилни сектор има дугу али не и неговану традицију у нашем друштву, јер поједине организације цивилног друштва и данас у јавности прате и стигматизују компромитујући ставови, а значај и смисао њиховог деловања често се оповргава. Тако се, у вези са деловањем невладиних организација појављују и бројни стереотипи. Према стереотипима, који су посебно потенцирани и интезивирани током деведесетих година, невладине организације је због начина финансирања (углавном из страних фондова) и њиховог ванинституционалног деловања пратио и негативан друштвени имиџ. Штавише, ове организације сматране су за непријатељске и шпијунске, а појединци који су били на челу организација за стране плаћенике и непријатеље (Лазич, 2005: 72).

У нешто ређој мери, постојала су и мишљења да су невладине организације једна од највиших демократских вредности (Пауновић, 2006: 7). Сучељавањем позитивних и негативних ставова о организацијама цивилног друштва често се долази и до питања о оправданости постојања ових организација. Тако се, после промене власти 2000. године и политичких промена, поставило питање: да ли су НВО значајне у друштву с обзиром на промену власти и колико је њихов утицај важан? Да ли је и после демократских промена њихово постојање и опстајање оправдано?

Целокупна ситуација указује на чињеницу да цивилни сектор нема још увек изграђене чврсте темеље, који би проистекли из потреба грађана да реше своје проблеме и кроз друге друштвене канале осим официјелних (институције система). Анализа о томе колико је оправдано постојање организација цивилног друштва показује и знање грађана о улози и значају цивилног сектора. Постоје и културне особености, као што су: низак ниво образовања, ауторитарна патријархално-

---

²² Више о цивилном друштву и женским невладиним организацијама у Србији у Вуковић (2015).

традиционална култура које заједно ограничавају развој ове области у српском друштву (Лазих, 2005: 72).

Цивилно друштво обухвата већи број организација које се баве различитим активностима. Да би се у једном друштву образовао и унапредио цивилни сектор, потребно је да се традиција цивилног организовања негује, кроз јасни правни оквир формиран од стране државе, већу медијску заступљеност организација и њихових делатности која би омогућила да свим грађанима буду доступне информације о улози, облицима деловања и потреби да организације цивилног друштва постоје. На тај начин би се можда избегле ситуације да се невладине организације формирају спорадично, као „инстант-производи” за брзо решавање акутних проблема, те да тако брзо и нестају са друштвене сцене. Уколико је деловање организација засновано на потребама грађана важно је да једном када су оформљене негују своју улогу и буду активне и у мирним друштвеним периодима. Несталност и кратак век организација неће омогућити процес ширења вредности цивилног друштва као што су солидарност, алтруизам, сарадња и сл. Такав одговорни приступ организација и уопште целог цивилног друштва допринеће и томе да грађанство боље разуме значај његове друштвене улоге. Због конфузности у вези са одређењем појма невладине организације, у упитницима из истраживања на чије резултате ћемо се позивати у раду, коришћен је термин „невладине организације” који се често употребљава да означи целокупну област цивилног друштва. С обзиром на овај још неискорењен обичај употребе појма и резултате ћемо интерпретирати у складу са том чињеницом.

Због нејасноћа и коришћења различитих термина као што су невладин сектор и невладине организације, појам цивилно друштво пробијао се споро у свакодневној употреби у друштву. Тако је, у почетку, овај појам довођен у везу са различитим облицима „антивладиног” сектора. Истраживачи, који проучавају ову област, слажу се да не постоји једна општеприхваћена дефиниција појма цивилно друштво, тако да „упркос огромном броју текстова написаних о цивилном друштву током последњих двадесетак година (ауторске књиге и зборници, студије и чланци итд.) остаје чињеница да је немогуће издвојити шире прихваћено одређење овог појма. И више од тога: у постојећој обимној литератури тешко је наћи појмовна прецизирања која би недвосмислено упућивала на конкретно-историјска проучавања чак и оних особености које овом истраживачком подручју обично приписује већина аутора. Може се, затим, рећи и да је појмовна какофонија пратила ово подручје од самог његовог настанка!” (Лазих, 2005: 61). Међутим, аутори су махом сагласни (Лазих, 2005; Колин 2005) да су

организације цивилног друштва аутономне и независне од државе и тржишта, као и приватне сфере. А настају добровољним, солидарним окупљањем грађана ради задовољења сличних потреба, интересовања и амбиција.

И данас се појам невладине организације често изједначава и равноправно употребљава са појмом цивилно друштво. Тим поводом, Колин пише да је у посткомунистичким земљама изражена, као и у западним земљама у којима има термилошких нејасноћа, несагласност око начина именовања овог сектора, јер никако да се промени „стара” терминологија према којој су организације овог сектора одређене као друштвене организације” или „удружење грађана”, а „нови” термини споро улазе у употребу и у јавном мњењу и у свакодневној употреби истраживача. „[...] Слична ситуација је и код нас, где се у јавном мњењу овај сектор још увек назива ‘невладине организације’, док стручњаци и истраживачи углавном користе савременију терминологију па организације овог типа називају „непрофитни сектор”, „трећи сектор” или „цивилно друштво” (Колин, 2005: 9).

Према Бркићу, појам невладине организације и појам цивилно друштво нису једнозначни већ је појам невладиних организација уско повезан са облашћу цивилног друштва која је аутономна у односу на област државних интервенција (Бркић, 2002: 81). Потом, Пауновић као разлог неодомаћености и одсуства друштвене употребе појма невладине организације (НВО) наводи дугогодишњу контролу невладиног сектора од стране државе и партије, тако да су и организације грађана деловале под њиховим окриљем без посебног издвајања. Како наводи Пауновић то је био период „владиних невладиних организација” јер је државни апарат организовао и финансирао њихово деловање, тада је појам невладиних организација имао негативну конотацију и сматран је „антисоцијалистичким” појмом. Тадашње организације нису биле независне и аутономне па као такве нису могле да носе назив невладине. Пауновић, такође, наводи поделу на три врсте НВО: а) „владино-невладине организације” су пореклом из претходног система (тзв. ГОНГОСИ), основане су и финансиране од стране владе; б) „невладине организације у ширем смислу” – сва непрофитна, аутономна и добровољна удружења грађана, групе и иницијативе; ц) „невладине организације у ужем смислу” у чијој је основи тежња за променама кроз решавање политичких проблема и бригу за опште добро грађана. У оквиру ове врсте Пауновић наводи две подврсте: 1. ауторитарне невладине организације – које делују тако што дискриминишу грађане кршећи људска и грађанска права; и кроз насиље и милитаризацију; 2. алтернативне

невладине организације – организације које делују на стварање и развој цивилног друштва, а чији су циљеви толеранција, заштита људских права и сл.

С обзиром на то да ли су циљеви НВО друштвене промене или не, организације се могу поделити и на: еманципаторске које делују на ширењу простора људских слобода и у које можемо сврстати алтернативне НВО и нееманципаторске које сужавају простор људских слобода и које чине ауторитарне НВО (Пауновић, 1996: 51-52). С обзиром, да у претходној подели које Пауновић наводи (ауторитарне и алтернативне невладине организације), аутор осим наведеног, не пише изричито о томе о каквим алтернативним организацијама је реч (према чему и у односу на кога су алтернативне), претпостављамо да се ради о подели у којој аутор жели да нагласи да ауторитарне НВО, иако себе сматрају за НВО, то у суштини нису јер се не залажу за основне вредности цивилног друштва, али су формално регистроване као НВО.

Према Младену Лазићу „поновно оживљавање појма у друштвеним наукама, током последње четвртине 20. века, првенствено је било засновано на његова два првобитна својства: наглашавање аутономије (цивилног друштва од државе) и нормативна конотација. А област цивилног друштва карактерише добровољно самоорганизовање појединаца кроз консензус чланова који су међусобно једнаки и солидарни (Лазић, 2005: 62-64). У Србији (Југославији) Социјалистички савез радног народа (ССРН) је била кишобран организација која је обухватала све друштвене организације које су биле колективни чланови, осим Комунистичке партије. ССРН је била је продужена рука државе и као таква коришћена је за контролисање свих друштвених активности (Лазић, 2005: 67-68). Организација је била посебно активна током седамдесетих и осамдесетих година. Крајем осамдесетих година, са распадом Југославије и појавом плурализма, формирају се нове невладине организације у Србији. Интелектуалци који су били чланови групе „Човек и друштво“ формирали су организацију УЈДИ (Удружење за југословенску демократску иницијативу) 1989. године. УЈДИ је прва организација која је и званично иступала као алтернативно политичко удружење. Чланови овог истог интелектуалног миљеа касније су били и у врху опозиционих странака формираних 1989-1990. године (исто, 2005: 70). Међутим, и по престанку рада „контролне“ ССРН крајем осамдесетих година и формирања нових организација цивилног друштва током деведесетих година настављен је тренд државног надзирања невладиних организација и њиховог деловања.

Почетком деведесетих година оформљују се нове организације цивилног друштва (ОЦД). У овом периоду невладине организације су, због доминације званичне

власти, често минимално и негативно представљане у медијима. То је свакако утицало на неприступачност и невидљивост рада НВО међу ширим друштвеним слојевима. На почетку рата и сукоба у Југославији 1991. године, у Србији јача мировни покрет чије су најиздржљивије и најдуже активне облике отпора управо чинили једна женска група „Жене у црном” и гласило „Република” које је основао УЈДИ. Мировни покрет је постигао врхунац 1992. када се више десетина хиљада људи окупило на мировним демонстрацијама у Београду (Лазих, 2005: 73).

Према Марији Колин „препород основних вредности цивилног друштва, као што су солидарност, подршка, добровољност и друге дешава се кроз делатности алтернативних покрета који се баве темама као што су: феминизам, права миграната, људска права, права националних мањина, екологија, и на тај начин ствара се мрежа друштвених односа у којој се проналазе могућности да се паралелно са званичним институцијама позабави темама и проблемима који су и државним институцијама запостављени” (Колин, 2005: 17). Негативном имиџу невладиних организација у друштву допринела је власт, чиме је онемогућено значајније позиционирање НВО у друштвеном пољу. Са активностима невладиних организација често су били упознати само грађани који су из личних потреба (нужде) морали да се обрате неким од организација за помоћ (организације за помоћ избеглицама, социјално угроженим друштвеним групама и др).

Организације цивилног друштва углавном се финансирају уз помоћ донација страних влада. Финансирање новцем из страних фондација било је у супротности са „окошталом” свешћу грађана да су активности финансиране из јавних (државних) фондова легалне, а да су друге активности које се финансирају из страних фондова сумњиве. Током деведесетих година домаћа удружења и појединци који су одобравали и промовисали сарадњу са странцима сматрани су издајницима, а организације цивилног сектора су оптуживане за сарадњу са непријатељима (Лазих, 2005: 72). Често се сматрало да невладине организације делују искључиво у интересу својих донатора јер је у другој половини деведесетих и све до краја деведесетих преовлађивало финансирање из иностранства (Лазих, 2005: 79). Због ове чињенице постојала је значајна одбојност једног дела друштва према организацијама цивилног друштва, посебно према оним организацијама које нису приказивале порекло прихода и начин коришћења новца.

За функционисање невладиних организација било је неопходно да се обезбеди правни оквир који није уобличен, те је због дугог периода правно нерегулисано

деловања у цивилној области ситуација била хаотична. Затим, за стабилно цивилно друштво неопходна је одговарајућа друштвена свест која се, за разлику од формално релативно брзог увођења правних норми, образује кроз дужи и непредвидљиви временски период у друштву.

Након 2000. године могло се очекивати да ће невладин сектор имати спремну стратегију о томе шта је потребно да се учини и у ком правцу треба да се настави деловање невладиних организација после петооктобарских промена. Голубовић и Пауновић сматрају да су неки елементи невладиног сектора остали „збуњени” у новонасталој ситуацији, јер се управо целокупна њихова активност заснивала на акцијама усмереним против „актуелне власти” и борбу против исте, без јасне визије како се треба понашати након промене власти. Ни сам однос НВО и власти није био јасан, наиме, НВО су сматрале да су оне ту да саветују и често су прецењивале свој значај и стручност (Голубовић, Пауновић, 2004: 12).

Међутим, и поред нерегулисаног положаја невладиних организација дошло је до пораста броја невладиних организација. Према подацима у периоду од 1990-2000. године регистровано је 2000 нових НВО, од тога чак 695 НВО регистровано је 1997. године када су локалну власт у свим већим градовима у земљи преузеле опозиционе странке (*NGO Policy Group* према Лазић, 2005: 71). После смене власти, међу првим захтевима невладиних организација од нове владе били су: уређивање правног статуса НВО на савезном и републичком нивоу и доношење прописа везаних за рад и развој невладиних организација усклађених са европским стандардима; успостављање редовне комуникације са НВО на свим нивоима и повезаност која ће омогућити брзо и јасно идентификовање друштвених потреба грађана; стварање локалних развојних коалиција (НВО, држава, приватни сектор); захтев да државни органи користе и анализе НВО (експертске анализе и предлоге, стручна мишљења); да подаци који су потребни да би се спровели програми НВО буду доступни широј јавности. Међутим, сарадња се сводила на повремену комуникацију НВО и државних органа „и заснована је на начелима опортунизма (када нека међународна организација или институција затражи од Владе да у одређени програм укључи и невладине организације” (Голубовић и Пауновић 2004: 10).

Можемо рећи да се све „старе” невладине организације цивилног друштва нису баш најбоље снашле у новим околностима после смене власти 2000. године. Приметно је да је после смене режима било значајног прилива новца за финансирање пројеката из страних фондација, али и да је прилив новца из страних фондова касније ограничен.

Затим, пооштрени су критеријуми за учешће на конкурсима за избор пројеката, а одабир друштвених проблема који ће се истраживати и финансирати наметале су стране фондације према својим интересима. Према неким истраживањима, најбоље су финансијски прошле новоформиране организације основане непосредно после смене власти 2000. године, које су имале веће могућности да понуде своје услуге кроз бројне пројекте због већег прилива новца у том периоду. С тим у вези важно је напоменути да су неки појединци искористили либералне прописе за оснивање НВО и већи прилив страног новца да оснују НВО као своја приватна „предузећа”, где су затим као власник организације и једини члан присвајали и сав новац за одобрене пројекте.

Према подацима које наводи Лазић 77,3% НВО нису имале ниједног стално запосленог радника и „показује се, да више од три четвртине организација није имао ни минималан број запослених, који би могли да осигурају континуитет техничког рада (евиденција активиста, пројеката, финансија и других ресурса, везе са другим организацијама и сл), а ретке су биле оне које су располагале трајнијом људском основом, неопходном за стабилно деловање на сложенијим задацима. То је, свакако, повезано са уском финансијском основом НВО” (Лазић, 2005: 77-78).

Приближавање важних државних циљева и циљева невладиних организација и сарадња ових организација су неопходни услови за стабилност и напредак друштва. Може се закључити да опстанак и развој невладиних организација у Србији вибрира између самосталности од државе (упражњавања једне од важних функција НВО – критика власти) и сарадње са државним органима, и (не)самосталности кроз сарадњу са утицајним страним фондацијама као највећим и најзначајнијим финансијерима.

Женске невладине организације у Србији

Између Првог и Другог светског рата дошло је до учесталијег ангажовања жена и оснивања различитих друштава (Божиновић, 1996: 113-120; Божиновић, 1998: 514-515; Кривокапић-Јовић 1998: 300). Подстицај да се жене организују и оснују прва женска друштва био је подређен и обесправљен положај већине жена, тако да се прва женска друштва, основана почетком 20. века могу сматрати заметком цивилног друштва у Србији, а оснивачи и чланови друштава биле су високообразоване жене које су радиле на описмењавању жена и помагале сиромашнима.

С обзиром на широку лепезу активности којима се баве невладине организације, није увек једноставно одредити које организације по својој делатности припадају

организацијама цивилног друштва. Женске организације јесу организације цивилног друштва јер је њихов рад усмерен на благодет својих чланова и опште јавне користи и јер се баве активностима од заједничког интереса које се сматрају важним обележјем организација цивилног друштва (Колин, 2005: 22). Према Пауновићевој подели невладиних организација, коју смо навели нешто раније у раду, женске организације се могу сврстати у „невладине организације у ужем смислу” у чијој је основи тежња за променама кроз решавање проблема и бригу за опште добро грађана. У оквиру ове врсте, женске организације припадају алтернативним невладиним организацијама које делују на развој цивилног друштва и чији циљеви су толеранција и заштита људских права. Као што смо у претходном делу написали, организације цивилног друштва које су основане почетком деведесетих година у Србији нису биле шире прихваћене. Положај невладиних организација у ситуацији распада земље и политичког плурализма, као и могућности за развој и функционисање ових организација може се сликовито описати кроз „судбину” женских организација деведесетих година у Србији. Невладине организације које су тада основане, међу којима су биле и женске групе и организације, критиковале су званичну власт и често биле „на удару” исте. Због ратова у бившој Југославији женске организације су биле међу првим организацијама које су јавно и организовано иступале против рата и свих облика насиља (Ћетковић, 1998).

Највећи број женских група које су обухваћене у оквиру једног социолошког истраживања из 2001. године (Милић, 2002), основан је у другој половини деведесетих година, једна група датира пре 1995, четрнаест група је основано у периоду 1995/1999. године, а у периоду 2000-2001. године основано је седам група. Како наводи Анђелка Милић, разлози за експанзију женских група у наведеним периодима су либералнији услови за регистрацију невладиних и осталих грађанских организација после 1995. године и мањи отпор према цивилном сектору и његовим организацијама у друштву генерално (Милић, 2002: 37-38).

У последњој деценији, а посебно данас, један од најважнијих фактора за опстанак и женских и других облика цивилног деловања је (не)могућност финансирања. И женске групе углавном финансирају стране фондације. Према истраживању о женским групама (Милић, 2002), све групе обухваћене истраживањем навеле су три врсте финансирања: седам група је навело да се финансирају претежно или искључиво од страних донатора, шест група које се финансирају од домаћих и страних донатора и пет група је навело да их финансирају страни донатори и да имају властите приходе. Према А. Милић „ради се о женским организацијама које су

формирани у Европи, или Америци или су интернационалног карактера и имају као једну од својих битних функција подршку, помагање и финансирање одређених програма у страним земљама, претежно неразвијеним и сиромашним (OXFAM, UNHCR, ARC, Save the Children, La Strada Star и др). Међу домаћим донаторима су неке домаће хуманитарне организације и политичко-едукативне организације. Највећи део средстава потиче од Сорос фондације” (Милић, 2002: 43).

Према подацима из директоријума Центра за развој непрофитног сектора (ЦРНПС, 2011), број чланова женских невладиних организација је веома шаренолик, и креће се од ниједног члана до преко 100 чланова. Највећи број организација наводи да има од десет до тридесет чланова. Изузетак су три организације: Женски простор Ниш (100 чланова); Женске банатске иницијативе (300 чланова) и организација Центар за правну заштиту „Right to protect” Београд која наводи податак од 3567 чланова, при чему нема запослених у радном односу ни ангажованих по уговору, а број волонтера ове организације је пет. Већина женских невладиних организација нема запослених у радном односу (преко шездесет организација), у неколико организација тај број креће се од једног до петнаест запослених. Такође, већина организација нема ни особа ангажованих по уговору (преко шездесет), број запослених по уговору креће се од један до 36. У свих 95 организација које су евидентирани у директоријуму ЦРНПС, број волонтера је између десет и петнаест.

Други важан податак о начину функционисања женских невладиних организација су начини финансирања. Према подацима ЦРНПС као главни извор финансирања већина женских организација у понуђеним опцијама (главни начин финансирања и други најважнији начин финансирања), организације наводе као главни извор финансирања фондације, а ређе и као други најважнији извор. Од осталих извора финансирања наведени су: властити извори; средства из буџета локалне заједнице; чланарина; средства из републичког буџета; донације привредних лица и приватне донације (ЦРНПС, 2011). Проблеми у деловању женских група и организација су видљиви, проблем њиховог опстанка с обзиром на поштрене критеријуме за добијање нових донација за пројекте, затим одређивање приоритета (и значаја пројеката) и други захтеви који оптерећују и друге невладине организације и сужавају простор за њихово деловање. Други проблем осликава се кроз унутрашње поимање начина и облика деловања женских група и организација међу самим активисткињама. Наиме, уочено је да се неке женске групе због честог отпора мњења према томе да ли има разлога да постоје групе које ће се бавити женским проблемима, често декларишу као едукативне

НВО, иако су реално женске групе које се и кроз овај облик деловања залажу за бољи и квалитетнији положај жена као друштвене групе.

Истраживања о положају женских невладиних организација у Србији

Кључни циљ истраживања *Цивикус* Индекс цивилног друштва у Србији, које је спроведено 2004-2006. године био је анализа стања цивилног сектора. У оквиру истраживања испитивана је и заступљеност равноправности међу половима, то јест у ком степену цивилно друштво користи и промовише равноправност полова (Миливојевић, 2006: 122). Коришћени су следећи индикатори: равноправност полова унутар цивилног друштва; практиковање равноправности полова унутар организација цивилног друштва (ОЦД) и акције цивилног друштва за промоцију једнакости полова. Међу представницима ОЦД преовлађује мишљење да је поштовање принципа равноправности полова чешће међу припадницима организација цивилног друштва него у друштву генерално.

Чланови ОЦД сматрају да је унутар организација више жена него мушкараца и да су женске групе утицале на ширење свести о значају равноправности међу половима у друштву. У истом истраживању, према оцени 44 посто регионалних кључних актера, улога сексистичких група у цивилном друштву је безначајна, а 19 посто сматра да је улога ограничена. Већина актера није могла да наведе ниједну сексистичку групу, а веома ретки су они који имају негативан став према геј – паради и особама различитих сексуалних опредељења. Представници организација цивилног друштва сматрају да је равноправност полова заступљена у друштву, али да цивилно друштво не промовише довољно равноправност полова на националном нивоу (Миливојевић, 2006: 122-123). Резултати овог истраживања показују какав је однос чланова ОЦД и према равноправности полова. Други подаци су резултати на основу ставова опште популације о равноправности полова из истраживања о женским групама из 2001. године. О томе ћемо у наредних неколико реченица.

Истраживања о женском покрету и женским групама и организацијама у Србији и Црној Гори обављено је 2001. године (Милић, 2002). Једна од намера истраживања била је да се утврди однос према феминизму и родној равноправности у нашем друштву. Истраживањем су обухваћене три групе испитаника: активисткиње женских група и организација; жене на истакнутим друштвеним позицијама и јавно мњење (жене и мушкараци). Упитник за општу популацију садржао је питања која се односе

на ставове испитаника (мушкараца и жена) о феминизму, равноправности полова, као и питања о познавању рада женских група. Према резултатима 67,1 посто испитаника је на питање *Да ли сте чули у својој средини за женске групе?* одговорило да није чуло, а једна трећина да је чула (29,3%). Затим, 38 посто испитаника је на питање *Да ли знате чиме се ове група баве?* тврдило да зна, 35 посто је рекло да не зна, а 24 посто испитаника није дало никакав одговор. На питање *Да ли знају да наведу за шта се ове групе конкретно залажу?* скоро две трећине (60,0%) испитаника одговорило је да не зна. На основу података из овог истраживања можемо да закључимо да су знање и информисаност грађана (мушкараца и жена) о раду женских група веома ниски и да грађани организацијама не придају већи значај у друштву.

Поређења ради, и према резултатима из *Цивикус* истраживања (2004-2006) женске групе су ниско рангиране. Наиме, према ставу грађана, пет најмање значајних организација цивилног друштва су: женске групе, групе младих, религиозне и духовне организације, здравствене групе/удружења социјалне заштите, за које је свега 3 посто грађана навело да су важне. Према мишљењу грађана најмање су значајне организације за заштиту животне средине – само 1 посто грађана је рекло да су важне. Затим, пет најзначајнијих организација цивилног друштва по оцени грађана су: организације за људска права и спортска удружења (23%). На трећем и четвртном месту су политичке групе, покрети или партије (21%) и раднички синдикати (15%). Професионална удружења су на петом месту (9% грађана).

Грађани су навели различита објашњења, а најчешћи разлози за припадање некој групи везани су за дружења и социјалне контакте (24%), због задовољства и релаксације (19%), и због блискости идеја и вредности које организација пропагира (16%). Само 6% грађана је навело да је то због одлука које су везане за средину у којој живимо, или због очувања традиције и националних вредности, патриотизма и вере. Такође, само 5% грађана оцењује организацију значајном због потребе да кроз организације оствари своја права и циљеве (Миливојевић 2006: 55-56). На основу резултата из наведених истраживања можемо да закључимо да грађани нису били у већој мери упознати са деловањем женских организација и да женске организације грађани не перципирају као организације од општедруштвеног значаја.

На основу резултата истраживања о цивилном друштву у Србији у периоду 2004-2006. и истраживања из 2009. године, имамо увид у ставове грађана о утицају и значају организација цивилног друштва. Иако упитници из оба истраживања нису садржали потпуно иста питања, оба упитника садрже питања на основу којих се могу

упоредити ставови о цивилном сектору и организацијама у два наведена периода (Миливојевић, 2006; *Аргумент* 2009). У узорку је обезбеђена равномерна заступљеност испитаника према полу (50,4% мушкараца и 49,6% жена). Равномерно су заступљени испитаници скоро свих старосних доби. У највишем проценту су испитаници у старосној доби између 25 и 34 године (21,6% мушкараца и 20,6% жена). Затим 19,4% мушкараца је старости од 45-54 године, а 17,6% старости 65 и више година. Код жена 19,0% је у старосној доби од 55-64 године. Најнижи проценат и мушкараца и жена у узорку је у доби 18-24 године (10,7% мушкараца и 10,1% жена). Према образовној структури најзаступљенији су испитаници са завршеном средњом школом (средња стручно/техничка школа) и то 50,7% мушкараца и 46,5% жена.

У наредној табели (табела 2) су подаци о учешћу испитаника у различитим удружењима и организацијама. С обзиром да све наведене организације не потпадају под организације цивилног друштва, прокоментаришаћемо учешће жена и мушкараца у организацијама за заштиту животне средине, хуманитарним/добротворним организацијама и женским организацијама.

Табела 2:
Чланство у организацијама према полу

Пол			Не припада		Неактиван члан		Активан члан		укупно		
			Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	
Мушки	Црква или религијска организација		452	59,8	201	26,6	103	13,6	756	100,0	
	Спортско или рекреативно удружење		581	76,9	85	11,2	90	11,9	756	100,0	
	Уметничко, музичко или образовно удружење		672	88,9	40	5,3	44	5,8	756	100,0	
	Синдикат		653	86,4	65	8,6	38	5,0	756	100,0	
	Политичка партија		617	81,6	71	9,4	68	9,0	756	100,0	
	Организација за заштиту животне средине		705	93,3	33	4,4	18	2,4	756	100,0	
	Професионално удружење		693	91,7	30	4,0	33	4,4	756	100,0	
	Хуманитарна или добротворна организација		699	92,5	29	3,8	28	3,7	756	100,0	
	Организација потрошача		733	97,0	17	2,2	6	0,8	756	100,0	
	Женска организација		738	97,6	14	1,9	4	0,5	756	100,0	
	Нека друга		736	97,4	6	0,8	14	1,9	756	100,0	
	Женски	Црква или религијска организација		424	57,0	221	29,7	99	13,3	744	100,0
		Спортско или рекреативно удружење		669	89,9	34	4,6	41	5,5	744	100,0
		Уметничко, музичко или образовно удружење		672	90,3	27	3,6	45	6,0	744	100,0
		Синдикат		661	88,8	48	6,5	35	4,7	744	100,0
		Политичка партија		663	89,1	52	7,0	29	3,9	744	100,0
Организација за заштиту животне средине			706	94,9	29	3,9	9	1,2	744	100,0	
Професионално удружење			698	93,8	21	2,8	25	3,4	744	100,0	
Хуманитарна или добротворна организација			679	91,3	30	4,0	35	4,7	744	100,0	
Организација потрошача			727	97,7	11	1,5	6	0,8	744	100,0	
Женска организација			693	93,1	22	3,0	29	3,9	744	100,0	
Нека друга		734	98,7	1	0,1	9	1,2	744	100,0		

Извор: *Аргумент* 2009. (необјављени подаци)

На основу датих одговора види се да и мушкарци и жене већином нису припадници неке од наведених организација цивилног друштва јер преко 90 посто и мушкараца и жена у узорку нису чланови ниједне од наведених невладиних организација. Такође, није присутна значајна разлика у процентима између мушкараца и жена који се изјашњавају као неактивни или активни чланови. Процентни за одговоре

о (не)активном чланству крећу се од 0,5% до 5%. Можемо да закључимо да већина испитаника у узорку не учествује у раду организација цивилног друштва, што евидентно показује и однос грађана према овој врсти друштвеног активизма и према цивилном друштву у целини.

Један од циљева истраживања из 2009. године био је утврђивање ставова грађана Србије о деловању организација цивилног друштва и о значају цивилног друштва генерално. Поверење грађана у институције је свакако важно за функционисање и државних институција, али и других облика друштвеног организовања у које спада и цивилно организовање. Према одговорима на питање о поверењу грађана у организације цивилног друштва можемо да утврдимо какви су ставови о организацијама цивилног друштва и колико је цивилно друштво важно за грађане. Испитаници су замољени да дају одговор на питање *Можете ли, за сваку од наведених организација, рећи колико поверења у њих имате?* Понуђена су четири одговора: велико поверење, поверење, не тако велико поверење и уопште немам поверење у наведене институције. У табели 3 налазе се подаци о свим одговорима испитаника о поверењу у институције из *Цивикус* истраживања. С обзиром на мноштво организација, од цркве, војске и новина до Европске Уније и Уједињених нација према чијем деловању су испитаници исказивали ниво поверења, ми ћемо за потребе овог рада прокоментарисати ставове о (не)поверењу грађана према невладиним организацијама. Ниво (не)поверења грађана у НВО упоредићемо са нивоом (не)поверења које испитаници показују према државним организацијама.

Но, пре него прокоментаришемо податке из табеле, потребно је да наведемо и податак да је на питање *Уопштено говорећи, да ли се може рећи да се већини људи може веровати или морате бити веома пажљиви у опхођењу са другим људима?* 10,7 посто испитаника одговорило је да се већини људи може веровати, а чак 88,3 посто испитаника одговорило је да се мора бити веома опрезан у односу са другим људима. Овај податак показује висок степен неповерења међу људима у свакодневном животу, а то, такође, утиче и на (не)поверење у организације било да су у питању државне или цивилне организације. Друштвена клима у којој постоји висок ниво неповерења и неразумевања међу грађанима није погодна за друштвени развој, а у таквим друштвеним околностима ни организације цивилног друштва не могу да се развијају. Тако су се, на пример, како наводи Лазић, због друштвене кризе 1993. године, и драстичног пада просечних месечних доходака „усмериле практично све активности скоро целокупног становништва на „материјалистичке циљеве”, тј. на одржавање пуке

егзистенције. У тако суженом животном видокругу, солидаристички цивилни оквир био је неизбежно потпуно апсорбован егоистичким индивидуализмом” (Лазих, 2005: 72).

Табела 3:
Поверење у институције према полу

Пол	Мушки		Без одговора/Не знам		Велико поверење		Поверење		Не тако велико поверење		Уопште немам поверење		Укупно	
			Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%	Н	%
		Поверење: Цркве	1	0,1	140	18,5	325	43,0	201	26,6	89	11,8	756	100,0
		Војска			84	11,1	322	42,6	234	31,0	116	15,3	756	100,0
		Новине	4	0,5	16	2,1	110	14,6	426	56,3	200	26,5	756	100,0
		Телевизија	6	0,8	15	2,0	140	18,5	416	55,0	179	23,7	756	100,0
		Синдикати	4	0,5	15	2,0	126	16,7	376	49,7	235	31,1	756	100,0
		Полиција	3	0,4	53	7,0	281	37,2	254	33,6	165	21,8	756	100,0
		Судови	1	0,1	34	4,5	185	24,5	323	42,7	213	28,2	756	100,0
		Влада Србије	1	0,1	16	2,1	120	15,9	297	39,3	322	42,6	756	100,0
		Политичке партије	1	0,1	9	1,2	57	7,5	296	39,2	393	52,0	756	100,0
		Парламент	4	0,5	6	0,8	92	12,2	304	40,2	350	46,3	756	100,0
		Државне службе, администрација	2	0,3	12	1,6	118	15,6	362	47,9	262	34,7	756	100,0
		Велике компаније	9	1,2	13	1,7	105	13,9	339	44,8	290	38,4	756	100,0
		Организације за заштиту животне средине	8	1,1	54	7,1	332	43,9	259	34,3	103	13,6	756	100,0
		Женске организације	12	1,6	47	6,2	310	41,0	264	34,9	123	16,3	756	100,0
		Добротворне или хуманитарне организације	4	0,5	76	10,1	312	41,3	278	36,8	86	11,4	756	100,0
		Европска унија	7	0,9	46	6,1	207	27,4	258	34,1	238	31,5	756	100,0
		Уједињене нације	7	0,9	35	4,6	182	24,1	300	39,7	232	30,7	756	100,0
	Женски	Поверење: Цркве	3	0,4	151	20,3	307	41,3	201	27,0	82	11,0	744	100,0
		Војска	4	0,5	75	10,1	308	41,4	268	36,0	89	12,0	744	100,0
		Новине	2	0,3	11	1,5	94	12,6	444	59,7	193	25,9	744	100,0
		Телевизија	3	0,4	14	1,9	117	15,7	464	62,4	146	19,6	744	100,0
		Синдикати	6	0,8	8	1,1	125	16,8	378	50,8	227	30,5	744	100,0
		Полиција	2	0,3	52	7,0	284	38,2	277	37,2	129	17,3	744	100,0
		Судови	5	0,7	33	4,4	210	28,2	320	43,0	176	23,7	744	100,0
		Влада Србије	9	1,2	21	2,8	144	19,4	321	43,1	249	33,5	744	100,0
		Политичке партије	5	0,7	8	1,1	61	8,2	310	41,7	360	48,4	744	100,0
		Парламент	5	0,7	9	1,2	93	12,5	333	44,8	304	40,9	744	100,0
		Државне службе, администрација	4	0,5	15	2,0	120	16,1	398	53,5	207	27,8	744	100,0
		Велике компаније	9	1,2	17	2,3	117	15,7	353	47,4	248	33,3	744	100,0
		Организације за заштиту животне средине	6	0,8	64	8,6	343	46,1	239	32,1	92	12,4	744	100,0
		Женске организације	5	0,7	75	10,1	360	48,4	218	29,3	86	11,6	744	100,0
		Добротворне или хуманитарне организације	6	0,8	82	11,0	302	40,6	269	36,2	85	11,4	744	100,0
		Европска унија	8	1,1	36	4,8	181	24,3	306	41,1	213	28,6	744	100,0
		Уједињене нације	7	0,9	30	4,0	178	23,9	307	41,3	222	29,8	744	100,0

Извор: *Аргумент* 2009.

Ево како су испитаници процентуално исказали своје (не)поверење у женске организације (табела 3): 6,2% мушкараца има велико поверење; 41,0% поверење, 34,9% не тако велико поверење и 16,3% уопште нема поверење. Уколико, саберемо одговоре 1 и 2 (*велико поверење и поверење*) добијамо податак да 47,2% мушкараца има поверење у женске организације, а сабирањем одговора *не тако велико поверење* и

уопште немам поверење добијамо податак да 51,2% мушкараца нема поверење у ове организације. Дакле, нешто чешће мушкарци немају поверење у женске организације, али разлика није статистички значајна. Да видимо како су се изјасниле жене. У узорку, 10,1% жена изјаснило се да има велико поверење у женске организације, 48,4% да има поверење, 29,3% да нема тако велико поверење и 11,6% да уопште нема поверење. Уколико саберемо одговоре, као и у претходном случају, 58,5% жена има поверење у женске организације, а 40,9% нема поверење у женске организације. Дакле, и у погледу поверења и у погледу неповерења у женске организације присутна је разлика према полу. Када је у питању поверење око 11% жена чешће исказује поверење у женске организације него мушкарци (47,2% мушкараца и 58,5% жена има поверење). Са друге стране, и у погледу неповерења испитаника слична је ситуација јер око 10,0% мушкараца чешће него жена нема поверење у женске организације (40,9% жена нема поверење у женске организације и 51,2% мушкараца). Према резултатима, мушкарци и жене се разликују у ставовима о поверењу у женске организације што свакако има утицај на другачије вредновање женских организација у друштву. С обзиром да жене чешће него мушкарци исказују поверење у женске организације, можемо да закључимо да је делимично сврха постојања женских организација које су примарно усмерене на побољшање положаја жена као своје циљне групе испуњена.

Да бисмо илустровали да ли има разлике у поверењу испитаника према невладиним организацијама и државним организацијама, упоредићемо претходне резултате о (не)поверењу испитаника у женске организације са резултатима о (не)поверењу испитаника у државне службе/администрацију. Ради прегледности, одмах ћемо сабрати одговоре „велико поверење” и „поверење” и „не тако велико поверење” и „потпуно неповерење” испитаника у државне службе/администрацију. На основу тога добијамо следеће резултате: 18,1% жена има поверење у државне службе, и чак 81,3% нема поверење. Мушкарци се, такође, у високом проценту изјашњавају да немају поверење у државне службе/администрацију (82,6%), а поверење исказује само 17,2% мушкараца.

Резултати овог истраживања показали су да грађани чешће немају поверење у државне службе/администрацију него у наведене организације цивилног друштва. Овакви ставови грађана о поверењу у невладине организације и државне институције и службе предочавају и ставове грађана о томе којим организацијама државним или невладиним можда у будућности могу дати предност у ефикаснијем решавању друштвених проблема. Али, такође, изразито неповерење грађана у државне

институције је одраз стања друштвене свести и негативног односа према држави у целини, које никако није повољно за развој и напредак нашег друштва.

Цивилно друштво би требало да има значајан утицај на позитивне друштвене промене, јер су организације које чине цивилно друштво често први „детектори” одређених друштвених проблема и оне које се прве са проблемима суочавају и покушавају да их реше. Без обзира на (не)развијеност неке земље важно је да организације цивилног друштва постоје и делују у континуитету и у кризним и у мирним друштвеним периодима, иако друштвена клима није увек погодна за њихов рад. У мери у којој организације цивилног друштва буду успеле да успоставе колико-толико равнотежу између својих примарних циљева да задовоље одређене потребе грађана, државног уплива у њихово деловање и захтева страних донатора утолико ће и оправдати своју друштвену улогу. Наравно, то подразумева умешност чланова ОЦД да координирају више различитих захтева и активно и перманентно делују у друштву.

У претходном делу рада видели смо да активно деловање организација цивилног друштва није увек једноставно, и да се доста организација није снашло и ускладило свој рад са потребама „тржишта” у смислу њиховог поштовања правила за учешће на конкурсима од којих директно зависи и опстанак организација. Такође, важно је да се успостави и одржава сарадња између организација цивилног друштва и размена искустава, што представља изазов због међусобног такмичења за обезбеђивање финансија, али та сарадња није нужно и неостварљива. То је случај и код женских организација, које без обзира на тип делатности (едукација, борба против насиља над женама и др) имају једну исту циљну групу – жене у друштву. На основу података из неколико истраживања, указали смо на стање у цивилном друштву, посебно у женским организацијама. На основу резултата наведених истраживања можемо да закључимо да женске организације у друштву нису препознате као веома важне.

Женска удружења су једна од првих алтернативних удружења основана с краја 19. века и почетка 20. века у Србији и као таква представљају један од првих облика цивилног организовања у савременом смислу. Међутим, иако женске организације имају дугу, али не и континуирану традицију у нашем друштву, и ове организације су прележале „дечје болести” као и друге организације цивилног друштва, без обзира на разлике у делатностима и на различите друштвене проблеме којима се баве.

С обзиром на почетни ентузијазам и без обзира на све препреке у раду невладиних организација током деведесетих година, и после 2000. године, за организације цивилног друштва биће прави изазов да опстану у садашњој друштвеној

клими економске оскудице и смањеног прилива новца из домаћих и страних фондова. Биће потребна велика сналажљивост цивилних организација да „ускачу” и наставе да попуњавају празан простор активним деловањем ка бољем решавању друштвених проблема. С обзиром на ставове и однос грађана према ОЦД из истраживања, које смо навели, организације цивилног друштва мораће да уложе велику енергију и умешност да анимирају грађане да учествују у раду организација, да задовоље друштвене потребе за решавањем актуелних друштвених питања у оквиру организација и наравно да обезбеде наклоност страних фондација да финансирају пројекте.

Социокултурни контекст друштвеног положаја жена у Србији на прелазу из 20. у 21. век

У овом делу биће говора о вези између процеса културног заостајања и друштвеног положаја жена у Србији током деведесетих година.²³ Према неким теоретичарима, прелаз из традиционалног у модерно друштво, никада није кратак и потпун, већ представља процес усклађивања претходних вредности система у складу са новим прокламованим модерним друштвеним вредностима²⁴. Овај процес, такође, не мора увек довести до одбацивања старих вредности и прихватања нових вредности у потпуности. То је нарочито видљиво када је у питању културни подсистем једног друштва, у коме су друштвена правила, норме и обичаји, настали као резултат процеса дугог трајања, различито (не)отпорни на утицај друштвених промена.

Друштвени развој је вишедимензионалан процес, који поред економске димензије мора узети у обзир и остале друштвене подсистеме, културни и политички. Анализираћемо резултате неких социолошких истраживања о положају жена од 1990. године до данас у Србији. Покушаћемо да укажемо на везу која постоји између процеса модернизације и друштвеног, економског и културног положаја жена на прелазу из тзв. традиционалног у модерно друштво. Обухватићемо податке из истраживања о женском покрету у Србији и Црној Гори, на основу којих ћемо анализирати ставове мушкараца и жена из Србије и Црне Горе о идеалним родним особинама. На основу пројекција мушкараца и жена о важним особинама за идеалног мушкараца и за идеалну жену, може се донекле утврдити какав је однос мушкараца и жена према традиционалним и

---

²³ Више о томе у Вуковић (2009).

²⁴ Припадници неких теорија, када говоре о процесу модернизације, укључују појмове статична и динамична друштва. Заступници еволуционистичког концепта друштвеног развоја, говорећи о модернизацији, најчешће подразумевају појмовни пар традиционална-модерна друштва.

модерним друштвеним вредностима. У том смислу, разлике у ставовима жена и мушкараца о идеалним родним особинама ће бити објашњене уз помоћ теорије о културном заостајању.

Концепција "дијахроне модернизације" и теорија културног заостајања

По марксистичком (лењинистичком) концепту модернизација је процес током ког неразвијенија друштва попримају особине западних друштава првенствено у економији и политици (Антонић, 2003). Насупрот томе, функционалистичка концепција модернизације види модерно друштво као целовито друштвено стање. Кључна подручја савременог друштва - привреда, политика, култура, свакодневни живот - узајамно су повезана у целовити систем. Зато се једно друштво не може успешно модернизовати тако што ће се развијати само један део система.

Функционалистичка представа о модернизацији почива на разликовању традиционалних и модерних друштава. Ово разликовање Парсонс је преузео од Макса Вебера. За Парсонса, као и за Вебера, модерно друштво није само технолошки развијеније од традиционалног, већ су у њему другачији и људски односи, а пре свега су другачије кључне друштвене вредности (Табела 4).

Табела 4:
Парсонсово виђење два типа друштва

	Традиционално	Модерно
<i>артикулација друштвене структуре основа статуса</i>	дифузна (помешане улоге, групе и односи) приписивање (наслеђивање улога, статуса и идентитета)	спецификована (специјализација улога, односа и група) стицање (лично постигнуће као основа статуса и слободни избор као основа идентитета)
<i>мерило регрутације</i>	партикуларизам (важнији лична оданост и статус од способности)	универзализам (селекција према способностима)
<i>процењивачка жижа</i>	колективизам (важније "од којих је" него "ко је")	индивидуализам (лични поступци)
<i>улога осећајности</i>	афективност (постојање уплива емоција на друштвени живот)	неутралност (забрана испољавања емоција, разборитост, непристрасност)

Извор: Sztompka, 1993; Антонић 2003.

Пошто модерно друштво чини јединствени систем установа, вредности и технологије, модернизација се може сматрати само као целовити процес развоја свих елемената система. Код функционалиста, који су развијали концепцију модернизације, као што су Смелсер, Ејзенштат и Леви (Smelser, 1959; Eisenstadt 1964; Levy 1966), таква

целовита представа модернизације је дошла у први план, а посебно ју је нагласио Вејнер (Weiner, 1966). Вејнер је модернизацију одредио као усклађени развој најбитнијих делова друштвеног система – привреде, политике, управе и културе. У појединим периодима нагласак у развоју може бити на једном од ових подручја, али успешна модернизација значи усклађеност и интегрисаност свих елемената система.

О томе је посебно говорио Смелсер (1967/1973), као о “модернизацији на шест поља”: *економском* (примена научних знања у производњи, прелаз од ситне ка тржишној пољопривреди итд), *политичком* (изградња националне државе, ефикасне управе итд), *образовном* (ширење општег образовања, писмености), *религиозном* (секуларизација), *породичном* (потискивање породичних веза и већа специјализација улога) и *стратификација* (доминација стеченог уместо приписаног статуса). Овим пољима Инкелес (1976) ће додати и седмо поље – *психолошко*. На психолошком пољу модернизацију чини еманципација људи од традиционалних ауторитета, ширење недогматског мишљења, већа отвореност за нова искуства, ширење вере у разум и науку, значајније планирање времена, жеља за друштвеном промоцијом и већа окренутост ка будућности. Данас у друштвеној науци преовладава оваква представа о целовитости модерног друштва, па онда и модернизације, као процеса његовог настанка (Табела 5)

Табела 5:
Штомкино виђење два типа друштва

	Традиционално	Модерно
<i>економија</i>	статична, натурална, пољопривредна, затворена	динамичка, индустријска, отворена, тржишна
<i>стратификација</i>	на основу приписаног статуса, затворена, велике неједнакости, сиромашни као основна класа	на основу тржишног положаја, отворена, смањење неједнакости, доминантна средња класа
<i>политика</i>	слаба и нерационална управа, ауторитаризам/ауто-кратија, децизионизам, ексклузивно грађанство	јака и рационална управа, демократија, владавина права, опште грађанско право
<i>култура</i>	магичка, религиозна, и елитистичка	сцијентистичка, масовна и секуларна
<i>свакодневни живот</i>	повезаност радног и породичног живота, етос заједништва и преживљавања, слаба граница породице и окружујућих заједница	одвојеност радног и породичног живота, етос потрошачког индивидуализма, јака граница према друштвеном окружењу
<i>личност</i>	скептичност према иновацијама, високо вредновање сигурности, као и сложности у мишљењу и делању, поштовање друштвених ауторитета, изузетни значај прошлости	отвореност за нова искуства, толерисање и подстицање различитости у мишљењу, спремност за рационални ризик, етос такмичења, окренутост ка будућности

Извор: Sztompka, 1993; Антонић 2003.

Поставља се, међутим, питање шта се догађа, током процеса модернизације, када је на једном друштвеном пољу бржи развој него на другом? Промене у модерним друштвима, наиме, најчешће су у неједнаким размерама и изукрштане, тако да често, у структуралном смислу, имају облик сегменталне “дијахроније” (Ранковић, 1981:112). У том смислу је могуће говорити о “дијахроној модернизацији” код које долази до заостајања у једном сегменту структуре, феномен који Огбарн дефинише као “културно заостајање” (Ogburn, 1964). “Културно заостајање”, по Огбарну, „дешава се када се један од два дела културе, који су корелативни, више или у већем степену мења него други део, због чега између та два дела настаје недовољна усклађеност (less adjustment) него што је претходно постојала” (Ogburn, 1964:86; према Ранковић: 1981:184).

У раздобљу када постоји културно заостајање, односно „лоша усклађеност” (maladjustment) делова друштвеног система, настаје извесна нефункционалност система, то јест долази до поремећаја друштвене равнотеже. То врши притисак на закасни сегмент структуре како би се надокнадио заостатак, а „дијахронија” претворила у „синхронију”.

Културно заостајање и положај жена на прелазу векова у Србији

Са правом се сматра да ниво еманципације жена представља један од главних показатеља опште еманципованости друштва. Такође, сматра се да снажан друштвени положај жена у једном друштву показује ниво развијености датог друштва. Током деведесетих година у Србији, због економске кризе, санкција и рата, дотадашњи друштвени положај већег дела и жена и мушкараца доведен је у питање. Многи социолози сматрају да је у том периоду дошло до процеса ре-традиционализације родних улога у друштву (Милић, 2002). Према Анђелки Милић „процесом ре-традиционализације улога оба пола, започети модернизацијски конфликти на родној основи из претходне социјалистичке фазе само се привремено одлажу, заташкавају, умирују и евентуално премештају на нека друга подручја породичних и не-породичних односа и активности” (Милић, 2002:13). Такође, према истој ауторки, последице промена на плану родних односа („ре-патријархализација представа о улогама полова у породици и друштву”) су утицале на појаву „мачоизма” код мушкараца која се очитује у порасту насиља и агресивности у породици и друштву, а код жена на повратак традиционалним породичним улогама мајке и домаћице.

Анализирајући породицу и породичне односе током деведесетих у Србији, социолози су утврдили да су ојачале традиционалне женске родне улоге и да су жене повратком традиционалистичких образаца кроз „културу жртвеног микро-матријархата” (Благојевић, 1997: 85) враћене неколико корака уназад у друштвеном положају. Према истраживањима, жене су током деведесетих најчешће прве губиле економску сигурност (принудни тзв. плаћени одмори, па затим отказ у државним фирмама), чиме је значајно угрожена њихова економска независност и квалитет живота. Приметно је да је тада, у друштвеној структури дошао до изражаја традиционални културни образац по коме је мушкарац хранитељ породице, а тиме и став да је његова запосленост важнија од запослења жене. Овде ваља напоменути, да је једна од вредности социјалистичког система била и пуна запосленост жена, која је сматрана врхунцем женске еманипације у друштву (Брунбауер 2002, Милић 1994).

Занимљиво је да је већина жена у социјализму, била помирљива према ситуацији двоструког радног оптерећења (на послу и у породици), што је касније довело до тога да су се губитком економске сигурности почетком деведесетих нешто лакше прилагодиле промени стања (повратак у породицу), што није био случај са мушком популацијом. Такође, сектори у којима је била изразито висока стопа запослености жена били су угрожени (образовање, здравство, текстилна индустрија итд).

На који начин друштвено-културне вредности утичу на положај жене у традиционално-патријархалном друштву? У традиционалним друштвима, улога жене веома је значајна, јер жена у приватној сфери (породици) има већу слободу да организује свој микрокосмос, и тако утиче на функционисање и задовољење потреба свих чланова породице. У тим друштвима, ангажовање жене ван породице, омеђено је традиционалним нормама и, у већини случајева, делимично или потпуно онемогућено. Према М. Благојевић основни и најважнији проблем који се отвара у анализи друштвених неједнакости између полова (родова) у друштву је садржај те неједнакости. Такође, према истој ауторки, производе се разлике у друштвеном положају то јест „учешће у расподели материјалног богатства, моћи и угледа, нема ни појединачно ни заједно, ни објективно ни субјективно, за жене и за мушкарце подједнак значај” (Благојевић, 1991:89).

На основу емпиријског материјала, ауторка је истраживала повезаност других друштвених неједнакости и неједнакости међу половима. Испитиване су неједнакости у: а) индивидуалном положају жена и мушкараца (учешће у расподели материјалног

богатства, моћи и угледа); б) промоцији жена у друштву (доступност виших друштвених положаја на хијерархијској лествици); в) неједнакост материјалног положаја домаћинства жена и мушкараца из узорка као последица брачне хетерогамије; г) разлике у ставовима мушкараца и жена о друштвеним неједнакостима. С обзиром на тему нашег рада, задржаћемо се само на четвртом аспекту, то јест на подацима који се односе на разлике у ставовима мушкараца и жена о неједнакостима, на основу којих Марина Благојевић формулише једну од четири хипотезе. Према тој хипотези, жене су чешће од мушкараца склоне да у својим ставовима о неједнакостима показују фамилијаристичке вредности (као што су солидарност, кооперација, помоћ, једнакост и сл). Оне такође сматрају, да су од промена у области политике значајније промене у квалитету живота (свакодневици).

На основу неких показатеља, као што су ниво образовности жена, проценат неписмених жена, удео у структури одређених занимања, можемо уочити у каквим су тада друштвеним условима формирано друштвено-културни ставови жена, као и да ли наведени индикатори утичу на заступање традиционалних или модерних друштвених вредности. Наиме, део резултата истраживања крајем осамдесетих година у Југославији, сведочи да је процес индустријализације (као један део процеса модернизације) потпомогао да мушка популација у већини изађе из пољопривредне делатности, а да у мешовитим домаћинствима жена остане главни носилац пољопривредне производње. Тако, „у транзиционом периоду преласка из пољопривредног у индустријско друштво развој чак доноси повећање разлика у професионалној структури мушкараца и жена” (Благојевић, 1991: 95). То је веома значајан податак, с обзиром на то каква је била образовна структура жена старих 15 и више година. У Србији без покрајина, према попису из 1981. године: 27,5% без школске спреме (19,3% неписмених), средње образовање 19,1%, више образовање 2,0% и високообразованих жена било је 2,7% (СЗС: попис 1981, према Благојевић 1991: 94). Такође, друштвена промоција жена била је слабија од друштвене промоције мушкараца због деловања системске инхибиције²⁵.

Нешто каснија социолошка истраживања, из друге временске перспективе (крајем деведесетих) покушала су, такође, да боље разумеју и објасне промене које су у сфери односа полова настале током деведесетих. Тако, на пример, Марина Благојевић у

---

²⁵ Системска инхибиција је скуп инхибиторних механизма који делују у различитим друштвеним областима (у породици, на тржишту радне снаге, у образовању, у радним организацијама, масмедијима итд) уз помоћ којих се жене задржавају на нижим нивоима друштвене структуре, и које ометају или онемогућују промоцију жена у друштву. Благојевић, М. (1991) „Друштвене неједнакости и пол”, стр. 97.

свом тексту „Жене и мушкарци у Србији 1990-2000: уродњавање цене хаоса” анализира везу између рода и транзиције, биланс промена у периоду од 1990-2001, и повезаност родности и промена које су настале у периоду од 1995-2001 у Србији. Ауторка, такође, сматра да у транзицији не постоји једна „утабана стаза”, универзална матрица трансформације, затим, да је важно уочити разлике које постоје међу земљама у транзицији (Централне, Источне и Југоисточне Европе), и да би Србија с обзиром на период „одложене транзиције” могла нешто да научи или искористи искуства других земаља и унапреди своју позицију.

Као што смо већ навели у овом раду, процес трансформације вредности из једног у друго друштвено стање је нужно дуг процес, процес преиспитивања и стављања на тест старих вредности (у овом случају акценат је на родним вредностима). Промена старих родних улога и вредности, или задржавање неких, а преузимање нових родних улога и вредности и њихова употреба у друштву, зависе и од структуралног фактора (важеће друштвене вредности) и од индивидуалног фактора (вредности појединца). Што је посебно случај са земљама у транзицији, „које су прошле и још увек пролазе кроз веома сложене и међусобно повезане процесе ре-традиционализације и ре-патријархализације јавних дискурса и јавног мњења. У периоду опште нестабилности и неизвесности, потрага за сигурношћу у откривању „правих”, „трајних”, „вечних” вредности је најчешће преведена у низ веома конзервативних ставова, који оправдавају сексизам и искључивање различитих облика „Другости”” (Благојевић, 2002: 294).

Дакле, економске друштвене промене и заостајање у друштвено-културном развоју неминовно су утицали на положај жена и заостајање у прихватању, или можда боље рећи у примени нових индивидуалних образаца „мушкости” и „женскости” који би се разликовали од традиционалних образаца. Наклоњеност жена фамилијаристичко-егалитарним вредностима (као што су солидарност, брига о другима и сл), на прелазу из традиционалног у модерно друштво, нарочито изражена у периодима кризе, може се сматрати потребом жена да се зарад минималног функционисања система (породице) жртвују лични развој и напредак. С друге стране, може се тумачити као потреба жена да се задрже одређене традиционалне вредности (заједништво, помоћ угроженима) и традиционалне родне улоге (мајка, домаћица), без обзира што се кроз напредак помаљају нове вредности и нови друштвено-прихватљиви обрасци понашања. Такође, приметно је да је у периоду од почетка друштвене кризе (почетком деведесетих), до данас, било „сукоба” старих и нових конструката мушкости и женскости (додуше

чешће на симболичком него на реалном плану), а и нешто уочљивије у ставовима женске популације.

Разлика у представама о идеалним родним особинама

Промене настале током деведесетих година у друштвеној структури утицале су на промене у ставовима жена и мушкараца о индивидуално пожељним родним особинама. Иако не сматрамо да се само на основу ових података може са сигурношћу тврдити да жене чешће него мушкарци желе да прихвате „модерније” обрасце, резултати неких социолошких истраживања ипак показују одређену тенденцију у том смеру. У том смислу, М. Благојевић сматра да је и на локалном нивоу (регионалном, националном) и на глобалном дошло до „имплозије патријархата”, то јест, да су родни режими промењени јер је дошло до јачања индивидуализације, кризе модела нуклеарне породице, јачања конкуренције на тржишту, и смањивања разлика између родних улога (Благојевић, 2002:289).

Показатељ нивоа развијености друштва је између осталог и схватање функција и односа између полова (Папић, 1997: 245). У темељу сваке структуралне диференцијације налазе се родне улоге и њихова подела. „Чињеница да репродукција људског живота почива на двополности /двородности људског бића довољна је да укажемо на то да је свака култура ту чињеницу људске природе на много начина ‘прерадила’ у чињеницу културе” (Папић, 1997: 245). Родна разлика није значајна само да би се организовао однос између жена и мушкараца („природе” и „културе”), већ да би се уредио систем друштвених односа који се заснива на овој разлици.

У том светлу, идеалне мушке и женске родне особине откривају најраспрострањеније ставове, вредности, па и владајуће предрасуде које детерминишу односе у друштву. Кроз слику идеалне жене и идеалног мушкарца, изражава се читав систем вредности који се односи на „поседовање или придавање одређених културних својстава понашања припадника пола (женственост односно мужевност)” (Милић, 2001: 131). Ова слика је у вези са полним идентитетом, који се формира још у детињству. То је процес у коме дечаци и девојчице усвајају особине, вредности, понашања примерена њиховим мушким и женским родним улогама у одређеној култури, а које ће им „помоћи” да касније преузму одговарајуће родне улоге (Рот, 2003:

87, и даље). Тако се у традиционалним друштвима девојчице васпитавају да буду послушне, емотивне, толерантне итд, а дечаци да буду храбри, активни, успешни итд.

Као и свако друго понашање, и „женско” и „мушко” понашање такође се уче, па се мушкарци и жене често понашају према очекивањима која поставља култура у којој одрастају и живе. То понашање се не учи само путем награде и казне, већ и тако што дете индиректно усваја одређену родну улогу, имитирајући понашања одраслих (Милић, 2001: 186). Тако се ствара и полна стереотипизација, као производ потребе да се генерализацијама дође до одређеног броја категорија и својеврсног референтног оквира који се користи у односу према супротном полу. С обзиром да полни стереотипи настају у детињству, касније, спољни услови могу допринети томе да се полни стереотипи утврде, утемеље или можда и промене.

У патријархалном моделу полних стереотипа постоји јасна подела на пожељне мушке (маскулине) и женске (феминине) родне особине. Маскулине особине су, рецимо, физичка снага, самосталност, самопоуздање, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, храброст, рационалност, заштитничко понашање, а феминине особине су емотивност, верност, нежност, лепота, саосећање, романтичност, способност да се воли, брига о деци, брига о другима, пожртвованост итд. Од идеалног мушкарца се очекује да првенствено има маскулине особине, а од идеалне жене феминине.

Патријархални модел идеалних родних особина настао је као резултат поделе родних улога у традиционалним друштвима. У таквој подели јавна сфера је била намењена мушкарцима, а приватна женама. Јавна сфера традиционалних друштава била је бременита насиљем и агресивношћу, а већина послова била је везана за пуко коришћење физичке снаге. Отуда су маскулине особине биле изузетно пожељне, као нешто што обезбеђује опстанак и заштиту породице.

Процес модернизације, међутим, довео је до суштинских промена у сфери рада, као и у јавној сфери. Физичка снага више није основни услов опстанка и напретка породице, а насиља и агресивности је све мање у јавној сфери. Уместо снаге и агресије, значај, као вредности, добијају информисаност и комуникативност. То у најразвијенијим друштвима доводи до уобличавања једног сасвим другог модела идеалних родних особина – тзв. андрогиног модела. То је спој мушких и женских особина који одговара захтевима модерног друштва, модерне сфере рада и модерне јавности. „Андрогиност подразумева спој емоционалног и интелектуалног, храбрости и нежности, правичности и милосрђа у исти мах представља и мост којим се премошћује

усамљеност која раздваја полове” (Кандидо – Јакшић, 2001: 15). Реч је о моделу који и од мушкараца и од жена захтева да буду саосећајни, рационални, емоционални, предузимљиви, нежни итд. (Вет, 1974).

Прва истраживања представа о идеалним родним особинама код мушкараца и жена, у развијенијим друштвима, показала су повлачење патријархалног и успон андрогиног модела идеалних родних особина (Gilbert et al., 1978). Временом, патријархални модел је био све мање присутан, а андрогини све заступљенији, како код жена, тако и код мушкараца (мада је извесна биолошки условљена родна разлика и даље наставила да егзистира; Weinstein et al., 2009). Тако се може поставити теза да процес културне модернизације подразумева и убрзани прелазак са патријархалног на андрогини модел идеалних родних особина.

Каква је, у том погледу, ситуација у нашем друштву? За ову прилику користиће се истраживање из 2001. године, у коме су испитивани ставови опште популације о идеалним родним особинама мушкараца и жена. Реч је о истраживању „Женски покрет, женске групе и организације крајем миленијума у Србији и Црној Гори” (Милић, 2002). Испитивано је 25 идеалних родних особина, које су подељене у четири групе: 1. Спољашње особине: физичка снага и лепота; 2. Емотивност и вођење бриге: нежност, романтичност, верност, емотивност, саосећање, брига о деци, брига о другима, способност да се воли; 3. Делатне особине: успешност, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, самопоуздање, самосталност, рационалност; 4. „понашајне” особине: пасивност, покорност, пожртвованост, агресивност, сексуално искуство, храброст, заштитничко понашање, комуникативност. Испитаници су замољени да оценом од 1 (апсолутно непожељна особина) до 5 (апсолутно пожељна особина) оцене колико свака од 25 наведених особина одговара њиховом схватању идеалног мушкарца односно идеалне жене. Мерење је извршено тако што смо сабрали оцене 4 и 5 и добили табелу социјално пожељних особина код мушкараца и жена за оба пола.

Према процени мушкараца првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкарца биле су: самопоуздање (95,4 посто), активност (94,4), храброст (93,4), комуникативност (92,4), брига о деци (92,2). Мушко виђење пет пожељних особина идеалне жене обухватало је: самопоуздање (94,6), успешност (93,2), активност (93,2), бригу о деци (92,4) и самосталност (91,2). По процени жена, првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкарца биле су: брига о деци (97,8), способност да се воли (92,3), нежност (89,3), верност (88,6), комуникативност (86,9). Идеалну жену, по

самим женама, требало би да краси: брига о деци (96,6), способност да се воли (94,8), самопоуздање (94,4), комуникативност (93,6) и самосталност (91,6).

На први поглед, андрогини модел идеалних родних особина био је присутан и у налазима овог истраживања. Мушкарци су и од жена и од мушкараца очекивали да буду активни, самопоуздани и да брину о деци, а жене су код оба пола цениле комуникативност, а код свог самосталност. Ипак, већ на нивоу првих пет ранжираних пожељних особина може се уочити и важна разлика код мушкараца и жена, која постоји у нашем друштву, у схватању идеалних родних особина. Мушкарци, наиме, најпре далеко више цене активност мушкараца, као типичну маскулину особину, него што је случај код жена. Док 94,4 посто мушкараца активност види као пожељну особину идеалног мушкараца, то жене раде у свега 73,9 посто случајева. Са друге стране жене код идеалног мушкараца, више вреднују као пожељне тзв. феминине особине, пре свега способност да се воли, нежност и верност. Код мушкараца, међутим, способност да се воли је мање важна идеална особина за мушкарце (88,1) од способности да се руководи (90,2) и способности да се преузме ризик (90,6), а верност и нежност су тек на 17. и 18. месту пожељних особина (са свега 68,3 и 67,4 процената највиших оцена).

Такође, ово истраживање је показало да српски и црногорски мушкарци и даље изузетно цене физичку снагу, као идеалну мушку особину, док жене ту особину не вреднују превише, и стављају је далеко испод мушке лепоте, као пожељне особине. Чак 81,9 посто мушкараца, у овом истраживању, оцењује физичку снагу као важну особину за мушкараца, док то чини свега 18,2 посто жена! Ово истраживање је показало да мушкарци у Србији и Црној Гори чак и од жена очекују да поседују физичку снагу (80,5 посто), док то жене саме од себе очекују у далеко мањем степену (30,5 посто). Очигледно, мушкарци се и даље држе традиционалног очекивања да и жена мора обављати физички тешке послове и зато треба да буде снажна и издржљива. Насупрот томе, лепота је за 65,8 посто жена веома пожељна особина за мушкараца, док сами мушкарци сматрају да је та особина за мушкараца важна у свега 29,5 посто случајева.

Ова разлика у схватању значаја физичке снаге код мушкараца и жена у нашем друштву показује колика је још увек снага патријархалног модела код наших мушкараца. У патријархалној култури, наиме, као што смо већ рекли, изузетно је заступљено схватање да мушкарац треба да буде физички јак и снажан. У традиционалном друштву мушкарац једноставно мора да обавља тешке физичке послове, због чега је потребно да буде јаке конституције. Насупрот тога, лепота је била резервисана пре свега за жену, док се од мушкараца она није очекивала. Систем

вредности се, међутим, у модерном друштву променио. Физичка снага више није толико неопходна за елементарно преживљавање, док се критеријум лепоте, као пожељне особине, у многоме проширио и на мушкарце. У случају овог истраживања видимо како су ту чињеницу жене у Србији и Црној Гори одлично разумеле, док мушкарци и даље задржавају старе, патријархалне родне стереотипе.

Слична разлика у схватању идеалних родних особина постоји и када су у питању особине као што су храброст, способност за руковођење или заштитничко понашање. Тако је способност за руковођење за наше мушкарце много важнија особина идеалног мушкарца (90,2), него што то оцењују наше жене (69,1). Слично је и код особине која је описана као „способност да се преузме ризик”, коју, за идеалног мушкарца, као неопходну истиче 90,6 посто мушкараца и свега 57,5 посто жена. Ова разлика је такође последица задржавања патријархалног модела код српских и црногорских мушкараца. У традиционалном друштву, наиме, мушкарци су ти који су руководили неком групом људи или решавали питања од значаја за заједницу, баш као што су традиционално руководили и организовали послове од важности за породицу. Руководећа места увек захтевају борбеност, хладнокрвност, агресивност, па и спремност на ризик. Стога су такве особине биле резервисане првенствено за мушкарце. Жена је могла да „руководи” само женским пословима, у којима ризик практично да није постојао, па се од жена, у патријархалним друштвима, очекивало да „воле” стабилност и сигурност, а да избегавају сваку врсту ризика. Ово истраживање одлично рефлектује задржавање таквог начина размишљања код мушкараца. И храброст као особину идеалног мушкарца такође су сами мушкарци у овом истраживању стављали на највише место (93,4). Они су је чак очекивали и од жена (90,6 посто). Насупрот томе, жене су је, као идеалну особину за мушки пол, стављале на дно лествице (63,4), мада су је цениле кад је реч о пожељним женским особинама (80,0). И ово се једнако може објаснити задржавањем патријархалног модела код наших мушкараца. Традиционална култура је, наиме, војничко-ратничка, и у њој је храброст веома цењена особина. Зато се код мушкараца пре свега ценила храброст показана у рату, у одбрани најближих и земље. У модерном, индустријско-комерцијалном друштву, међутим, тако схваћеном концепту („мушке”) храбрости не придаје се особито велики значај. У модерним друштвима, за постизање високог положаја или моћи у друштву, много су пожељније особине, рецимо, социјална интелигенција или добра информисаност. Због тога жене у САД, како показују

најновија истраживања, код мушкараца далеко више цене способност да се воли (скор 4,81), па и постојање смисла за хумор (4,48), него храбост (3,91; Weinstein et al., 2009).

Заштитничко понашање се, такође, у истраживању пожељних родних особина у Србији и Црној Гори, показало као изузетно важна особина за мушкарце. Ово је случај и када је реч о њима самима (87,9), али и када је реч о женама (83,7). Насупрот томе, жене заштитничко понашање далеко мање виде као важну особину мушкараца (40,6), али и жена (53,2). И ова разлика се да објаснити диспаратним моделима пожељних родних особина. Заштитничко понашање је, наиме, потпуно у складу са традиционалним схватањем родних улога, где је мушкарчева одбрана и заштита жене и деце кључна за преживљавање породице. Мушкарац је своју породицу штитио првенствено физички, а жена социјално. У модерном друштву, међутим, послове заштите обављају друштвене службе: физичку заштиту полиција и обезбеђење, социјалну разне социјалне службе. Отуда, заштитничко понашање је данас више одлика патерналистичког менталитета него функционалног и рационалног понашања.

Сличне разлике добијене су и у погледу осећајности, као пожељних образаца понашања. Тако је, рецимо, романтичност особина идеалног мушкарца коју сами мушкарци веома мало цене (свега 53,4 посто). Треба рећи да чак и код жена мушкарци не воле претерано ову особину (67,5). Насупрот томе, жене у чак 79,0 посто ову особину сматрају пожељном код идеалног мушкарца, а у 74,0 посто и код идеалне жене. Романтичност као особину идеалног мушкарца или жене треба поредити са рационалношћу, као пожељном особином. Тако мушкарци и од мушкараца и од жена очекују да буду далеко више рационални него романтични. У 80,7 посто случајева мушкарци су рационалности дали високе оцене, када је у питању идеалан мушкарац, што је далеко више од 53,4 посто, колико њих цени романтичност. Рационалност је код мушкарца цењена и у 81,8 посто случајева када су у питању жене (опет више него романтичност, која је заступљена са 67,5 посто). Жене би, међутим, код мушкарца више волеле романтичност (79,0 посто) него рационалност (74,2 посто), мада код сопственог рода више цене рационалност (80,3) него романтичност (74,0).

И нежност као мушка особина високо је рангирана код жена (89,3 посто), док је код мушкараца она на 18. месту (67,4 посто). Насупрот томе, нежност се као женска особина и код мушкараца и код жена слично цени (мушкарци 84,6 посто, жене 89,4 посто). И емотивност жене више цене него мушкарци. За мушкарце, емотивност је цењена особина код мушкарца у 60,6 посто случајева, а код жена у 73,8 посто, док је код жена емотивност цењена код мушкараца у 82,9 посто случајева, а код жена у 79,3

посто. И ставови полова о саосећању као особини су такође различити. Жене мисле да саосећање треба да буде једнако заступљено и код мушкараца и код жена (79,7 и 78,4), а мушкарци да је саосећање особина пожељнија за женски (74,3), него за мушки пол (61,9). И ово разликовање резултат је традиционалне слике пожељних родних особина, која жену првенствено види у приватној сфери. По патријархалном моделу, тек у сфери приватности саосећање, као део бриге о потребама свих чланова породице, постаје суштински важна карактеристика. За мушкарце је, међутим, резервисана јавна сфера, у којој нема саосећања, већ преовлађују оштра такмичења и беспопштена конкуренција.

Уопште, традиционална подела родних улога по принципу рационални мушкарац – емотивна жена, последица је различите заступљености у патријархалним друштвима мушкараца и жена у јавној и приватној сфери. Док је јавна сфера, у којој су мушкарци били већином учесници, област у којој се не комуницира путем емоција, са друге стране, у приватној сфери, емоције су биле пожељне у свим облицима односа. Ове родне разлике неговане су још од детињства, тако да се девојчицама није бранило да слободно испољавају емоције, док су се дечаки у том погледу рестриктивније и строжије васпитавали. Емоционалност мушкараца била је прихватљива само у породици, али и ту до одређене границе (пошто би интензивно показивање осећања довело до губитка ауторитета традиционалног мушкараца). Са друге стране, пошто је примат у доношењу одлука, како у породици тако и шире у друштву, припадао мушкарцима, то је рационалност код одлучивања и понашања такође везана за идеалне родне особине мушкараца. Ове стереотипе су мушкарци, како је показало ово истраживање, и даље задржали, док су жене испољиле далеко већу меру еманципације и прихватања андрогиног модела пожељних родних особина.

Коначно, значајне разлике у оцењивању важности појавиле су се и и када је реч о верности, као пожељној родној особини. Њу жене стављају на високо, 4. место међу пожељним особинама мушкараца, са 88,6 посто високих оцена, док је мушкарци стављају на 17. место пожељних мушких особина, са 68,3 посто високих оцена. Женску верност, међутим, мушкарци много више цене, дајући јој високе оцене у 82,8 посто случајева, слично као и саме жене (80,6 посто). Истражујући ставове адолесцената Маја Кандидо-Јакшић је дошла до сличних закључка када је реч о стереотипним ставовима мушкараца о значају женске верности (Кандидо-Јакшић, 1995: 153). Ауторка такав став повезује са традиционалним схватањем брака по коме је он ретко био израз љубави, већ породична и друштвена обавеза из економских разлога и због добијања потомства. По

њој, инсистирање на женској верности и стварање осећаја грешности је, кроз историју, био начин да се сузбије сексуалност жене и да се жене држе у покорности.

И доиста, верност је особина која је, у традиционалном систему вредности, била повезивана првенствено са женским полом. Жене су васпитаване да је верност најузвишенија женска особина. Целокупан однос мушкарца према жени и њен положај зависили су од њене верности. Стога је у традиционално-патријархалној култури постојао двоструки морал: један за жене, други за мушкарце. Код жена је подстицана верност као показатељ њиховог морала, а неверност је најоштрије осуђивана. Жена је усмеравана на однос са само једним мушкарцем, и то искључиво у званичном браку. Насупрот тога, мушкарцима је толерисан већи број жена, истовремено или у низу, при чему је тај број показивао њихову моћ и мушкост. У модерном систему вредности, међутим, напушта се идеја да је верност особина првенствено резервисана за женски пол, већ се од партнера очекује реципроцитет, тако да се сматра да и мушкарци, као и жене, у једнакој мери треба да буду верни. Ово модерно схватање жене више прихватају него мушкарци, који се и даље држе старог, патријархално-маскулиног модела пожељних родних особина.

Све у свему ово истраживање (2001) је јасно показало да се наше друштво и даље налази на прелазу од патријархалног ка модерном типу заједнице. Стари полни стереотипи још увек су присутни, али и андрогини модел родних особина све више се шири. Утврђено је, несумњиво, да је код мушкараца знатно заступљенији патријархални модел идеалних родних особина, а код жена андрогини. Андрогиност се показује као важан фактор у трансформацији традиционалне патријархалне породице у модерну, у којој не постоји доминација и агресија, већ пријатељство и поверење. Међутим, патријархална подела родних улога и даље преовлађује код мушкараца, док жене теже андрогином моделу, у коме се динамички комбинују „мушке” и „женске” пожељне особине. Жене у Србији и Црној Гори преузеле су све оне важне „мушке” особине од значаја за јавну сферу, задржавајући важне „женске” особине, од значаја за приватну сферу. Већина мушкараца, међутим, и даље се идентификује са традиционалним, „супериорним”, мушким улогама и типично патријархалним моделом понашања, који подразумева дистинкцију и дистанцу пожељних маскулиних и фемининих родних особина, тако да мушкарцима припада доминација у јавној сфери, док је за жене резервисана првенствено сфера приватности.

Културно заостајање и структура моћи

Очигледно је да, посматрано из угла родних очекивања, постоји значајна разлика између два елемента културног система нашег друштва. Један сегмент система – по својим културним карактеристикама, односно по прихватању и заступању модерног система вредности – јесте развијенији, док је други слабије развијен, односно, и даље задржава део културних карактеристика старог (традиционалног) система вредности.

Актери који попуњавају привилегована места у структури моћи неког система теже прихватају промене тог система због губитка привилегија. Насупрот томе, актери у систему који су били негативно привилеговани, брже прихватају оне његове промене којима се легитимишу нови односи унутар система. То се првенствено огледа у инерцији система вредности код некада привилегованог сегмента структуре, и брзог прихватања новог система вредности код некада подређеног елемента структуре.

Нема никакве сумње да су родне улоге у патријархалном моделу друштва биле распоређене тако да су непрестано перпетуирале структурално произведену потчињеност жена. „Принцип инфериорности и искључења жене”, писао је о томе Бурдије, „који митолошко-обредни систем (традиционалног друштва – А. В) потврђује и проширује тако да од њега прави принцип поделе свих светова, није ништа друго до фундаментална дисиметрија између субјекта и објекта, делатника и средства, која се успоставља између мушкарца и жене на терену симболичких размена, однос производње и репродукције, чији је централни диспозитив брачно тржиште, а које су темељ сваког друштвеног поретка” (Бурдије, 2001: 61). Отуда је дискриминација жена био онај кључан појам који је означавао специфичан положај жена у патријархалном друштву. Као што је то за српско друштво објаснила М. Благојевић, „живавост” дискриминације у патријархалном систему произлазила је из тога што је дискриминација жена као таква била функционална, тј. имала је двоструку улогу у репродукцији друштвеног система: економску, која се састојала у економској експлоатацији жена (недовољно плаћени рад на тржишту, неплаћени домаћи рад, жене као резервоар радне снаге итд), и политичку функцију (потиснутост жена из сфере јавности у чисто приватну сферу) (Благојевић, 2002: 481).

Промена у друштвеној структури, до које је дошло у процесу модернизације, пореметила је такав однос снага у друштву. Економска и политичка модернизација, као

и модернизација образовања, које су постепено доводиле до све већег укључивања жена у сферу рада и јавности, нарушиле су традиционалне односе моћи између полова. Жена је, у све више аспеката, престајала да буде „пасивно лице”, „објект”, „пратилац” и „тихи помоћник” јединог, системски привилегованог, агенса друштвених догађања (тј. мушкарца), постајући и сама агенсом збивања и промена. Свесна нових околности и нових функционалних очекивања, жена је, у нашем, транзиционом типу друштва, брже вредносно признала и прихватила значај ове промене. Она је далеко брже од мушкарца усвојила нов, модернији систем вредности, који почива на индивидуализму, равноправности, реципроцитету, самосталности и постигнућу.

Насупрот ње, мушкарац је, као какав „свргнути краљ”, наставио да ментално живи у старом поретку ствари, замишљајући да је дубока модернизацијска промена поштедела односе који постоје у сфери патријархалне приватности. Он који је у јавној сфери и у сфери рада у много чему изгубио оно привилеговано место које је раније имао, по инерцији ствари је веровао да се могу сачувати и стари односи доминације и субмисивности који постоје у сфери партнерства и породице. Док се слика родних очекивања код жене променила, мушкарац је задржао старе, стереотипне, традиционалистичке погледе на „идеалног мушкарца” и „идеалну жену”. Ти погледи су део једног система вредности који се у нашем друштву очувао све до деведесетих година двадесетог века и који је управо у тој деценији произвео највећа зла и највећа разарања.

Баш зато што су деведесете године, на просторима бивше Југославије, биле у много чему потпуно остварење „мушког, патријархалног принципа” – ратништво, освајање, присвајање, агресивни патернализам, искључивост, непријатељство према свему што се директно не контролише итд, и баш зато што су деведесете јасно показале сву погубност и злоћудност одржавања патријархалног модела у једном другачијем, промењеном, модерном свету, има наде да ће се и код нас, у свим сегментима друштвеног система, коначно напустити традиционалистичка концепција „мушкости” и „женскости”. Тек са потпуном модернизацијом у том сегменту културног система, наше друштво ће истински моћи да стане у ред модерних, европских друштава.

4. СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ФЕМИНИСТКИЊА

Циљ овог дела истраживања био је да се добију подаци о социо-демографским карактеристикама феминисткиња и утврди да ли постоје неке специфичне карактеристике феминисткиња. Намера нам је била да ближе сазнамо ко су феминисткиње, какве су њихове животне и радне биографије и шта подразумева бити феминисткиња у српском друштву. Такође, у овом поглављу ће се изложити провери хипотеза да *феминистички покрет већином чине високообразоване жене и жене из средњих и виших друштвених слојева које су углавном запослене у јавном сектору*.

Један од циљева истраживања био је да утврдимо порекло припадница феминизма на основу неколико показатеља. Замисао истраживања, између осталог, била је да се добију подаци о структурним карактеристикама феминисткиња и то подаци о: доби, класно/слојном пореклу; етничком пореклу и националном опредељењу; урбано/руралном пореклу; образовном нивоу; брачном статусу, породичном статусу, ванбрачној заједници; професионалном статусу; идеолошкој усмерености и политичкој (страначкој) припадности; материјалном стању; социјалном и културном капиталу; односу према сексуалности, односу према религиозности. О идеолошкој усмерености и политичкој (страначкој) припадности феминисткиња, као и њиховом односу према религиозности и другим питањима биће више речи у поглављу *Ставови феминисткиња о феминизму, феминисткињама и друштвеном положају жена*.

Истраживали смо да ли постоје неке посебне социо-демографске особености феминисткиња, и уколико постоје да ли се и колико тим особинама дугују неке специфичности у политичким ставовима и друштвеном ангажману ових жена. Да ли социјално порекло, образовање, и друга социо-демографска обележја утичу на теоријска и идеолошка опредељења жена за неку од феминистичких струја и да ли ту можемо открити неке трендове. На пример, да ли су жене које потичу из средњег и вишег друштвеног слоја наклоњене либералном феминизму, то јест сматрају ли да родна равноправност може бити постигнута променама у оквиру друштвеног система без револуционарних подухвата и потпуне промене система, те да ли су жене које потичу из сиромашнијих слојева наклоњеније радикалној или социјалистичкој струји феминизма.

Као што ће се видети у даљем току рада (поглавље Ставови феминисткиња о феминизму, феминисткињама и друштвеном положају жена) већина феминисткиња потиче из средњег и вишег друштвеног слоја. Утврђена је веза између старости испитанице и јачине опредељења за одређену идеолошку струју унутар феминизма. Такође, утврђена је веза између хомосексуалне оријентације и опредељења за радикалну феминистичку струју. Посебно бих истакла да је диверсификација у опредељењу феминисткиња за различите феминистичке струје уочена међу феминисткињама старије генерације, где су заступљене све три основне феминистичке политичке опције – социјалистичка, радикална и либерална.

У узорку је искристалисана подела на феминисткиње које се не опредељују ни за једну посебну феминистичку струју, и оне које се опредељују за одређену струју и изјашњавање за одређену струју подупиру разлозима. Дистинкција је, такође, присутна међу испитаницама старије и млађе генерације феминисткиња. Наиме, припаднице старије генерације феминисткиња нешто чешће се опредељују за одређену феминистичку струју, док млађе генерације феминисткиња чешће наводе да не могу да се определе за одређену феминистичку политичку опцију. Један од разлога може бити и снажнији уплив идеологија, као и значај који су се придавао идеолошком приклањању у претходном (социјалистичком) периоду у бившој Југославији. Са кризом вредности и идеологија, крајем 20. века, као и мноштвом нових (постмодерних) феминистичких струја очекивано је да међу припадницама млађе генерације феминисткиња има више оних који нису стриктно опредељене за једну струју, а које наводе да су феминистичке оријентације флуидне, да се могу мењати, и да су данас „на сцени” *феминизми*, а не једна доминантна струја феминизма, те да су такве околности пожељне за феминизам и феминистичко деловање.

Обављен је разговор са 30 феминисткиња. Истраживање је било усмерено на друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији, то јест: демографске карактеристике феминисткиња (старост, образовање и занимање), брачно и породично стање, ванбрачне заједнице; материјално стање; социјални и културни капитал.

Старост, образовање и занимање испитаница. У нашем узорку прикупили смо податке о старости, образовању и занимању генерација феминисткиња које су у феминистичком покрету учествовале у различитим друштвеним периодима. У узорку су заступљене феминисткиње различите старосне доби. У старију генерацију сврстала сам феминисткиње које су учествовале у јачању и оснаживању феминизма и

феминистичког покрета од седамдесетих година 20. века, неке од њих организовале су и учествовале на великој конференцији *Друг-ца жена – нови приступ* која је одржана 1978. године у Београду. Приликом разговора старије генерације феминисткиње су често истакле ову Конференцију као битну за феминистички покрет у бившој Југославији (Србији) и њен значај за развој феминизма у будућности. Међу феминисткиња које су биле учеснице ове конференције има и оних које су и данас активне. Један део жена је престао да се активно баве феминизмом осим у спорадичном облику учествовања на предавањима о феминизму и феминистичком деловању у Србији некада, учешће на промоцијама књига чије теме су феминизам и феминистички покрет, положај жена, и други аспекти родне равноправности.

Према старосној доби можемо их условно поделити у феминисткиње старије генерације и феминисткиње млађе генерације. У феминисткиње старије генерације сврстали смо испитанице које су рођене крајем тридесетих, четрдесетих и педесетих година 20-тог века, а у феминисткиње млађе генерације жене које су рођене седамдесетих и осамдесетих година 20-тог века. Условно млађе, с обзиром да се испитанице које су рођене седамдесетих разликују према томе колико година се активно баве феминизмом и учествују у феминистичком покрету, неке испитанице су се веома младе упознале са феминизмом и биле активне рецимо, током деведесетих година, приликом бујања феминистичког покрета код нас, док су неке испитанице откриле наклоност према феминизму на студијама или по завршетку студија и укључиле се у феминистичко деловање после 2000. године. С обзиром на старосну доб испитаница у узорку, можемо да закључимо да смо добили један релевантан број испитаница и старије и млађе генерације на основу чијих ставова можемо да целовитије и верније укажемо на обележја феминизма и феминисткиња у Србији и бившој Југославији.

Брачно и породично стање, ванбрачне заједнице. У узорку феминисткиња су жене различитог брачног и породичног статуса. Међу испитаницама има удатих жена које немају деце, или имају једно или више деце, испитаница које су разведене (са или без деце), испитаница које живе у ванбрачној заједници (хетеросексуалној или хомосексуалној), као и испитаница које нису удате и немају децу или су удовице. Због овакве дисперзије различитих облика брачно-породичног стања које су присутне у нашем узорку, не можемо са сигурношћу одредити профил просечне феминисткиње у Србији, а шареноликост података о феминисткиња која имају различите биографије и животне приче је управо због те чињенице била драгоцену за истраживање. Ставови

испитаница који су производ различите старосне доби и феминистичког искуства, брачног и породичног стања, била је посебно значајна приликом истраживања и огледа се у сличностима и разликама у ставовима испитаница о важним питањима о феминизму, феминистичком покрету и положају жена у Србији.

Урбано/рурално порекло, класно/слојно порекло. Већина испитаница феминисткиња рођена је и одрасла у урбаним срединама, као што су Београд и други градови република бивше СФРЈ, те су као место рођења навеле Београд, Сарајево, Никшић, Марибор, Нови Сад. У социолошким истраживањима се често користи податак о занимању оца испитаника, да би се испитало из којих друштвених слојева долазе, као и промене у слојној припадности између генерација. С обзиром да у нашем истраживању треба да одредимо класно/слојно порекло феминисткиња у узорку, то смо учинили користећи порекло, образовање и занимање очева наших испитаница, али смо укључили исте параметре за мајке испитаница.

На основу података које смо добили у нашем узорку можемо да закључимо да су очеви феминисткиња у великој мери високообразовани и да су провели радни век као стручњаци, затим су нешто ређе заступљени очеви са средњом школом који су током радног века обављали занимања као што су службеник или техничар. Преовлађују очеви испитаница који имају факултетске дипломе, међу њима има и очева испитаница који су били доктори наука. С обзиром на тему нашег рада, осим података о образовању и занимању оца испитаница, замолили смо испитанице да нам одговоре нешто више и о образовању и занимању мајки. Сматрамо да је утицај односа мајка-ћерка важан за настанак или репродуковање ставова о женској равноправности у друштву. Подаци који се односе на биографије наших саговорница у оквиру породице порекла, а потом и породице прокреације, омогућили су нам да имамо бољи увид у њихово лично сазревање и обликовање феминистичких ставова. Мајке испитаница су, како наше саговорнице тврде, биле веома самосвесне и снажне особе у породици у којој се није осећала потчињеност мајке у односу на оца. Део испитаница сматра да је за њихов каснији феминистички ангажман било пресудно то што су одрастале у породицама у којима није било дискриминације и у којима је равноправност полова била заступљена од раног детињства.

Занимљиво је да је неколико испитаница навело поред снажног утицаја мајки и утицај баба, по мајчиној или очевој линији, као и других храбрих, образованих, самосталних, аутономних и снажних жена – рођака са мајчине или очеве стране. Неке од преткиња биле су у младости сифражеткиње, припаднице СКОЈ-а, активне у НОБ-и

и чланице АФЖЈ. Ово је за нас био битан податак који указује да је за формирање феминистичке свести код појединки било важно да постоји континуитет у генерацијском (женском) поимању значаја који равноправност жена са мушкарцима има за њихов лични напредак и заузимање позиција у друштву. Као што смо у раду претходно изложили, учење по моделу и различити облици утицаја мајке у односу према ћерки, као и статус мајке као фигуре у породици, могу утицати на обликовање мишљења и ставова ћерки о улози жене у породици и њеним друштвеним правима и обавезама.

Етничко порекло и национално опредељење. Већина наших испитаница пореклом рођена је у Србији, а има и испитаница које су рођене у градовима бивше Југославије и које су живеле у бившим југословенским републикама (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Словенија, Хрватска). То је, углавном, случај са старијом генерацијом феминисткиња у узорку. Међу испитаницама има оних које су рођене у некој од бивших југословенских република, а одрасле у Србији и Београду, потом жена које су завршиле основну и средњу школу у местима где су рођене, а затим су дошле на студије у Београд. У узорку има, у нешто мањој мери, испитаница које су из мешовитих бракова, затим испитаница које су наводиле да имају словеначко, јеврејско, црногорско, хрватско, бугарско, чешко и грчко порекло са мајчине или очеве стране.

Када је у питању став испитаница о национализму, изјашњавање о националној припадности и етничком пореклу, испитанице можемо поделити у три групе: испитанице које имају аверзију према национализму, изјашњавају се као антинационалисткиње или не желе да се изјасне. Испитанице које се изјашњавају као Српкиње, Југословенке, Црногорке и испитанице које су навеле да због тога што потичу из мешовитих бракова осећају ограничења приликом изјашњавања о националном опредељењу и наводе да је неопходно да се на поделама по националној основи уопште не инсистира. Анализирајући теорију исконског постојања нација (примордиализам), Бакић констатује да верзије примордиалних теорија „пропуштају да сагледају како на етнички избор утичу околности (учестала освајања у историји, припадност некој империји, развој трговинских веза са другим регијама и етничким групама, увоз радне снаге, мешовити бракови, итд.” (Бакић, 2004: 24). Испитанице старије генерације које потичу из мешовитих бракова, или су им преци са мајчине и очеве стране различитог националног порекла, чешће се изјашњавају као Југословенке. Једна саговорница приликом разговора сликовито дочарава своје порекло кроз

„половине и четвртине” по мајчиној и очевој линији и наводи „пишем се као Југословен и сада и тада”.

Образовање и професионални статус. Према образовању већина феминисткиња су жене које су завршиле факултете различитих усмерења, углавном друштвено-хуманистичке. Саговорнице су навеле да су студирале: психологију, филозофију, социологију, право, медицину, биологију, политичке науке, режију, уметност. На основу резултата квалитативног дела истраживања, можемо да закључимо да је у нашем узорку највише феминисткиња које су запослене у јавном сектору, потом оних које су биле запослене у јавном сектору, али су током своје радне каријере почеле да раде у цивилном сектору (женске групе и организације). То је случај са женама које су након почетка кризе и масовних отпуштања жена из државних предузећа, током деведесетих и после 2000. године, остале без посла, и потом или успеле да нађу посао, а чешће су након отказа остале да раде у женским организацијама (цивилном сектору). Неколико феминисткиња навело је да никада нису биле запослене у јавном сектору, те да им је прво и једино запослење у женској организацији (цивилни сектор).

Посебан квалитет нашем узорку феминисткиња даје чињеница да су у њему заступљене жене које су биле веома активне у другом таласу феминизма, потом део жена је био активан и након почетка сукоба и распада Југославије 1991. године, и наставио са радом и у наредном периоду после 2000. године. То је случај са женама феминисткињама које делују у цивилном сектору и са женама које се баве темом родних студија и феминизмом у академској средини.

Затим, једна испитаница је као веома млада била чланица СКОЈ-а, а након рата је учествовала у комисијама које су на посредан начин имале утицаја на положај жена у бившој Југославији. У узорку су, потом, феминисткиње рођене шездесетих и седамдесетих година које памте период социјализма и „пионирских марама”, прослава Дана жена, а које су се активирале посебно током деведесетих година, у женским организацијама и на факултетима где су студирале. Затим, ту су и жене које су се, у већини упознале са женским друштвеним ангажманом и феминизмом након 2000. године, и које су генерација жена рођена крајем седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Оваква разноликост искустава и животних прича испитаница, које су биле феминистички активне у различитим друштвено-историјским раздобљима, допринела је квалитету нашег истраживања.

На основу података из истраживања можемо да закључимо да су феминисткиње у нашем узорку старости између 30 и 80 година, високообразоване, запослене,

пореклом из средњег слоја, у већини атеисткиње. Потврђен је део наше прве хипотезе да су *феминисткиње у већини високообразоване жене*. Други део наше прве хипотезе, да је већина феминисткиња *углавном запослена у јавном сектору*, делимично је потврђена у нашем истраживању, с обзиром да су заступљене испитанице које су запослене у јавном сектору (од 30 испитаница, 15 је навело да су запослене или су биле запослене у јавном сектору, од тог броја десет је у пензији), али и оне које су биле запослене у јавном сектору па су почеле да раде у приватном сектору или у женским организацијама цивилног друштва (девет испитаница).

Такође смо утврдили да су углавном припаднице средње класе, као и припаднице које су пореклом из више средње класе, чиме је потврђен други део наше прве хипотезе. На основу података нисмо уочили да постоје нека посебна породична и сексуална обележја типичне феминисткиње у нашем друштву.

У наредном поглављу биће опширније анализирани ставови феминисткиња и друштвено-активних жена о феминизму, феминисткињама и друштвеном положају жена.

5. СТАВОВИ ФЕМИНИСТКИЊА И ДРУШТВЕНО-АКТИВНИХ ЖЕНА О ФЕМИНИЗМУ, ФЕМИНИСТКИЊАМА И ПОЛОЖАЈУ ЖЕНА У СРБИЈИ

Поглавље обухвата део истраживања које се тичало основног субјекта нашег посматрања – феминисткиња. Оно обухвата најважнија питања ове студије: како феминисткиње перципирају свој феминистички ангажман, како дефинишу феминизам и да ли се опредељују за феминистичке струје. Затим, разматрају се ставови испитаница о: политици, религиозности и цркви, сексуалности, положају жене, политичком непријатељу, визији пожељног друштва.

На основу података о овим питањима намера нам је била да дођемо до конкретних искустава, и увидимо рефлексивност феминисткиња према свом феминистичком активизму. Кроз интервјуе са феминисткињама прикупљена је разноврсна и садржајно богата грађа. Сматрам да је посебно значајно што су заступљени ставови како старије генерације, тако и ставови млађе генерације феминисткиња. То је омогућило бољи увид у генерацијске сличности и разлике у ставовима, а у целини, допринело разноврснијим мишљењима о различитим питањима.

С обзиром на обимну емпиријску грађу коју сам прикупила кроз интервјуе, податке сам интерпретирала тако што сам питања, тамо где је то било смислено, повезала у тематске целине. Приликом разговора испитанице су често коментарисале проблеме и појаве кроз примере из свог свакодневног живота, и била је видљива дубока преданост испитаница анализи оног „некад” и овог „сада”, која је обухваћена у ставовима о личној улози и деловању у приватном и јавном животу, а који чини животне и радне биографије саговорница.

Мотиви за бављење феминизмом, дефиниције феминизма, феминистичке струје

У оквиру ове тематске целине анализирао сам: основне податке – кратке животне и професионалне биографије; упознавање са феминизмом и мотиве за бављење феминизмом; одређења феминизма; да ли се изјашњавају као феминисткиње; да ли се опредељују за неку феминистичку струју (марксистичку/социјалистичку, либералну, радикалну или др).

Основни биографски подаци обухватили су: годину и место рођења, ниво образовања, брачни статус, број деце, претходна запослења и посао који испитанице тренутно обављају, затим ниво образовања и запослења мајке и оца испитаника. Као

што сам навела у поглављу *Социо-демографске карактеристике феминисткиња*, на основу података, дошла сам до закључка да не постоји специфичан скуп породичних карактеристика. Међу женама које се изјашњавају као феминисткиње су жене различите старосне доби, брачног статуса (удате, неудате, разведене, удовице), испитанице које живе у кохабитацији, које имају децу или су без деце, особе различите сексуалне оријентације итд.

Заједничко обележје феминисткиња је да су, у већини, високообразоване, (завршиле су факултете различитих профила – правни, филозофски, филолошки, машински, економски, грађевински и друге) а две испитанице су навеле да ускоро треба да дипломирају. Неколико саговорница има титуле магистра и доктора наука, и то углавном испитанице које су из академског миљеа и њихов феминистички ангажман се, углавном, одвија кроз деловање на факултетима. Већина феминисткиња потиче из породица где су оба родитеља били високообразовани, а посебно се истичу мајке испитаница које су образоване, као и друге рођаке по женској сродничкој линији које су, како наводе неке испитанице биле образоване „за оно време”.

Међу феминисткињама старије генерације, има жена које су рођене у другим градовима у Србији и бившој СФРЈ – Љубљана, Сарајево, Никшић, док је млађа генерација испитаница, у већини, рођена и одрасла у Београду. Узорак феминисткиња обухвата жене у старосној доби од 30 година до испитаница које су у осмој деценији живота.

Основни социо-демографски подаци опширније су дати у поглављу *Социо-демографске карактеристике*, те ћу се овде бавити њиховом рецепцијом феминизма и мотивима за феминистичко ангажовање. Указаћу на то како испитанице дефинишу феминизам, да ли се и из којих разлога декларишу као феминисткиње, навешћу да ли се опредељују за феминистичке политичке струје и какви су њихови ставови о феминистичком покрету.

Феминизам је флуидан појам који не почива на једној општеприхваћеној дефиницији. За појам феминизам карактеристично је да се може редефинисати, плодотворније интерпретирати у различитим историјским периодима и друштвеним контекстима. На питање *Која је Ваша дефиниција феминизма?* феминисткиње су, у нашем квалитативном истраживању, дале различите одговоре. Од општих одговора да је феминизам борба за бољи положај жена у друштву, до нијансиранијих који у себи крију жељу да феминизам буде онакав каквим су га саговорнице перципирале на почетку свог феминистичког ангажовања, до у неким одговорима присутног благог

незадовољства и резигнације када праве ретроспективу, због жала за пропуштеним и онога што феминизам данас јесте а требало је да буде, због свега што још није учињено, а на основу чега испитанице сматрају да је требало да се испуне очекивања која су имале на почетку свог феминистичког ангажмана.

Међу феминисткињама има саговорница које не одустају од идеала и циљева за које су се залагале на почетку свог феминистичког ангажмана. Неколико саговорница истиче да су мало разочаране, такође, има и испитаница које сматрају да је феминизам код нас доживео трансформацију, у зависности од тога у којој мери и у којим областима се показао као успешан у примарном задатку – унапређивање положаја жене у друштву. У том смислу су и дефиниције феминизма које су дале феминистичкиње разноврсне, јер су се, у неким случајевима, саображавале са животним искуством и сазревањем саговорница.

Испитанице наводе да су се упознале са феминизмом на различите начине. Старија генерација феминисткиња је, у већини, до првих сазнања о феминизму дошла кроз учешће у активностима у Студентском културном центру у Београду. Неколико испитаница наводи да су их определили лични афинитети и интересовање за феминизам. Овој групи припадају жене које су шездесетих и седамдесетих година 20. века имале прилике да путују у иностранство где су проналазиле занимљива феминистичка штива другог таласа феминизма (неофеминизам), потом жене из академске средине и феминистичкиње које су биле савременице и учеснице студентског протеста и покрета 1968. у бившој СФРЈ ('68-осмашице, анархисткиње, Нова левица). Међу испитаницама има жена које су живеле у иностранству и упознале се са деловањем феминистичког покрета у САД, Италији, Француској, а затим су то искуство примениле кроз различите облике феминистичког деловања у бившој Југославији.

Седамдесетих година 20. века феминистичкиње организују радионице и дискусије на различите теме, посебно је значајна радионица под називом *Жене и друштво* која је најактивнија била у Загребу (Милић, 2011). Прекретница у феминистичком деловању у бившој Југославији је организација међународне конференције „Друг-ца. Другарица жена. Женско питање – Нови приступ?“ која је одржана у Београду 1978. године. Све интервјуисане феминистичкиње старије генерације наводе ову Конференцију као битну за формирање феминистичке свести и касније феминистичко деловање, кроз радионице, трибине и прве феминистичке теоријске радове (тематички о феминизму у часописима, прве феминистички магистарски радови и

докторске тезе). Испитанице су у разговору навеле да је конференција „Друг-ца” била прекретница, након које је феминизам постао видљив друштвени фактор у социјалистичкој земљи у којој је доминирала идеологија КПЈ. Округли столови и радионице у то време су, према мишљењу саговорница, облици феминистичког рада који су били добар темељ за акције феминисткиња након распада СФРЈ.

Све испитанице из нашег узорка изјашњавају се као феминисткиње, међутим, међу њима има испитаница које феминистички идентитет истичу и стављају на прво место, али и испитаница које сматрају да је феминистички идентитет само део њиховог идентитета, и да су оне стручњакиње за различите друштвене области – филозофију, право, политикологију, социологију, уметност и др. Према мишљењу неких испитаница није неопходно да се изјашњавају као феминисткиње већ је важније да кроз феминистичко деловање у пракси утичу на друштвене промене.

На питање Да ли се изјашњавате као феминисткиња? једна испитаница старије генерације даје исцрпан, садржајан и занимљив одговор о феминизму „некад и сад”:

„Дакле, код овог питања да ли се нека од нас конкретно изјашњава као феминисткиња, ја бих указала на један јако актуелан проблем данас. Наравно, раније је било кључно питање изјашњаваш ли се као феминисткиња, па ако кажеш да ја јесам феминисткиња’ или не, ја нисам феминисткиња’ онда се обично цитира онај класични одговор ја нисам феминисткиња, али’ дакле’али’, а онда када видите за шта се залаже дотична особа – жена, онда видите да она заправо има, да кажем, феминистичке ставове, али да у глави има један стереотип о феминисткињама који их приказује у негативном светлу и да зато не жели да буде тако етикетирана. То је тако отприлике, та схема важила и за оне друге које кажу не, ја нисам феминисткиња, не дај боже’ итд, оне би обично биле сврставане у неки десни конзервативни корпус који заправо не види у женским правима никакав циљ и идеал и тај корпус тј. његов основни став је да се мушкарци и жене разликују и треба да се разликују, да жена има своју улогу а мушкарац своју улогу, да су те улоге природно дате итд. То је стара прича. Међутим, ја бих Вам скренула пажњу на оно што се данас дешава на, да кажем условно, феминистичкој сцени. Данас многе жене које су се изјашњавале као феминисткиње када то није баш било прихватљиво, а нарочито није било добро за њихову каријеру, многе од нас су имале проблема у напредовању и каријери. То су била десна скретања, то је био под наводним знацима буржоаски увоз’, или парадоксално, или смо ми биле тројански коњ нове левице, не заборавите да сам ја 1978. године на конференцији *Друг-ца* била, рецимо, једна од водећих ликова, но није сад то тема. Тако да, хтела сам да

кажем да данас многе од нас које смо се изјашњавале без длаке на језику (као феминисткиње – А.В) и уз то имале и велике проблеме, суздржавају се да се изјашњавају као феминисткиње данас и то је сада нови феномен на женској сцени.”

Који су узроци тога? „Ја ћу само рећи један од кључних узрока јесте што између изворног феминистичког покрета, тзв. другог таласа феминизма, оног који се родио у оквиру социјалних покрета у екс-ЈУ, као што су били еколошки, антиратни, антинуклеарни покрет и тако даље, био је и женски покрет, нови женски покрет – неофеминизам, који је међу тим покретима био најјачи и оставио највише трагова у култури, политици и цивилизацијски је значао нешто апсолутно важно и ново. Дакле, многе од тих (феминисткиња – А.В) које су припадале том условно речено изворном покрету, одбијају да се изјашњавају као феминисткиње због тога што се након тога, а нарочито после рата (деведесетих година – А.В), када је бити феминисткиња постало профитабилно, када је то постала нека врста ствари на основу које се могао добити новац од донатора, и када су нагло постале феминисткиње оне које, не само нису биле са нама раније, него су биле на супротној страни и лоше писале о нама у новинама, учествовале у избацивању из Партије (Савеза комуниста – А.В). Зато што сада постоји тенденција, о томе Вам нећу говорити сада детаље, али Ви ћете и сами као млада научна радница, видети уживо ту тенденцију, постоји тенденција да се наша историја ревидира, и то не само у феминистичком него у свим мање-више социјалним покретима имате ту тенденцију да је дошло време ревизија, најједноставнији начин тих ревизија је у форми: сазови скуп и не позиви оне актерке које су тада биле на сцени, било зато што су оне врло присутне у јавном животу, зато што су јаке личности итд, јер ћу (онда – А.В) ја (она која сазива скуп – А.В) која нисам била ту тада, а словим као феминисткиња, лоше проћи са својом властитом биографијом и сујета ће ми бити повређена – то су мање-више људске ствари. И друго, ревидира се (феминистичка историја код нас – А.В) тако да се перу и продукују властите биографије. Као што имате ретуширање фотографија, има је па је нема, то је једна тоталитарна метода и страшно ми је жао да је тако присутна и нажалост у женском покрету.”

„Дакле, данас постоји тенденција ревизије, редактуре историје нашег покрета, радије бих говорила о прогресивном женском покрету него о феминизму, у једном периоду било је стратешки важно изјаснити се као феминисткиња и то је било и оружје борбе, јер реч није само средство комуникације већ реч ствара историју, она није само номиновање него је и стварање. А данас је по мом суду, а имам збиља дуго искуство, и била сам прва која је рекла именујте себе тим именом (феминисткиња – А.В) не

плашите се, јер ако се будете плашиле подлежете патријархалном моделу и разумевању тога као нечег лошег.” (И 14, 71 година, социјалистичка струја).

Иста саговорница описује какав је значај имала конференција „Друг-ца” и жене које су учеснице ове Конференције:

„(...) То су напросто жене и још неке друге жене које су по мени јако важне јер су отвориле неке нове видике тада и започеле нешто што је било незамисливо у социјализму, иако наш социјализам, тзв. комунизам, није био тако страшно тоталитаран као што је био румунски, на пример. Али ипак у оно време супротставити се са друштвеном конференцијом жена трансмисији комунистичке партије итд, ја без лажне скромности могу да Вам кажем да је то био херојски подухват, ма како да се то нама (учесницама *Друг-ца* – А.В.) чинило као перформанс, као нека забава, као хепенинг, па смо позвале жене из Италије, Немачке, Француске, да дођу те феминисткиње, у сред социјализма, срећом, па се власти нису одмах досетиле о чему је реч, ма како нам је то учинило живот лепшим и веселијим (тада – А.В) ипак је то било, из ове перспективе гледам, и поред тога што југословенски социјализам није био тако страхан баук као што су били остали (социјализам у другим земљама – А.В) али ипак је то био велики подухват. (...)

„И док још није постојала приватна својина антагонизација друштава је постојала по полној основи. И то је био, рецимо, један *novum*, ја лично сматрам да јесте, поготово на тлу социјализма, доста храбро је било ту теоријску тезу лансирати и бранити, мада морам да кажем да она некако није у то доба била кључна у целој ствари, када се говорило о неофеминисткињама није се апострофирало да су оне прве указале на то да је приватна својина, марксистичким језиком речено, та која производи разлике, него да су жене биле прва својина која је размењивана итд, и која је стварала те друштвене антагонизме.”

„А *Друг-ца* се десила баш тада, зато што је она била резултат укупне глобалне социјално-политичке климе, јер је то доба нових социјалних покрета, а неофеминизам је најјачи међу тим покретима и највише је оставио трага у култури, епистемологији, филозофији, социологији, у књижевној критици, ма у свему, и он је (неофеминистички покрет – А.В), наравно, био повезан са тим покретима, са еколошким, са антинуклеарним, атимилитаристичким, то је то. Дакле, то је зашто 1978. конференција, то је глобални контекст, и наш локални контекст мислим на Југославију, јер смо имали

већ секције *Жена и друштво*, и трибине које су се рецимо одржавале овде у СКЦ-у. ” (И14, 71, социјалистичка струја).

На питање *Ваша дефиниција феминизма*, феминисткиње су дале разнолике одговоре. Општи одговор био је да је феминизам борба и покрет за побољшање живота жене и да је основни разлог за бављење феминизмом то што дискриминација жена постоји у свим друштвеним сферама и у свим друштвима и богатим и сиромашним. Тако, једна феминисткиња каже: „Како ми, феминисткиње, одређујемо и дефинишемо шта је феминизам и шта је феминистички покрет? Једна од одредница је да је то покрет против свих врста дискриминације. То значи да смо, пре свега, оријентисане на дискриминацију жена. Али, у исто време је нама јасно да унутар категорије рода или класе или расе – жена се политички одређује на различите начине. И ми знамо да су жене вишеструко маргинализоване, односно вишеструко дискриминисане. Тако да ми, кад говоримо о женском покрету, увек мислимо на не само *нас* као што сам ја – бела жена из центра града Београда – главног града, него на жене које су активисткиње а које су Ромкиње, на жене активисткиње са инвалидитетом, оне које су из малих места итд. То је сад огромна разлика између главног града и осталих градова у Србији, у којима се ништа не дешава више, и јако су сиромашни, мали градови, а поготово села, то тек посебно, и активисткиње других националности и других етничких јединица.” (И 9, 57 година, радикална струја).

Затим, испитанице дају и опширне дефиниције кроз које истичу различите облике феминистичког деловања. Ево неколико карактеристичних изјава:

„Сматрам да је то једна врста покрета или активности која је усмерена ка побољшању свакодневног живота жене, на тај начин га доживљавам, и то у свим сферама друштва.” (И 25, 40 година, не опредељује се за струју).

„Постоје двије дефиниције феминизма које се мени допадају и усвојила сам их, можда сам их модификовала, али то нисам ја рекла него неке друге жене. Једна је дефиниција бел хукс²⁶ – да феминистичка политика не подразумева само процес за побољшање положаја жена, него производи моделе солидарности са свима који су обесправљени, као што су на пример Ромкиње, лезбејке итд. И мислим да сам Ти у тој дефиницији рекла и одговор на то питање да ли? не нужно, јер сам Ти исто рекла, у једном тренутку, да ја верујем у стратешке савезе, стратешка партнерства. [...] Друга дефиниција феминизма је, наравно да нема нечега што је универзални идентитет жене,

---

²⁶ Афро-америчка феминисткиња бел хукс је ауторка која своје име и презиме пише малим словима.

и када сад на том универзалном упишеш разлике, као што су Ромкиња, старија жена, лезбејка, онда схваташ да нема тог женског универзалног идентитета који ће покрити сву разноликост женске егзистенције и искуства [...]. И оно што је Џудит Батлер рекла, да је феминистичко увек политичко, то је једна од дефиниција, али кад кажем политичко мислим на дјеловање које је стално промишљање етаблираних начина мишљења, па чак и феминистичких, јер нећу се ја испод капе феминизма, па за себе ће рецимо рећи нека жена, која је председница Одбора за родну равноправност, да је феминисткиња, то не значи да ја дијелим са њом исту идеологију. [...] имала је једну сјајну дефиницију да је феминизам интервенција у одређеном контексту, и ти не оперишеш у нечему што је апстрактна категорија, ја мислим да су жене другоразредне.” (И15, 35 година, не опредељује се за струју).

Део феминисткиња потцртава да је женски род неправедно дискриминисан, али истиче хумано лице феминизма као борбу против свих облика неправде и дискриминације у друштва. Ево неколико занимљивих одговора који поткрепљују овај став:

„По мом мишљењу феминизам се суштински бави неправдом у друштву, којој су, колико год људи не хтели да признају, жене изложене. Жене су вишеструко изложене и као припаднице различитих етничких група, и као припаднице сексуалних мањина итд. Некад не знам да ли смем да тврдим да је та родна дискриминација прадискриминација, али некад ми се чини да је тако, и да је била добро вежбалиште за остале врсте дискриминација.” (И 21, 35 година)²⁷. Ова испитаница сматра да феминизам подразумева борбу против свог облика неправде у друштву, због тога што, ако жена хоће друштвене промене, треба да буде боркиња против капитализма, нацизма и фашизма, и свих облика дискриминације. Жена, према мишљењу ове

---

²⁷ На питање да ли се опредељујете за неку феминистичку струју ова испитаница је одговорила: „Ја бих дефинитивно за себе рекла да нисам либерална феминисткиња, већ да припадам тим левичарским, ја бих волела за себе да мислим да сам анархосајбер феминисткиња. Скоро сам рамишљала о томе како сам раније веровала да постоје *феминизми* и да постоје различите струје (...) Имам проблем са неким струјама, имам проблем са либералним феминизмом, зато што мислим да маскира неке ствари, имам проблем са мејнстримингом и са тим концептима, тако да што се мене тиче ја се увек сврставам *лево*, е сад то је у нашем друштву постао толико релативан термин да је то стравично, и некад се питам да ли људи из безобразлука или из незнања до те мере релативизују шта је левица а шта је десница, често ми се чини да је то баш из безобразлука да би се створила та конфузија и да би се те границе (између левице и деснице – А.В) потпуно замутиле, али то нису толико компликоване ствари. Стално бежимо од тих дихотомија, али насиље не може да буде одговор. Такође, не подржавам опције које су у фазону да као нека насилна револуција може да реши ствар, стварно у насиље апсолутно не верујем и не верујем у потребу за људским жртвама или за жртвама у било ком живом свету, ваздуху или тако нешто. Значи, то је такође део левичарске традиције, који, не кажем да је био погрешан у датим историјским тренуцима и контекстима, далеко од тога, али у овом тренутку ако могу да бирам методе које подразумевају насиље према живом свету, не бих их бирала.”

саговорнице, треба да се бори против свих репресивних структура у које се убрајају и државне структуре, али не путем револуције, у насилном смислу, већ кроз константно преиспитивање свих структура које треба што више држати под цивилном контролом. Сматра да је у нашем друштву то мало могуће, док је у другим друштвима, иако не у идеалној мери, много заступљеније него у нашем.

Међу саговорницама има и оних које тврде да није битно дати прецизну дефиницију феминизма и да он не треба да прима различите помодарске облике, већ да феминизам подразумева минимум вредности око којих се окупљају појединци који себе сматрају феминистима. Тако, једна испитаница каже: „По мени је феминизам – феминизам, и постоји базични минимум вредности које апсолутно свако ко за себе каже да је феминисткиња или феминиста, без обзира да ли је жена или мушкарац, мора да носи са собом и мора то да живи. А то подразумева супростављање дискриминацији и маргинализацији свих који су другачији, супротстављање националистичком моделу, расизму, фашизму, значи свему што је милитаристичко, без обзира да ли је у периоду рата или мирнодопском периоду. То је за мене база, којој год феминистичкој струји да припадате то морате да носите са собом. Ја никада не кажем *феминизми* јер је по мени феминизам један и обухвата све ово што сам навела.” (И 16, 35 година, не опредељује се за струју).

Често заступљен одговор на питање шта је феминизам јесте да је феминизам отпор патријархату, свим облицима насиља и ауторитарности. Став већине саговорница је да је феминистичко деловање усмерено на стварање друштвене хармоније и могућност коегзистенције свих друштвених актера, без обзира на њихову класну, расну, националну и религиозну припадност, сексуалну оријентацију, политичке ставове и др. Ови ставови иду у прилог тези да се феминисткиње супротстављају ксенофобији и свим облицима негирања „Другог”. Ево неколико карактеристичних одговора који говоре у прилог овом ставу:

„Ја сам дуго употребљавала дефиницију да је феминизам сваки отпор ауторитарности, патријархату и насиљу.” (И 27, 65 година, анархистичка струја).

„За мене је феминизам не само изједначавање шанси у друштву, мушкараца и жена, него разбијање свих патријархалних табуа односно целе патријархалне конструкције, то је за мене феминизам. И ја ту укључујем, наравно, и мушкарце.” (И 2, 63 године, не опредељује се за струју).

Отпор и промена патријархалног система, као и родних улога које ограничавају појединца одговор је који се у теорији може сврстати као исказ припаднице радикалног

феминизма (Millett, 1970; Firestone, 1972). У традиционалној подели феминистичких политичких теорија припаднице радикалне струје заступају став да је патријархални систем уопште „кривац” за лош положај жена и, у оквиру патријархата, посебно мушкарци као друштвена група код које је концентрисана друштвена моћ. Став припадница радикалне феминистичке струје је да је неопходно срушити патријархат као систем друштвених односа у коме се жене налазе у подређеном положају, путем радикалне друштвене промене тј. промене система у потпуности, док се припаднице либералне струје залажу за умерене и постепене реформе и промене односа у оквиру друштвеног система.

С обзиром на то да се у нашем друштву често истиче да је феминизам борба против патријархата, могли смо да очекујемо да ће феминисткиње дати овакав одговор. Међутим, испитанице су дале различите одговоре о томе шта је феминизам и која је по њиховом мишљењу дефиниција феминизма. Одговори указују на ширину феминистичке теорије. Неколико испитаница манифестовало је доста лично преиспитивање приликом давања одговора, јер су желеле да кроз разговор о томе шта је феминизам представљао за њих када су почеле феминистички ангажман, а шта феминизам представља за њих данас, дођу до прецизног и свеобухватног одговора. Овакав приступ је у току разговора, код једног броја испитаница, иницирао самокритичност и показивање незадовољства, док је код других испитаница индуковао позитиван став и задовољство досадашњим успехом феминизма у нашем друштву.

На основу одговора можемо да закључимо је да је у феминистичком, као и у другим облицима друштвеног деловања, неопходно периодично преиспитивање о томе шта је и у ком облику постигнуто, а који су циљеви и планови за будућност.

Тако једна испитаница, у намери да дефинише феминизам, помиње да је феминизам *доброћудна* политичка идеологија у оквиру разних идеологија, да има идеологија које у пракси могу уводити у неки облик тоталитаризма, али да то није случај са феминистичком идеологијом: „(...) Ја бих пре свега рекла да је феминизам заправо једна од идеологија које постоје или хајде да кажемо једна од политичких идеологија. Оно што разликује феминизам од осталих политичких идеологија то је да је, без обзира на правце које је имао, феминизам заправо идеологија која никада није наносила зло. И они који су је спроводили нису чинили ником другом зло (...) Зато што има различитих идеологија које када се спроведу у праксу, заправо уводе у неку врсту

тоталитаризма, то може на неки други начин да се схвати, али то би била моја дефиниција феминизма.” (И 26, 41 година)²⁸.

Међу феминисткињама има оних које у одговорима износе ширу слику о значају феминистичког покрета у Србији и другим земљама и повезаности феминистичког покрета и других социјалних покрета: „Наш феминизам је увек био јако повезан са свим социјалним покретима од свог почетка до данас... све, затим, организација, женске мреже, па из женске мреже произилази женски покрет. Те мреже су различите, ми имамо пуно мрежа, имате жене у политичким странкама, жене у синдикатима, онда женске невладине организације, па мреже против насиља над женама, против сиромаштва...па ЛГБТ, па инвалиткиње, жене из мањинских група, Ромкиње и друге, све су то разне мреже које заједно чине један покрет, а тај покрет, заправо, има те своје принципе и главни циљ. А, што се тиче теорије, ту имате разматрања од Симон де Бовоар па надаље, разне варијанте, француски феминизам, амерички феминизам, левичарски, овај-онај, па феминизам жена које нису беле, онда оне имају своје књиге и разматрања, па жене из ислама, све су то разне теорије које ја не знам. Ја сам то читала и сматрам да је то у реду, треба сви цветови да цветају, а имамо један заједнички циљ.” (И1, 72 године, марксистички феминизам са симпатијама према анархизму).

„[...] Ја не могу ни да замислим шта значи да се ја борим за свој род, а да немам класну свијест или да немам осјећај за расне неједнакости, или, рецимо, за културне различитости и тако даље. Шта ће мени род без осталих елемената који су саставни део мог идентитета? Ја немам везе са есенцијалним феминизмом, то је за мене потпуно, мислим, нешто неодговорно. *Шта сматрате под есенцијалним феминизмом?* Па, то свођење жена на род, и на банално изједначавање мушкараца и жена, мислим, јако је велика ствар једнакост као право за све, али, ако ја хоћу да тражим физичко, квантитативно изједначавање мушкараца и жена, иако мислим да је велика вредност феминизма или родне равноправности и тих механизма, родне равноправности у томе да мушкарци и жене заједно пуцају. Е, ја немам везе са тим феминизмом, зато што сам ја за укидање свих војски, иако знам да је то далека будућност. Али, нема везе, ја припадам том корпусу, и мислим да је тај тип неодговорног феминизма за мене есенцијално, заправо, мислим да све што је изједначавање у свему је јако негативно. Па, ако ми не можемо једну другачију врсту кодâ, једно другачије превредновање,

---

²⁸ На питање да ли се опредељујете за неку струју испитаница је навела: „Не бих могла да кажем којој струји припадам. Некој комбинацији између либералног и постфеминизма или структуралистичког феминизма. Мислим различитих у различитим ситуацијама.”

производњу другачијег вредносног система, и естетског и етичког, онда ја стварно мислим да је феминизам као производња идеја, мисли и акција, мртав. А, ја мислим да је то много више него што је банално изједначавање и уопште то не потцењујем, али мора много даље од тога да иде.” (И 12, 58 година, изјашњава се као левичарка).

Да феминизам представља перманентну друштвену борбу истиче још једна испитаница: „(...) Кад кажем феминизам, онда ми је јако блиска одредница тога као борба, значи нешто што је активно, активна делатност. Било да је та активна делатност, као што ја радим у науци, афирмисање нових сазнања о родноосетљивом, било да се бориш да се то у друштву и активно користи, и тај апликативни део, било да се повезујеш са дискриминацијом жена. Значи, за мене феминизам увек значи и нека борба за промену у правцу бољег положаја жене.” (И 8, 71 година, не жели да се определи за једну струју).

Да је феминизам борба за бољи положај жена наводи и следећа саговорница: „(...) Ја схватам феминизам као борбу за бољи женски положај, тај бољи положај се јако историјски, културно, психолошки итд, разликује од друштва до друштва, и од периода до периода. Оно што је за мене било кључно то је та борба за бољи положај жена у Југославији и у Србији, односно то лицемерје које је било. Наиме, прво раскорак, а после је настало и лицемерје, раскорак је био нормалан, ви сте имали увођење оних свих правних једнакости, а имали сте 70 посто неписмених жена, па наравно да не може то бити једнакост. Али, кад се то пребродило већ осамдесетих година, ви сте гро жена имали са средњим образовањем, статистички гледано, према томе то је маса која може да мисли о себи и да захтева, и не треба да буде третирана на начин на који је почело да бива третирана. За мене је то феминизам, а теоријски, кажем вам, најближи ми је био марксистички феминизам, и мислим да сам на њему и остала јер је либерални (феминизам – А.В) био чисто амерички производ и мислим то залагање – остварите права и после, као па шта, какве везе има што она жена тамо зарађује недовољно да може да једе, а ја сам на универзитету и имам сва права и то се мене не тиче, мислим то просто није у реду.” (И 4, 69 година, марксистичка струја).

Испитанице које сматрају да феминизам не може да се дефинише, и да не треба да се инсистира на једној дефиницији феминизма, наводе примере из свакодневног живота у којима се огледа залагање за права жена. Ево једног таквог одговора: „Знате, ја увек, када питају `шта је за Вас феминизам`, уопште не умем да кажем дефиницију; али, рецимо, феминизам је то да немате жене које умиру због тога што им црква, или

неко, забрани и диригује шта ће жена са својим телом да уради и да притом троје друге деце остану без мајке” (И9, 31 година, не опредељује се за струју).

На основу неколико одговора може се закључити да је основни циљ феминизма слобода мисли и да је неопходно да се организовање феминисткиња темељи како тврди једна саговорница на четири принципа:

„Феминизам је ослобађајућа мисао, најсажетије.” (И 19, 33 године, либерална струја).

„(...) Ми смо имали неколико феминистичких принципа када смо почеле око тога да се организујемо, то су четири принципа: поверење, дијалог, толеранција и солидарност.” (И1, 72 године, марксистичка струја).

Један од разлога због чега жене избегавају да се изјасне да су феминисткиње, представља историјско незнање о улози феминизма у промени положаја жене и уврежен стереотип о феминизму као тврдој, нетолерантној и мизоандричној идеологији у нашем друштву. Овакав став често заступају жене које су успешне и налазе се на истакнутим положајима, али су у недоумици, не могу да се одлуче, да ли се приклањају или не феминизму, и њихов став је на граници између неопредељености и опредељености. С друге стране, жене које сматрају да су феминисткиње често немају разумевања за друге жене које не признају важност феминизма у борби за женска права и равноправну улогу жене у друштву. Према њиховом мишљењу, те жене својим неутралним или негативним ставом не доприносе бољем положају жена. Феминисткиње изјављују да је такав негативан став жена о феминизму често последица општег незнања и лошег нивоа образовања у друштву.

Анализирајући феминистички покрет у нашем друштву и његове облике, једна феминисткиња оцењује: „Ето то би било укратко, цео феминистички покрет у Србији припада том радикалном феминизму, мада верујем да многи, па и ја тако са њима, не знају да радикални феминизам нису неке јако жестоке феминисткиње. Радикални феминизам узроке женске дискриминације и главне проблеме које жене доживљавају види у насиљу над женама, и главни мобилизаторски фактор и главни задатак који феминизам треба да реши је управо насиље над женама. Дакле, верујем да многе од оних које се бусају у груди и говоре да су радикалне феминисткиње мисле да радикална феминисткиња значи нека опасна феминисткиња или феминисткиња са неким, да тако кажем, силно великим ангажманом у феминистичком покрету. Али то није то, а сигурно ја нисам то, али јесам радикална феминисткиња у смислу да у фокусу мојих интересовања јесте насиље, и не само у фокусу мојих интересовања, него заправо

сматрам да треба да буде у фокусу и да нека женска енергија мора да буде усмерена на оно што је највећи проблем, а највећи проблем је управо насиље над женама, а оно је опет повезано са другим проблемима, правним, политичким, економским, али некако је то у средишту моје пажње и пажње неких других.”

Који су још елементи радикалног феминизма? Па, можда и то да су женске групе искључиво женске групе, значи да без обзира што су мушкарци некада нама драги савезници, не само некада, него добродошли и драги савезници, да тај рад са насиљем и третирање насиља, јер се ту ради о мушком насиљу, онда је то једна женска прича, тако да се ту онда налазе жене.” (И 7, 57 година, радикална струја).

У ставовима испитаница о томе шта феминизам представља провејавају и главни разлози због којих су прихватиле феминизам. Тако феминисткиње наводе неколико примарних разлога: бунт против субмисивног положаја и друштвених интеракција у којима се показује подређеност у примарној породици и породици прокреације, а затим отпор према ставу и односу према женама у патријархалној средини и слично. Међу феминисткињама има оних које наводе да су из радозналости почеле да читају феминистичка штива и након тог теоријског „просветљења” одлучиле да се ангажују. Напоследку, међу феминисткињама има и оних које помињу сазревање и самосвест кроз интелектуални напредак као фактор који је снажно утицао на то да се баве феминизмом.

Једна саговорница наводи да је прихватање феминизма само део њеног идентитета и каже: „Ја се изјашњавам као феминисткиња у сваком тренутку, али не желим да се толико...некако је страшно досадно, као што је досадно да се изјашњавам као интернационалисткиња, антифашисткиња, анархисткиња, разне ствари. Ја сам првенствено феминисткиња, антифашисткиња, антимилиитаристкиња, то је за мене јединство, исто као што је сексизам-национализам-милитаризам свето тројство патријархата, тако је за мене феминизам-антилимитаризам-антифашизам то јест антинационализам најодговор, једно без другог не иде, ја не бих ни могла да замислим, род као издвојену категорију.” (И12, 58 година, левичарка).

Једна саговорница наводи непоштовање и нетолеранцију према женском роду као мотиве за бављење феминизмом и објашњава да њен идентитет чини фузија радикалног феминизма, лезбејства и квир теорије: „Е та врста непоштовања према женама у било ком смислу интелектуалном, просторно-телесном, за мене је одредница да наставим тим путем, и то јесте била моја базична струја. А то је да у феминизму настављам да се бавим деконструкцијом простора и тела, не знам да ли то има

одређени назив, израз. А ако ме питате за ове формиране правце у феминизму, либерални, радикални и слично, ја увек потпадам под радикалну квир феминисткињу и зашто говорим квир, зато што је мени квир – ја јесам лезбејка, али мени је квир као платформа много приступачнија него било која геј, лезбејско, транс, секс идеологија јер ти у ствари отвара могућност прихватања најразличитијих идентитета и могућности да се не идентификујеш или да будеш различита од хетеронормативног гледишта, тако да сам у том смислу лезбејка са читавом квир филозофијом.

Можете ли ми нешто више рећи о Вашем квир опредељењу? Ја сам лезбејка а квир је политичка платформа, то што сам феминисткиња нешто је што ми даје могућност да не правим сепаратистичку причу у односу на идентитет, већ да је политички обојим да је просто могућа, без обзира на идентификацију, јер квир нуди могућност да не дираш „кутију” којој припадаш, то је један флуидни модел прихватања различитих идентитета и можеш да будеш апсолутно и цендер неутрална (родно неутрална – А.В), значи можеш да будеш било која категорија која те не одређује, а мислим да је то, живећи у 21. веку, неопходно да прихваташ, и да се не ишчуђујеш више ако неко одлучи да, на пример, угради импланте, или има три сисе, или уради трансцендер операцију, та врста трансформације из мушког у женско, женског у мушко, трећи пол, штагод, мислим да смо прешли те кутије које то, као, одређују као жену-лезбејку, жену-мајку итд, квир ти нуди могућност да се не идентификујеш и да тако функционишеш” (И 17, 34 године, радикална квир феминисткиња).

Став ове испитанице указује на то који су све облици феминистичког изјашњавања и припадања могући, као и који су модалитети прилагођавања различитих феминистичких струја у нашем друштвеном контексту. Феминизам све више представља конгломерат различитих идентитета, теорија, политичких праваца, струја које могу бити флуидне у оквиру идентитета једне особе. Због тога подела која је највише обележила други талас феминизма, а то је подела на приватно и јавно, може да обухвати различите форме и стил живота сваке жене. Има случајева, независно од тога да ли се жена изјашњава као феминисткиња, да она свесно или несвесно приватно може примењивати начела либералног феминизма, а јавно начела радикалног феминизма.

Једна испитаница наводи да је њен пут до феминизма био кроз теорију: „Али није то, него једноставно ја сам теоријски ушла у феминизам, знате, не из неке моје личне побуне против нечега то није био мој пут у феминизам. За разлику од већине феминисткиња које су ушле из тих личних разлога, незадовољства и осећања прикраћености и тако даље (...) Просто, учинила ми се занимљива та мисао

(феминистичка – А.В) која је била потпуно нова, нарочито у односу на онај, нећу рећи – јер се никад нисам бавила догматским марксизмом, нити смо ми то учили, али уопште – у односу на марксизам, отварала је неке хоризонте, дубље погледе у друштво, тако да се мени то свиђало” (И4, 69 година, марксистичка струја).

Потом, једна феминисткиња објашњава да су је личне карактеристике и определиле да се бави феминизмом: „Мени се чини да сам ја одувijek гајила идеју аутономије и независности и то је било од основне школе, и нека врста амбиције и продорности, просто ми је тај концепт самосталности, аутономије и независности био суштински важан још од неких првих свјесних трзаја” (И 15, 35 година, не опредељује се за струју).

Још једна испитаница наводи личне мотиве и начин одрастања у породици: „Моја суштинска мотивација је што сам ја васпитана у једном егалитарном духу, духу једнакости мушкараца и жена, и васпитана сам тако да је социјализам тај друштвени систем који је то омогућио и пружио. Јер сам се у животу, у том истом социјализму и комунизму, назовимо га тако, уверила, будући да сам особа која је посматрала ствари критички, видела да је то само декларација, не само да (жене – А.В) нису изједначене него да, како сам ја одрастала и како сам сазревала, сам све више видела да постоје тенденције да се тај положај жене све више уназади и онда, малопре сам Вам говорила о томе у вези са гинеколошким прегледом, то је дара која је превршила меру, па кажем ја ако се у социјализму тако ради па шта. То је дакле била моја лична мотивација и данас је та (мотивација – А.В) што мислим да је та жилава, миленијска неједнакост, миленијска неправда која се чини према жени заправо присутна у свим системима мање или више, али најтрагичније да је присутна у системима који се декларишу као демократски, као проженски, као егалитарни” (И 14, 71 година, социјалистичка струја).

Трудила сам се да током разговора не прекидам мисаони ток испитаница, у случајевима када су желеле да испричају занимљиве приче и догађаје из свог живота, због тога су интервјуи често трајали дуго, некад и два-три сата, а неколико испитаница је желело да се поново састанемо и разговарамо. Овакав став испитаница према мени и истраживању у целини био је веома значајан подстрек за истраживање. Међутим, то је делимично мењало структуру постављања питања што је успорило накнадни транскрипт интервјуа, али су подаци били потпунији. Стога су и одговори на питања Да ли се изјашњавате као феминисткиња?; Да ли опредељујете за неку феминистичку струју?; Ваша мотивација за бављење феминизмом? Ваша дефиниција феминизма? и слична питања испреплетена, па се често током интервјуа дешавало да испитанице

самостално, без потпитања, одговоре на ових неколико питања у једном одговору. Док је понекад било неопходно постављати потпитања и „охрабривати” саговорнице да одговоре.

Већина феминисткиња сматра да је феминизам допринео њиховом личном развоју и напретку и не осећају жаљење због тога што њихов феминистички ангажман често није награђен, видљив и друштвено признат као неопходан елемент еманципације и промене друштвене свести жена и мушкараца. Анализа одговора на питање да ли се опредељујете за неку феминистичку политичку теорију (марксистичку/социјалистичку; радикалну, либералну, анархистичку и друге) показује да има жена које прихватају једну феминистичку струју, али да има и саговорница које се истовремено опредељују за принципе различитих феминистичких струја који, према њиховом мишљењу, у неким аспектима нису нужно супростављени.

На тај начин испитанице желе да нагласе да је феминистичка идеологија обележена феминистичким „преливима”, различитим појмовима који производе ширину феминистичке мисли и њену примењивост у широј друштвеној мисли и другим идеологијама. Иако су свесне да то може да штети феминизму, теоријски и практично, јер се феминизам напада због тога што не представља интегративну теоријску мисао, и јер не постоје научни апарат и јасне и прецизне дефиниције појмова, оне се залажу да је то једини начин да феминизам промишља *разлику*. Затим, присутне су разлике у мотивима феминисткиња да се феминистички ангажују. Типологија мотива за бављење феминизмом била би: 1) лични разлози – дискриминација у породици, због ауторитарности родитеља (посебно оца) и одабир феминизма као облика изражавања личних особина; 2) незадовољство стилем живота и због препрека за напредовање жене у друштву; 3) жеља да себи приуште другачији и бољи живот од оног који чини живот „просечне” жене у патријархалној средини; 5) занимљивост, комплексност, и инспиративност феминистичке теорије и принципа.

Један од циљева истраживања био је да ставове феминисткиња анализирамо и с обзиром на специфичан друштвени контекст у коме се налази наше друштво. Већина испитаница сматра да су одређене теме којима се феминизам бави данас у Србији последица историјског тренутка и одраз друштвеног контекста. Тако, феминисткиње наводе да је насиље над женама и децом једна од најзаступљенијих феминистичких тема, у ствари, последица стања у коме се наше друштво налази (друштвено-историјског контекста) и финансијских могућности да такве програме пријаве фондовима. Део испитаница сматра да је тема насиља над женама важна и да је

неопходно решавати је, али има и саговорница које сматрају да је ова тема већ дуго у жижи интересовања у нашем друштву, те да је потребно да се обухвате и друге важне теме, као што је, на пример, економски положај жене.

Један од циљева нашег истраживања био је да утврдимо за које феминистичке политичке теорије се опредељују феминисткиње и у ком облику су феминистичке оријентације модификоване и прилагођене нашем друштвеном контексту. У оквиру питања „да ли се изјашњавате као феминисткиња” и потом „да ли се опредељујете за неку од феминистичких политичких струја” испитанице су се изјашњавале као припаднице либералне, радикалне, марксистичке/социјалистичке, анархистичке феминистичке струје. Поред опредељивања за струје у оквиру класичне типологије феминистичких политичких теорија било је испитаница које су се изјасниле као припаднице ЛГБТ популације, квир, феминистичке уметнице које се не опредељују према класичним феминистичким струјама.

Део феминисткиња не жели да се определи само за једну феминистичку струју јер сматра да тако нешто и није могуће данас када *не постоји један феминизам већ феминизми*. Неопређене испитанице сматрају да је изјашњавање за једну идеолошку струју ограничавање суштине феминизма и да то није добро за феминистички покрет јер слаби његов друштвени потенцијал. Међутим, према ставовима феминисткиња у покрету и у њиховој међусобној комуникацији и сарадњи, опредељивање за одређену феминистичку струју, другачију од феминистичке струје коју заступа њихова другарица (саборкиња), не доводи до идеолошких подела у покрету које могу да угрозе феминистичко деловање. Међу феминисткињама има и оних које тврде да се заједно труде да поделе и несугласице у покрету не буду константе, и сматрају да феминизам не може да постоји ако нема дискусије, али да је неопходно да се неспоразуми и несугласице благовремено реше.

Одабир неке идеолошке струје, и осећај припадности тој феминистичкој политичкој оријентацији, укључује могућност изражавања скупа начела који су нас определили да се приклонимо тој струји, могућност да дефинишемо оно чиме се бавимо и да одредимо скуп циљева и активности којима стремимо. Једно не искључује друго, тако да има појединаца који имају афинитета да личне потенцијале обликују кроз теоријско промишљање, те других који су оријентисани на практично деловање и активности. Напоследку, има и појединаца/појединки који су способни да оба облика феминистичког деловања, теоријско и практично, обједине у неком облику аутохтоне креативности. Међу нашим испитаницама заступљени су сви „типови” феминисткиња,

тј. испитанице које се баве феминизмом кроз теоријски рад и оне које су више оријентисане на практичне феминистичке акције. Нешто ређе, има феминисткиња које су успеле да повежу свој теоријски феминистички рад и ангажују се и у пракси. Теоријска и практична форма феминистичког друштвеног ангажмана често одређују феминизам као наглашено деловање у пракси, код жена које су активне кроз различите облике феминистичког практичног ангажмана, до описа теоријских начела и замисли одређене струје код жена које се, углавном, феминизмом баве теоријски.

У четвртом поглављу било је речи о етничком пореклу и националној припадности испитаница, а приликом изјашњавања о националној припадности део саговорница објаснио је и свој став о национализму. Ево неколико карактеристичних одговора саговорница:

„Не, апсолутно, ја сам антinationалистичкиња (...) Ја сам одгајана у породици, то су такозване мешане, ја то зовем мултинационално порекло, намерно, и код нас је национализам био равно шовинизму, то је сматрано као велика опасност и као неко велико зло. Кад је овде почело то крајем осамдесетих, ја сам се ужасно уплашила, и, нажалост, испало је са разлогом, ја сам схватила да ту долази јако велика опасност” (И2, 63 године, не одређује се за струју).

Затим, веома негативан став о национализму, и спреси национализма и односа према жени, једна испитаница описује на следећи начин: „Алергична сам на национализам, то јест мислим да он заправо ради баш против жена онако успешно и интензивно. Уопште та идеја да припадаш негде, да то баш као мора и да је то твој идентитет, то не (...) никако не волим ту врсту легитимације, мени лично не прија, ја је тако не доживљавам. Мислим, ја сам и дете из мешаног брака, што онда може наравно да има и своје разлоге зашто је то тако, али некако тако смо васпитани (...) моји родитељи, нико од њих није националиста, мада и у мешаним браковима то може да се деси.” (И 25, 40 година, не одређује се за струју).

Међу феминисткињама има и оних које инсистирају на томе да је њихов став о национализму последица друштвених промена и стања у нашем друштву током деведесетих година. У том периоду су, по њиховом мишљењу, настали различити друштвени поремећаји који су подстакли јављање национализма као изразито негативне друштвене појаве. Ево једног одговора који поткрепљује овај став : „Оно што је најбитније у целој овој причи је то што смо имали деведесете, када смо крахирали као друштво, што смо имали Милошевића и разне друге будале који су националисти, и тај национализам је оно што нас је уназадило ја мислим бар један век.

Имамо и неофундаментализам, појавиле су се религија и црква као доминантни мислиоци о томе како жена треба да живи и шта жене треба да раде, који утичу на стварање правила и закона, писаних и неписаних, и мислим да је то било кључно” (И 3, 61 година, социјалистичка струја).

Друга феминисткиња сматра да је за једну феминисткињу неопходно, између осталог, и негативно одређење према национализму: „(...) Ја рецимо морам ово да кажем, да је мој лични став такав да не може бити феминисткиња она која, рецимо, не подржава еколошки покрет, која не подржава антиратни покрет, која није антимилитаристкиња, која није антинационалисткиња, која се не залаже за права свих маргинализованих, која није антирасисткиња. Дакле то подразумева коалицију са свим тим покретима, једну природну коалицију у неком грамшијевском смислу речи, значи природну коалицију, е сад шта се унутар тих актера који су на тој сцени дешава, то је компликована прича” (И12, 58 година, левичарка).

Ставови феминисткиња о абортусу, контрацепцији, сексуалности

Право жене на абортус, око ког су се „ломила копља” и интереси различитих друштвених актера, имало је кроз историју специфичну тежину међу важним питањима за друштво и државу. Став интервјуисаних феминисткиња је да је неопходно да се мушкарци и жене образују о сексуалности и методама контроле зачећа. Контрацепција, према мишљењу испитаница, треба да буде доступна свим женама и бесплатна, а прекид трудноће треба да буде омогућен женама и ту не сме бити забрана и ограничења. Међутим, оне сматрају и да абортус не треба да се користи масовно, већ да је неопходно да жене брину о свом репродуктивном здрављу, а кроз едукацију жена и мушкараца о контрацепцији о томе би требало да води рачуна и целокупно друштво.

У неколико карактеристичних одговора испитанице инсистирају на томе да је неопходно да се млади образују тако што ће се у школама увести обавезно сексуално васпитање. Феминисткиње посебно истичу да у медијима треба да буде више простора да се млади упознају са свим видовима заштите од сексуално преносивих болести и образују о коришћењу различитих облика контрацепције као важан фактор образовања у сазревању и одрастању девојака и младића у Србији.

Искази испитаница указују да у општој популацији генерално не постоји одговоран однос жена и мушкараца према контрацепцији и последично према абортусу. Према ставовима феминисткиња са којима сам разговарала, потребно је да се побољша однос припадника опште популације према контрацепцији као пожељном

средству за планирање рађања у друштву, и да се жене и мушкарци информишу о свим облицима контрацепције. Део испитаница инсистира да контрацептивна средства треба да буду бесплатна, посебно у једном сиромашном друштву као што је наше.

Феминисткиње, у већини, сматрају да је абортус право жене да одлучује о свом телу, али, међу испитаницама има и оних које сматрају да мушкарац треба да буде упознат са чињеницом да је жена трудна и да, иако жена доноси коначну одлуку, мушкарац треба буде упознат са ситуацијом. С обзиром на висок проценат абортуса у Србији, део испитаница сматра да је неопходно да абортус не буде, како наводе, „средство контрацепције”, то јест да жене треба да буду одговорне према свом здрављу, да постоји превенција како се не би нашле у ситуацији да прибегавају намерном прекиду трудноће.

Ауторка ових редова је чула и личне приче испитаница које су имале абортус о томе на који начин су савладале недоумице и тешкоће које оваква одлука неминовно намеће свакој жени, о томе какав сада имају однос према том чину, као и о томе да ли су имале или не подршку партнера у тој ситуацији и слично.

Ево неколико карактеристичних ставова феминисткиња о абортусу, сексуалности и контрацепцији:

„Абортус је једна од тековина феминистичке политике, и ако ћемо да кажемо црквеним језиком – све је то мјесто које не би смјело да се проблематизује, као и право на глас тако и право на абортус. Што се тиче контрацепције, ми живимо у модерно време, и има неких поражавајућих информација колико младих жена абортира, колико њих не користи контрацепцију (...) То је стварно све повезано, оно што би требало друштво да ради је да жене образује у смислу контрацептивне политике, кондома итд.” (И14, 71 година, социјалистичка струја).

„Абортус је према мом мишљењу основно право жена, то је право на избор, ти се питаш о сопственом телу, то је твоје тело и једино ти о свом телу одлучујеш, и око тога нема даље дискусије. Ја једино нисам за то да абортус буде једини „начин контрацепције”, јер живимо у 21. веку, шта год то значило и колико год звучало као фраза, али мислим да нису за многе људе непознанице – кондом или контрацептивна пилула итд, наравно за то треба новац. Са друге стране била сам у ситуацији да разговарам са неким мушкарцима који кажу „па да, наравно, ми знамо за кондом, али ми нећемо то да користимо, јер секс са кондомом – на шта то личи”. Тако да је то зачарани круг у коме се жена нађе, да онда чак и ако је она освешћена и зна за све те врсте контрацепције, да је доведена у ситуацију да то зависи од мушкарца, односно од

тога да ли хоће или неће то да користи. Наравно постоје и друге ствари и методе које жена може да предузме, али мислим, наравно, кад до тога дође нико нема право да одлучује о телу жене осим ње саме. Али просто, не волим ни да се прича о томе као да је абортус здрав, није да нема баш никакве последице, ако ти због одговорности неког другог, па макар и из сопствене неодговорности, само примењујеш абортус као „контрацепцију”“(И16, 35 година, не опредељује се за струју).

„Мислим да је право на абортус једно од значајних, ако не и најзначајније међу достигнућима женског покрета. И да ни у ком случају то право на абортус нико жени не може оспорити. Али додајем, да не сматрам да је абортус добар начин контроле рађања, мислим да је он најлошији начин контроле рађања, и да би сва друштва која претендују да су women-friendly требала да имају разгранату мрежу саветовалишта, организација, апотека, сервиса, који би жени пружили сву могућу бесплатну асистенцију да сазна нешто о свом телу и да сазна нешто о контрацепцији, и да може у свакој апотеци на ћошку, за јефтине паре, да набави контрацептивно средство. Мислим да је тенденција забране абортуса која је врло снажна, јер десекуларизација друштва води забрани абортуса, мислим да је врло снажна и да говори о једном десничарском карактеру и антиженском карактеру тог друштва и да заправо пледира на то, мешајући се у државне послове, да држава опет уђе у кревете жена, и мушкараца наравно, и да контролише репродукцију. Мислим да репродуктивна права жена прије свега подразумевају право на контрацепцију и право на абортус. Нажалост, у транзицијским друштвима, рецимо Пољска и још неке земље, где су већ те забране извршене, страшне кампање се врше против абортуса и ту је, наравно, на челу тих кампања црква, а и државне структуре које су испреpletене са њом, при томе не мислим само на цркву, мислим на све религијске хијерархије, на све религије” (И14, 71 година, социјалистичка струја).

„То се подразумева, право и на једно и на друго (право на контрацепцију и право на абортус – А.В). Мене су феминисткиње често користиле, пошто сам ја мајка троје деце, да ја говорим о праву на абортус јер то је било врло угодно. Ја наравно не мислим да је то за жену добро, боље је користити контрацепцију него доћи у ту ситуацију, али ако је жена пред тим да нема куд, онда је боље имати слободан абортус и разрешити ситуацију на тај начин” (И27, 65 година, анархистичка струја).

Једна испитаница кроз став о абортусу и контрацепцији износи и мишљење о томе каква је улога СПЦ по овом питању у нашем друштву: „Ако имаш свештено лице које је било у судском процесу за злостављање малолетних дечака, и да тај човек сада

добије награду, црквено признање, то је ужасна срамота и за православну цркву и православно поглаварство, и на крају, и за грађанско друштво и јавни глас да се људи нису томе успротивили, јер требало је велики протест да се направи тог дана, јер имаш једног манијака у редовима цркве који је награђен, и коју онда нашу поруку шаљемо? То је исто као и са насилницима да им, тако што их не хапсиш и не процесуираш, дајеш легитимитет, е па на овај начин дајеш легитимитет педофилији. Сексуалност је по мом мишљењу једна флуидна категорија, ја дубоко вјерујем у неку врсту пансексуалности, овдје још увијек имамо једну врсту сексуализације женског тијела, у јавном дискурсу кроз медијску презентацију жене, која је у најчешћем случају гола, а са друге стране, имамо друштво у коме је пораст традиционализма и конзервативизма толико јак, али то је нама рачун који нам наше друштво даје а то је колико су нове генерације традиционалне, кад их видиш на сплавовима и на улицама оне су полуголе, потпуно сексуализиране, а да дубоко живе породично-друштвено идеологију наших бака, сад... зар су наше баке биле сексуално еманципованије и отвореније него што су наше дјевојчице? И страхан пораст насиља данас међу младим генерацијама потпуно легитимно, и партнерско, и друштвено и улично, и то је оно са чиме ћемо имати великих проблема. Кад причам о феминизму мислим да је оно што је драматично управо то какве су нам данашње дјевојчице и данашњи дјечаци и да је то оно са чиме ћемо морати да се позабавимо прилично, и какав нам је образовни систем у крајњем случају” (И15, 35 година, не опредељује се за струју).

Питање права жене на абортус спада у једну од најважнијих тековина феминистичке борбе у оквиру које су и право на глас, право на образовање, право на развод, право на имовину. Анђелка Милић уочила је да се снажна везаност жена уз традиционални концепт материнства огледа и кроз савремени однос жене према питању абортуса. По мишљењу ове ауторке „највећим делом историје, пракса абортуса онемогућавана је, а жене које су јој се препуштале, или које су је практиковале, биле су третиране као надприродна бића (вештице) за које ни најсуровије казне нису биле довољне. При том је забрана абортуса истовремено била и најлакши и истовремено најнасилнији начин покоравња жена, тј. њиховог дисциплиновања и увођења у „мајчински” поредак ствари: када се оптерете децом пристају на све врсте изабљивања и понижавања у име заштите и бриге за децу” (Милић, 2001: 188).

Иста ауторка сматра да док се износе различити ставови о „pro life” опцији (забрана абортуса) и „pro-choice” опцији – право жене на избор да одлучује о свом телу које обухвата и одлуку када ће зачети и колико ће имати деце, ситуација се додатно

компликује због убрзаног развоја медицинских технологија у генетици који доводи до тога да су и жене и мушкарци изузети из одлука, а да су омогућене различите злоупотребе. Ауторка зато поставља питање: „(...) Зашто су жене – мајке осетљивије на тежње у идеолошким преформулацијама значења материнства, а не и стварну технолошку манипулацију њиме?” (Милић, 2001: 189).

Ставови феминисткиња о религиозности и цркви

На основу анализе одговора на питања о веровању у Бога, религиозности, и става о цркви, можемо да закључимо да се феминисткиње, у већини, изјашњавају као атеисткиње и ретко традиционално поштују обичаје своје вере. Значајан део испитаница сматра да је у Србији превелик утицај Српске православне цркве с обзиром на то да је, према Уставу, Србија секуларна држава. Феминисткиње сматрају да свако има право да верује у оно што жели, и наводе да, као феминисткиње поштују религиозна и сва друга различита опредељења друштвених актера. Део испитаница је навео је да не верује у Бога, али да верује да постоји одређена космичка енергија која утиче на људско деловање и да се њихово веровање може пре односити на сакралну енергију, него на традиционалну религиозност кроз вероисповест и припадност цркви.

Навешћемо избор карактеристичних одговора феминисткиња које се декларишу као атеисткиње²⁹:

„Не, ја сам атеисткиња, тако се декларишем, браним атеистичку позицију, не треба ми заклињање” (И27)

Једна саговорница која у свом ставу прави разлику између вере у Бога и односа према цркви каже: „Не знам шта да кажем на тему религиозности, имам поштовање према људима који су религиозни, ја лично нисам религиозна, могу да кажем да сам атеиста, али имам апсолутно поштовање да неко верује у Бога и то ми је све океј. Један од разлога зашто, можда бих пре рекла да не верујем у цркву него што не верујем у Бога, имам проблем са црквом и односом цркве према женама, и некако због тога не могу да прихватим, да кажем, да будем редовна, да се тако изразим, да присуствујем венчањима на којима слушам изнова и ...; Али, у суштини ценим и поштујем свакога ко

---

²⁹ Феминисткиње млађе и старије генерације, припаднице свих струја и неопредељене, имају сличан став о религиозности и цркви, зато не истичемо посебно године и припадност одређеној струји поред одговора испитанице.

је религиозан. Можда бих ценила и цркву више, када би се она трансформисала у правцу према тим екуменским начелима” (И 25).

Већина феминисткиња сматра да је вера у Бога једно од људских права, и такође нема благонаклоност према СПЦ. Ево једног таквог одговора: „Што се тиче цркве, нисам религиозна, поштујем религиозност других, раније сам била много – хајде да кажем – неувиђајнија у односу на то. Међутим, заиста сматрам да не можемо да сведемо људе на било коју фацету њиховог идентитета и да неке ствари нису рационалне, и да, ако ја немам однос са Богом, не морам ни да покушавам да разумем то што га неко има. Што не значи да сам благонаклона према црквама, Православној цркви посебно, јер живим у Србији и она ме се највише тиче, али уколико жена одлучи, рецимо, да носи зар, пошто сам прошле године када сам била у Сарајеву са женама које носе зар имала ту врсту комуникације и разговарала са њима о томе, а са друге стране, та жена себе доживљава као феминисткињу, ја имам најдубље поштовање према њеном избору и начину на који она у ствари носи то своје обележје у тој својој заједници која је врло затворена, на сличан начин као што је и српска. ...Покушавам да својој ћерци не наметнем религиозност или арелигиозност. Некако хоћу да је упознам са нечим што је на крају крајева и историју нашег човечанства, мислим, овог Западног у коме живимо, према томе, не желим да је од тога на неки насилан начин одвојим, а видећемо шта ће она изабрати” (И 6).

Шире објашњење о односу према религији и цркви и утицају цркве у друштву, једна испитаница даје у одговору: „Ја сам атеисткиња, не оно да верујем у нешто као итд, него сам атеисткиња. Ја верујем у физику као у потпуно чудо, и потпуно ми је тај део застрашујући и мислим да је то исто једно од питања за феминисткиње, тј. како заправо сад сузбијати ту врсту непросвећености која се пласира тим религиозним упадом у наш јавни простор, тако стравичним упадом у тај јавни простор. Мислим стварно не оспоравам никоме лично право да практикује шта год и како год док то не угрожава друге људе, али ово је сада потпуно угрожавајуће. Попис је рецимо исто то показао да је изјашњавати се као атеиста и атеисткиња лоше. Потпуно је страшно, то је велики проблем, имала сам, рецимо, прилике да причам са неким родитељима апропо грађанско или верско образовање и шта бирају за своју децу, пошто родитељи одабирају, а многи ми кажу, као, волели би да могу да изаберу и једно и друго, ја као – а зашто, у чему је фазон, па да онда деца сама изаберу, да ли ће веровати у еволуцију или у креационизам, а ја као хајте станите, и сад људи мисле да су толерантни. Не мислим да је научна истина једина и уклесана, али као код креациониста да верују деца, немојте

да ме зезате. Мислим да је проблем те метафизике нашег постојања у организацији (...) ја се некад тако сударим са тим и онда, чекај, као ја сад морам да се вратим, кад мени неко каже „Бог је створио човека”, ја кажем „ма да, важи баш си сладак”, и у фазону сам да сви тако капирају, али не, ја сад као треба са неким људима озбиљно да причам о томе, као да смо можда у неком паралелном универзуму (...) Па 2003. је ваљда уведена веронаука, моја варијанта тога је „отишао Милошевић у Хаг, а Ћинђић дао Коштуници веронауку”. Али тада је требало да се каже: ми смо секуларна држава и чему веронаука у школама, ко хоће да се образује за веронауку, постоје парохијски домови и одведеш дете. Ја на то гледам као на поделе које су постојале раније, и као наставак те дихотомије, као јесмо из партизанске смо породице, и нисмо комунисти, буржоазија смо итд”(И 21).

Ево неколико занимљивих ставова феминисткиња о цркви:

„Па у принципу ме мало нервира црква, али баш црква, не мислим религиозни људи. Ево сад сам била дуго у Калифорнији, и раније сам живела тамо, они нпр. верују у много тих синкретитских богова и све, и то је сасвим океј јер они немају тај доминантни однос цркве. Ја сам живела у земљама различитих религија... и све је то одвратно, то је мени све исто, а потпуно су различите религије, али увек се нервирам, увек ме нервирају. *Шта Вас нервира?* Па кад папа излети и каже, на пример, да су жене убице када аборттирају или када Амфилохије каже да је парада поноса – парада срама, то је мени све иста прича или сад се више не сећам јер сам била мала тада али када муслиманска религија каже да је право мушкарца да има колико жена, и то све ме доводи до лудила. Тако да кажем живела сам у земљама у којима су заступљене различите религије, али нисам нажалост могла да се прикључим нигде. *Не волите такве облике груписања, религијских?* Не, па не волим некако начела, то су старе структуре власти и моћи, и мени не треба свест изнад моје. Мени би била у реду нека црква која би мене слушала и моје проблеме, а не да ми даје упутства” (И23).

„Питање религиозности... ја сам агностичарка и мислим да наша друштва мало по мало губе свој секуларни карактер што је јако лоше, свако друштво које губи секуларни карактер по дефиницији угрожава женска права, угрожава жене” (И 3).

„Па мислим да су све постојеће конфесије заправо против жена и држе жену у подређеном положају. Православна црква је грозна, али нису много бољи ни ови остали” (И 18)

„Ја апсолутно не волим ниједну институцију иначе, имам приличан зазор према институцијама пошто мислим да су оне ту да би нас поробљавале, али немам ништа

против институционалне религије, ја лично имам јаку спиритуалност која се развила током мог рада са људима, ја нисам била васпитана тако, али сам веома много радила и радим и дан-данас на спиритуалности као сублимацији неких других ствари, и лично верујем, не бих рекла верујем јер то значи верујем у Бога, али, мислим нећу сад да образлажем своја религиозна уверења јер нису религиозна него су више спиритуална, просто произилазе из мог образовања у правцу органске енергије, животне енергије која протиче кроз све нас и спаја нас, и знам и законе и природе и биологије и физике, тако да у том смислу говорим о спиритуалности, коју видим свакодневно у себи и у другима, и око себе, и наравно врло сам еколошки свесна, сматрам да би најбољи и најкориснији правац за нас који живимо, не појединачне особе, да се еколошки и феминистички покрет споје, као што негде на Западу и има доста тих сажимања јер сматрам да је то неодвојиво, као заштита живота, заштита неједнакости као истости, јер верујем у другачије и у биолошку заснованост разлика, али се апсолутно противим различитим могућностима зато што смо различити, сматрам да то што смо различити не треба да нас кажњава него да нас награђује” (И 3).

Једна испитаница је у свом одговору објединила однос према цркви и према абортусу: „О цркви све најгоре, без обзира што дубоко поштујем питање религије као лично питање избора, али питање цркве као политичког фактора у овом друштву постаје застрашујуће, зато што смо ми секуларна држава и ми нисмо православна цамахирија, али се све више понашамо као да јесмо, црква нема право да зауставља антидискриминациони закон, нема право црква да даје јавна саопштења поводом геј параде, и ту се види колико је то све повезано кад смо прошле године имали параду, ја се сјећам тачно Иринејеве изјаве она је била врло блага у смислу да је позвао вјернике да не производе насиље на улицама, за разлику од Амфилохија који је рекао „содома и гомора”, а ове године је била врло јасна ограда од цркве и ту одвратну и срамну изјаву о паради као паради срама. Ја мислим да црква у последњих двадесет година има трагичну улогу у овом друштву, од Филарета и Амфилохија, од велике подршке рату и ратним злочинцима, и то је страшно, мада не мислим да су сви представници (цркве такви – А.В) вјероватно има људи који дубоко вјерују. Тако да, црква као политички фактор, а постаје, за мене је застрашујуће и то је једна од ствари о којој треба врло обазриво да мислимо, а друго и током деведесетих је био покушај Синода да се ускрати право на абортус. Улога жене у црквеном читању је дубоко конзервативна, дубоко традиционална, она је инструментализовала жену искључиво као мајку, пратиљу, и ону која продужава врсту, а то је давно завршено питање, јер право абортуса је политичка

тековина, право сваке жене да располаже властитим тијелом, на том мјесту ко хоће то право да ти одузме то заиста говори о дубоко фашистичком друштву. И уосталом, шта је та идеја здравог друштва и здраве породице, која се сад појављује у нашем јавном дискурсу? Шта значи здрава породица? Да жене које желе жарко да имају дјецу, а не могу, више нису здраве, и онда су дискриминисане тим текстом” (И15).

Ево још неколико карактеристичних изјава саговорница о односу према религији и цркви у којима је доминантан став да држава треба да буде одвојена од цркве:

„Не, ја нисам религиозна. Мислим да су институције религије нанеле огромне штете женама и лезбејкама. Тако да ја не улазим ни у једну институцију религије, али исто тако је наравно право сваке жене да одреди у шта ће да верује, то је нешто друго” (И9).

„Рецимо, у односу на религију, и не само на религију, и у односу на цркву, не говорим о религију, баш о цркви, о хришћанству, ја сам мислила да никакав проблем немам, моји су родитељи атеисти, немам никакав проблем, шта сад има о томе да се прича, а кад је почело о томе да се прича ја сам схватила колико ту има наслага које су негде последица, а да уопште нисам била свесна да то одатле потиче. *Одакле потиче?* Из хришћанства, поготово цркве. *Мислите ли на утицај цркве на Ваше схватање и феминизма и свега?* Не на наше схватање феминизма, него на наше уопште, на нашу свест, на схватање себе, на стање у животу... и то постоји, то је део патријархалног наслеђа, али, баш је тај један део специфичан јер потиче из хришћанства.”

„Без обзира што сам атеисткиња, ја сам некада, као што је и моја мајка, поштовала уверења, и то је било океј. Моја мајка, иако је била атеисткиња, ишла је на славе код својих пријатељица, и водила и мене још као малу. Моја бака је била религиозна, можда није подносила попове, никад поп није ушао у нашу кућу, али је она славила славу и била религиозна, сећам се да смо славили славу и да се она свако вече крстила трипут, тога се сећам, била је негде религиозна, али нас никад није индоктринирала, нити нас је крштавала, биле су бабе па водиле тајно децу на крштење, нас таман посла, није никад, али, раније сам поштовала, сада, сад сам много оштрија, поготово кад сам видела сада шта се дешава, и како на један крајње агресиван, дивљи, примитивни начин црква улази у суштину, у срж друштва које је декларисано као секуларно и да нико ништа не може, да се нико не може изјаснити као атеиста...гласно, јавно изјаснити да си атеисткиња, мислим ја сам више одрасла у том, то је та грађанска породица, значи, у тој традицији Божић се није славио, славила се бакина слава, то ми

онако доста диже притисак, поготово тамо где представници цркве успеју да остваре неки значајнији утицај...Место, поготово жене у хришћанству је катастрофално, ту је силовање дозвољено, мислим брачна обавеза и то, жена је прљава, само неколико теза да поменем, то је врло битно, свака жена се упита, у највећој својој дубини, шта мисли о себи, интимно, то да је прљава, то се импутира кроз цркву, то је ужасно важна ствар за суштину, а после сексуалности...Добро, ја причам оно што ми тренутно пада на памет... ја сам сада врло жестоко против Православне цркве, мислим, зато што је она овде, била бих и против Католичке...апсолутно” (И 2).

„Ја сам атеисткиња, али немам ништа против људи који верују, апсолутно сматрам да је то свачије право, али мислим да је то некако приватна ствар. И мислим да држава Србија којој у Уставу пише да је секуларна држава, а тачно се зна шта секуларизам јесте – то је потпуна раздвојеност цркве и државе, и не може црква да се меша у било шта што није црквено питање, а овде су годинама желели да нам представе у ствари секуларизам као толеранцију у односу на различите религије, мислим нека причају то неком другом, зна се шта је секуларизам. Дакле, против вере као такве немам ништа против, имам против погрешних интерпретација или злоупотребе вере, што је апсолутна одлика верских фундаментализама, од православног па до било ког другог, а према цркви имам ужасан став, цркву доживљавам као свог највећег непријатеља, мислим на цркву која управо злоупотребљава веру, и која институционализује и некако се заснива на страху људи, на људској несрећи и болу, и тиме манипулише. То је за мене страшна организација са пребогатим изворима финансирања, са невероватним утицајем, и невероватним начинима одрживости. Они (припадници цркве – А.В) су чак сада, мада нека истраживања показују да је добар део људи изгубио поверење у цркву, а досетили су се како, пошто сигурно и они то негде осећају, па сада имају у великом броју градова, ја бар знам за град из кога потичем, имају тај неки намештени раскол измеђи две цркве, где кобајаги ови једни кажу да ови други не служе службу како би требало по канонима, и где је у ствари само битно да некако држиш људе у својој парохији па макар и на основу измишљеног раскола као неког начина самоодрживости. Па сад ти људи из једне прелазе у другу цркву а све је то у ствари негде исти круг где се они врте. Тако да мислим да је црква врло-врло опасна због свог утицаја који има у власти и наравно због оног некако најгорег могућег, најфашистичкијег могућег односа према пре свега женама, али и према свим другим људима који су другачији и који се рецимо не уклапају у канон „добре православне девојчице” или „доброг православног дечака”.

Тако да по мом мишљењу црква ако није иницирала онда је у великој мери учествовала и подржавала најмонструозније ствари које су се дешавале на овим просторима” (И21).

На основу ставова испитаница можемо да закључимо да је потврђена наша хипотеза да су феминисткиње, у већини, атеисткиње, не верују у Бога и сматрају да је неопходно да црква и држава буду строго одвојене. Став феминисткиња је да је у нашој земљи снажан утицај Српске православне цркве и да је то неопходно променити. Феминисткиње сматрају да је право на вероисповест право сваког човека, али сматрају да је недопустиво мешање цркве у свакодневна питања грађана у држави, и посебно ограничавање права жена у било којој форми. Саговорнице сматрају да је њихов однос према Богу заснован на вери којој није потребан посредник – црква и њени представници. Већина испитаница сматра да СПЦ има превелик утицај у друштву и заступа антиклерикализам. Када образлажу свој однос према цркви, вери у Бога, и религији наводе и став да веронаука није потребна у школи јер је Србија секуларна држава.

Према налазима потврђен је први део посебне хипотезе да су *феминисткиње наглашено атеистички усмерене, док припаднице опште популације истичу сопствену веру у Бога*. Остаје да ову хипотезу у целости проверимо у поглављу *Ставови жена из опште популације о феминизму, феминисткињама и друштвеном положају жена*.

Ставови феминисткиња о политици

У оквиру политичких становишта и идеологија истраживали смо: припадност политичким странкама у прошлости и данас, и вршење функција с којих се испољава моћ, те наклоност према страначком организовању уопште и ставове о политичким партијама код нас. У оквиру тога, истраживали смо ставове феминисткиња и друштвено-активних жена о женским правима; друштвено-економском положају жена; смеру друштвеног развоја; односу мањина-већина; људским потребама; друштвеној једнакости; позитивној дискриминацији жена.

Парола другог таласа феминизма *лично је политичко* истакла је да су сва питања која су у вези са приватном сфером, истовремено и политичка/јавна питања и због тога би требало да буду једнако друштвено релевантна. Феминизам је увео приватни ангажман у свет јавног јер је феминистичко деловање, како наводе и моје саговорнице, *par excellence* политичко деловање. Тако једна испитаница објашњава: „Феминизам

јесте политички ангажман, то није нешто што човек може да ради у четири зида и да се осећа феминисткињом, све зависи од тога како ћеш да се ангажујеш, да ли ћеш да припадаш некој НВО, да ли ћеш да радиш сама слободно у оквиру своје професије, као што је на пример моја слободна професија, да ли ћеш бити феминисткиња у некој политичкој партији, то су све сад облици јавног делања, али феминизам не можеш да радиш у четири зида сам са собом, то је јавни посао”. Иако је већина наших испитаница изјавила да има аверзију према ангажману у политици и према политичким партијама у Србији, оне сматрају да феминизам јесте политички облик деловања.

Феминисткиње су одговориле на неколико питања: *Да ли сте чланица политичке партије, и да ли сте некада били чланица? Какав је Ваш став о политици и политичким странкама у Србији? Однос – феминизам и политички активизам? Ваш став према формирању женске политичке партије? Каква је сарадња између женских организација цивилног друштва и државних (институционалних) механизма за родну равноправност?*

На основу питања циљ је био да проверимо посебну хипотезу *феминисткиње су знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације*. Већина феминисткиња су навеле да нису чланице политичке партије и да имају изразито негативан став према политичким странкама. Феминисткиње, у већини, сматрају да у друштву влада партократија и да политичке странке нису заинтересоване за побољшање положаја грађана и грађанки, већ делују у складу са уским личним интересима припадника политичке елите. Неколико феминисткиња, старије генерације, изјавило је да су биле припаднице Савеза комуниста, али да су иступиле пре 1990. године, и после тога биле симпатизерке неких странки, али не и активни чланови.

Испитанице наводе разлоге за негативан став према политичким странкама генерално, а у периоду деведесетих према СПС-у и Милошевићу, и то: националистичка идеологија и политички програми, лош третман жена у друштву – масовна отпуштања са посла, опште пропадање и дезинтеграција друштва и рат у бившој Југославији. На основу одговора које су дале припаднице млађе генерације феминисткиња, можемо да уочимо да оне имају негативнији став о политици и политичким партијама од старије генерације феминисткиња. Неколико феминисткиња млађе генерације навело је да су потпуно разочаране радом и деловањем политичких странака, изузев периода уочи и након промена 2000. године јер су тада кратко биле

ентузијастичне и сматрале да ће бити постигнуте друштвене промене које ће обухватити и промену друштвеног положаја жена у Србији.

Ево неколико карактеристичних одговора феминисткиња млађе генерације о односу према политици и политичким партијама, вези између политике и феминистичког активизма и политичком савезништву жена:

„Пре свега, бити феминисткиња јесте политички став и то је јако важно, значи није то некакав апстрактни став који лебди у ваздуху, то је политички став. А, када је реч о политичким опцијама које ми имамо у земљи Србији, ја не видим своју неку политичку опцију у постојећим политичким партијама што не значи да се у одређеним ситуацијама не опредељујем. *Да ли сте члан неке партије?* Не, нисам члан ниједне политичке партије управо зато што (...) ја морам да кажем шта мени лично смета у политичким партијама и шта је то што мене одбија од политичких партија, то је управо њихова затвореност и тренутак када би се просто било какво право на ваш избор и слободно мишљење самим уласком у партију одузимали. И то је оно, заправо, са чим се ми врло често боримо у нашим феминистичким групама и ја мислим да је то њихова најбоља особина – а то је да се негује одређена отвореност, иако ће увек неко да гура неко своје мишљење и тако даље, али ја заиста мислим да су те неформалне групе за мене увек бољи избор од једне такве затворене, јасно хијерархизоване групе која просто гуши вашу слободу и право на различито мишљење.

„Тако да у том смислу – не, никада нисам била и не верујем да ћу бити чланица политичке партије, што не значи да у том смислу ниподаштавам, далеко од тога, жене које јесу уједно и феминисткиње и чланице одређених политичких партија, зато што их има. И, мислим да је јако важно да ви имате некога ко је феминисткиња и уједно у одређеној политичкој партији, ја их познајем неколико. Зато што мислим да оне раде нешто што је јако тешко и нешто што је јако важно, а то је да покушавају да учине видљивим проблем женских права, уопште проблеме које жене имају код нас, и у самим партијама, а да не буде само на нивоу онога што нам прописује Европска унија, а то је да морате да имате одређен број жена у одређеним одборима, да морате да имате одређени број жена у оквиру квота, јер ви знате шта се догађа често после избора, ви их имате на листама а после тога их немате у парламенту. Далеко од тога да ја сматрам да жене, на пример, које су се определиле за одређену политичку партију, мислим да је то јако добро и ја то, у сваком случају, поздрављам, али то просто није мој избор. *Сматрате да се све жене које се баве феминизмом и опредељују се за неку политичку*

партију? Њих је иначе јако мало. Јако их је мало, нажалост и посебно када видите, на пример, имате те одборе за родну равноправност.”

О односу политичког и феминистичког активизма једна испитаница износи следећи став: „(...) Мене сви зезају као било би ти супер да ниси толико у политици, ја некако мислим да кад неко ради ово што ја радим и залажеш се за промену друштвене свести мораш да знаш ко то друштво чини и онда си у том друштву неминовно политичко биће. Ја за себе не могу да кажем да ме политика не занима, да, веома ме занима, занима ме ко је где и на којој функцији, шта је по образовању, којим капиталом располаже, чиме манипулише, да ли краде, шта од мене узима, што никад не добијам, тако да ми је у том смислу политика – политика, и не само у Србији него ми је и светска политика јако битна и занима ме куда иду било које струје које формирају мишљење зарад неке промене. У том смислу никада нисам била, нити желим да будем, ни у једној политичкој партији, излазим на изборе и гласам, и трудим се да глас дајем странци, нпр. на овим изборима сам решила да гласам за странку пољопривредника Захарија Трнавчевића, иако ми је неко рекао да је он политички мало дискутабилан, али ја немам тај осећај кад се човек појави на телевизији видим какву кошуљу и какве панталоне носи и прича ми о агрикултури на начин на који ова Србија бежи (избегава да прича – А.В), а то је да би сви да буду господа, да смо заборавили суштинско питање пољопривреде и то да јесмо сељачка земља. У том смислу не свиђа ми се да ти где год упаднеш бежиш од корена, и људи те осуђују када не припадаш овоме или ономе, не, ја кажем ви где год да одете, а неки ми кажу како можеш тако да кажеш а долазиш из Србије и да си још поносна што долазиш из Београда, ја увек кажем то су корени и на основу тих корена ако мало загребеш градиш и остали део твоје личности, ја припадам радничкој породици и, да, ја сам срећна због тога из тога сам научила много других ствари. Ја имам осећај да је присутна константно та срамота и да бисмо се ми радије представљали као велика господа а побегли смо од корена који нас хране, а ова земља је поприлично способна да буде и економски јака ако би иоле сачувала те гране индустрије и пољопривреде, али пошто смо идиоти и све продали и приватизовали, да је та врста капиталистичког деловања и тог неолибералног расцепљивања свих нас међусобно довело до тога да смо ужасно сиромашни.”

Једна феминисткиња која има изразито негативан став о политици и политичким странкама наводи: „Нисам никад била чланица политичке партије и имам дубоко уверење да желим да останем изван политике, зато што мислим да се кроз политички активизам, овакав какав се данас спроводи у Србији, а чини ми се чак и у свету –

мислим да нема пуно разлике, да човек мора бити посебан психолошки конструкт и склоп да би могао да буде у некој политичкој партији.” О односу између феминизма и политичког активизма она каже: „Е сад, што се тиче политичког активизма и феминизма, оно што ја могу да кажем, а то Ви вероватно и знате, да политичке странке у принципу декларативно, у зависности од својих идеолошких смерница и идеја, на овај или онај начин подржавају питања родне равноправности, никада се неће наћи феминизам као феминизам, значи та реч не постоји у партијским програмима. Онолико колико је мени познато у партијским програмима реч феминизам се не спомиње, спомињу се негде родна равноправност, права жена итд., али мислим и политичке странке углавном имају, у оквиру својих тренинг центара, имају и да тако кажем специјализоване тренинге за жене политичарке и то, ја искрено да кажем не пратим директно како се та област одвија сада, раније сам пратила, али чини ми се да нема неког системског приступа целој тој ствари. Не знам колико велике странке, као што је Демократска странка системски приступају рецимо новим члановима женама и мушкарцима, па рецимо онда ви имате као члан партије, или као рецимо високог или средњег нивоа функционер странке, да прођете одређену обуку која се тиче питања жена, то мислим да нема...Оно чиме сам ја лично била разочарана то је био активизам и ангажман самих политичарки на питању рецимо промене изборног закона. Ту промену су изгурале жене из женског покрета, експерткиње пре свега, и под неким да кажемо притиском јавности, али готово ниједна политичарка се јавно није изјаснила, не знам да ли могу на прсте једне руке да се наброје политичарке које су се изјасниле, у прилог промени овог закона и правног система. То је била једна ужасна унутрашња битка и да практично нико од њих није јавно стао, то је мени потпуно непојмљиво. Онда рецимо питање Одбора за равноправност полова, ми смо практично одбор изгубили, по новом пословнику за људска и мањинска права и родну равноправност тако ће се звати Одбор. Значи практично Управа за родну равноправност, што би било врло природно да изда неко саопштење, да реагује, да подбуди јавност на неки начин, ништа.”

О политичком савезништву жена у оквиру женске политичке партије став исте саговорнице је: „Што се тиче формирања неке посебне женске странке немам вере у то да ће се политичарке као такве договорити око тога да се формира таква странка, значи мислим да је то потпуна утопија. Оно у шта имам хајде да кажем мало више оптимизма, али на чему треба јако пуно радити, то је неки неформални кокус (женски – А.В.) у оквиру скупштине Србије сада приликом новог сазива, јер ми ћемо сада имати око осамдесетак жена, што је већ једна да кажем прилично добра група, и ту мислим да

би постојала могућност да се жене окупе око неких да кажем политички неутралних тема, мада не мислим да је насиље над женама политички неутрална тема, мислим да је то врло политичка тема, али политички неутралне у смислу да ниједна политичка странка не може да каже да то није озбиљна тема којом не може да се бави. Значи, рецимо, пронаћи такве теме око којих политичке странке могу да се сложе у смислу својих идеолошких разлика, и окупити жене око таквих неких тема. И наравно негде можда и тематски али пре свега окупљати жене, пре свега посланице и политичарке око неких тема које јачају улогу демократских институција. Ту пре свега мислим на надзорну улогу парламента, на пример јачати улогу жена и њихово учешће у рецимо контролисању буџета, и то не само из родног угла, него пре свега у контролисању буџета и око неких општих ствари. Онда рецимо јачати улогу парламента у мониторингу спровођења Закона о равноправности полова или антидискриминационом закону, а не да се парламент претвори у гласачку машину усвајања извештаја омбудсмана или поверенице за заштиту равноправности, него рецимо да парламент разматра извештај према CEDAW комитету – односно Комитету за елиминацију свих облика дискриминације над женама, државни извештај, да да свој критички осврт на то и да рецимо суочи државни и извештај у сенци који дају невладине организације. И у том смислу мислим, да је могуће окупити жене око те теме, наравно то зависи од тога ко ће водити тај одбор, колико ће жена стварно бити активно у том одбору, колико ће бити жена у другим одборима, али кажем сад са већ тим мало већим бројем (жена у скуштини – А.В.) ми правимо 30%, ту већ постоји могућност да се нешто конкретно уради.”

Само једна саговорница, феминисткиња млађе генерације, навела је да је политички ангажман почела током студентских протеста 1996/97, када је постала члан Грађанског савеза Србије и да је изашла из странке, која се након тога угасила. Сматра да је њен теоријски рад и упознавање са феминистичком теоријом на факултету био допуњен практични залагањем у оквиру политичке странке, где је као члан омладине, имала могућности да похађа разне политичке едукације, тренинге и семинаре. Иако сматра да је то драгоцену искуство, након изласка и гашења странке није се више ангажовала у некој политичкој партији: „У ствари, грађански протест то је био као неки улаз у политику, као промишљање, а 1999. сам ушла у Грађански савез Србије и онда сам била у једном тиму омладине Савеза за промене, па смо радили неке силне тренинге, едукације, и то су неки чворови (...) а онда сам ја имала двије-три феминисткиње професорице на основним студијама (...) Значи у току студија што се

тиче теоријског ангажмана, а чини ми се да ме то политичко деловање некако такође одвукло у активизам, мада након тог политичког ангажмана и чланства у ГСС-у никад се више нисам ангажовала.” На питање шта мисли о феминизму и политичком ангажману, иста саговорница изјавила је: „С тим да ја политику никада нисам посматрала као једну врсту парламентарног израза и институционалног, него је за мене политика заправо дјеловање које је стално промишљање, а с друге стране, то ми је некако дијагноза и феминизма, моја дефиниција феминизма је да је то заправо деловање које је стална деконструкција етаблираних начина мишљења, е то ми је и политика, значи ја политичким ангажманом не сматрам само ангажман у политичким партијама, него било коју врсту жеље за променом и реконструкцијом друштвене стварности.”

Ево једног занимљивог одговора феминисткиње о демократији, политици, стању у друштву, и политичким странкама: „Демократија је празна реч ако нема социјалне правде, то је све што могу да Вам кажем по том питању. Све те политичке странке у једном друштву које је организовано на бази експлоатације не значи ништа, оне заправо представљају интересе богатих у друштву и то је то. Значи, најважније је питање социјалне правде, питање својине и расподеле у једном друштву, која је својина, докле год је приватна својина над средствима за производњу и цео тај банкарски капитал који је у рукама одређених друштвених групација дотле нема никакве приче о демократији, то је само празна реч. И код нас, у овој сад Србији је демократија празна реч, ту се направио један слој тајкуна и политичара који су међусобно повезани и они сад имају неке странке, 100 странака, сви оно имају заједнички циљ, боре се.. *За политичко деловање?* Имате то самоуправљање и остало, Ви ту имате и политичко деловање, како се то називало мислим.

(...) *Реците ми укратко, пошто сте споменули једну странку? Коју странку? ЛДП, поменули сте да не могу да говорите да се боре за права мањина?* Не, они говоре да су левичарска странка а, по мом мишљењу нису, ми уопште немамо ниједну левичарску странку, а то што неко сад прича да јесте, а у ствари није, знате, само зависи ко има какве критеријуме. *А Ваша дистанца или блискост према неким политичким странкама данас, на пример?* Боже сачувај, па ми уопште, мислим, анархисти су против политичких странака знате. (И 1, 72 године, марксистичка струја са симпатијама према анархизму).

На неутралан и у неким одговорима негативан став феминисткиња према политичким партијама у Србији је, по њиховом мишљењу, утицала општа друштвена и

политичка клима у којој се наша земља налази већ 30 година. Доминантан став већине феминисткиња је отклон и неповерење према свим политичким странкама у Србији на десници или левици. Међутим, ставови о принципима које феминизам треба да се залаже, и због којих су одлучиле да се ангажују, говоре у прилог томе да већина испитаница заговара начела идеологије левице, као што су: једнакост, социјална правда, солидарност, права маргиналних група итд. Затим, против су свих облика дискриминације по родној, класној, расној и другим основама, против национализма, милитаризма и ксенофобије, што указује на то да нису наклоњене конзервативним и крајње десним странкама.

Политички непријатељ, ставови о ЕУ, визија пожељног друштва

Кроз питања о непријатељу, визији друштва и ставовима о ЕУ намера нам је била да уочимо да ли и у коме феминисткиње препознају непријатеља феминизма, затим како по њиховом мишљењу треба организовати друштво тј. каква је њихова визија пожељног друштва. Део испитаница је кроз одговор на питање *Која је Ваша дефиниција феминизма?* дао и одговор на то која је њихова пожељна визија друштва и у коме препознају непријатеља феминизма.

С обзиром на разлике у идејама левице и деснице које смо изнели у теоријском делу рада (Бакић, 2015), на основу одговора феминисткиња можемо да закључимо да су чешће наклоњене идејама левице него деснице. Испитанице се изјашњавају да су за принцип једнакости у друштву, против капиталистичког и неолибералног система за које, поред патријархата, сматрају да су политички непријатељи за бољи и срећнији живот како жена тако и мушкараца у друштву. Потом, већина феминисткиња, иако сматра да вера у Бога није негативна појава и да свако има право да верује или не, има проблем са „његовом испоставом на земљи” и често критикују ставове и друштвено понашање црквених ауторитета, без обзира на конфесију.

Као једну од форми кроз коју манифестују своју левичарску окренутост будућности, феминисткиње трагају за алтернативним порецима који би парирали или заменили традиционални патријархални поредак. Као примери, појављују се будући гинопоредак, или друштвено устројство као мешавина женско-мушких образаца понашања. Феминисткиње се, такође, чешће опредељују за мултикултуралност и право на различитост у оквиру животних стилова, начина мишљења, брака (породице),

сексуалног понашања, што све иде у прилог сврставања ставова феминисткиња у узорку ближим спектру идеја левице а не деснице.

Наравно, све саговорнице се изразито негативно одређују према политичким странкама, и не изјашњавају се посебно ни за једну странку (на левици и десници). Међутим, на основу ставова о елементима леве идеологије, које издваја Бакић, однос према црквама, равноправности, принципу једнакости у друштву, против сиромаштва и сл, за већину феминисткиња можемо рећи да инклинирају ка идеологији левице и формално заговарају те вредности.

Покушали смо да утврдимо да ли феминисткиње имају главног идеолошког непријатеља. Тако, феминисткиње главног непријатеља проналазе у патријархату тј. патријархалним структурама моћи. Овај став заступају и представнице феминизма које се нужно не опредељују за радикалну феминистичку политичку оријентацију. Затим, непријатељ је неолиберализам – „у лику” неолибералне идеологије која угрожава положај свих друштвених актера, потом у државном систему (безакоњу и деинституционализацији) и непостојању владавине права осим у декларативном облику. Део испитаница сматра да је непријатељ и врло снажан уплив цркве и утицај на ограничавање људских права.

Ево неколико занимљивих одговора феминисткиња о томе ко је, по њиховом мишљењу, политички непријатељ:

Поменули сте државу као супарницу? Као главног непријатеља? „Не, као супарницу, држава притиска односно држава је конзервативна, то сада што флертује са црквом и обратно, одвратно ми је...мени је стварно одвратно јер су, између осталог, изузетно некултурни, неписмени, необразовани и агресивни преко сваке мере, баш, заиста. *Да ли бисте некога дефинисали као непријатеља?* Па, зато што је патријархална (држава – А.В) и извуче све што извуче, значи, агресивна, непријатељска према својим житељима, апсолутно сматрам да се ова држава непријатељски понаша према својим житељима, јер не брине о њиховим интересима него само о својим личним...не решава се то, све то је...то нису моји сарадници, а желели бих да буде...то је дефинисано сад у оној приступници (...) Држава треба да има неки партнерски однос као и ово, видите, то је интересантно, ова разна тела за родну равноправност, она су почела да сарађују са женским групама, то је партнерски однос и то је у реду, значи, то све може” (И2, 63 године, не опредељује се за струју).

„Ја не знам шта би били унутрашњи непријатељи, али чињеница да можда та потреба да се нешто затвори и у самом покрету и изван њега, можда је највећа

опасност. Значи, затвореност, ригидност, нешто су што прети и феминизму и из њега из њега самог, и оно што му прети споља. Тако да мислим да су проблеми негде слични, јер проблем јесте што људи често, у свету у коме ми живимо, који је тако неизвесан и тако несигуран, и где ви не можете да правите дугорочне планове, и људима то највише одговара, не тако што ће се томе прилагодити па рећи „па добро, не знамо шта ће бити сутра”, већ покушавају некако да то пониште самом чињеницом што ће рећи „не, сад ћемо ми тражити некакав сигуран темељ, сигуран ослонац” у смислу да се затворимо у једну средину па ћемо ...што је наравно увек погрешно, мислим да то важи и за покрет и то важи на крају крајева и за саму државу, то никада неће да уведе ништа ново” (И13, 38 година, не опредељује се за струју).

„Дакле, против вере као такве немам ништа против, имам против погрешних интерпретација или злоупотребе вере, што је апсолутна одлика верских фундаментализама, од православног па до било ког другог, а према цркви имам ужасан став, цркву доживљавам као свог највећег непријатеља, мислим на цркву која управо злоупотребљава веру, и која институционализује и некако се заснива на страху људи, на људској несрећи и болу, и тиме манипулише. То (црква – А.В) за мене је страшна организација са пребогатим изворима финансирања, са невероватним утицајем, и невероватним начинима одрживости” (И16, 35 година, не опредељује се за струју).

Ево како још једна феминисткиња старије генерације одређује ко је непријатељ феминизма и даје своју визију пожељног друштва:

„Непријатељ је светски профит и логика профита. Ја наравно увек имам утопијске идеје, али оно што мислим да може да се досегне то је пристојно друштво, друштво чије институције функционишу и обављају послове за које су надлежне, за које су плаћене, и друштво које има слуха за оне који нису већина, који су по било ком основу маргинализовани или су мањина. Јер ако се прихвате правила друштва у коме живимо, онда јако мали број људи има право да постоји, сви су некако вишак. Иста саговорница наводи: „Феминисткиње, у већини, сматрају да би идеално (пожељно) друштво требало да буде друштво у коме влада равноправност полова, у коме се поштују људска права, где не постоји превласт хијерархија моћних структура оличених у било ком облику, и друштво правде” (И27, 65 година, анархистичка струја).

„Па, сад, о утопији да причамо...пре свега, потпуно децентрализовано, еколошко, значи, са мање профита а више пријатељски према природи у сваком погледу, значи, природи и друштвеној заједници, и средини у којој се живи, са, рецимо,

размишљањем о ресурсима и о будућности, са неким обликом партнерства који је можда другачији од устаљених” (И2, 63 године, не опредељује се за струју).

„Ја мислим да и мушкарци и жене добијају уколико су ти односи равноправнији. Ја не верујем да се мушкарац добро осећа кад гњечи жену и кад је малтретира, имала сам прилике да се са разним насилницима суочавам, то су несрећници, у ствари и то су људи који су по разним питањима пропали. Међу тим патолошким насилницима већина су били доушници полиције и то она најнижа класа доушника” (И27, 65 година, анархистичка струја).

„Ја мислим да ми генерално, и не знам да ли је то искључиво везано за (женску организацију у којој је испитаница – А.В), јер ја мислим да то моје очекивање превазилази једну организацију, и да је то више ствар неке политике, мислим да генерално ми сви који се бавимо активизмом, не десничарским активизмом, активизам може и да буде политички и десничарски и овакав и онакав, али мислим да сви који заговарају друштвену промену која има за циљ равноправност у друштву, толеранцију и културу мира и дијалога, и ненасиље, као неке основне вредности, нисмо успели да изнедримо неки одрживи модел нити функционисања самих организација нити покрета (феминистичког – А.В) и нисмо се на прави начин конституисали као неки субјект против овог потпуно капиталистичког устројства које се само срушило на ово друштво.

„И ту не мислим да је одговорност само феминистичког покрета, ни само феминисткиња, мислим да је то одговорност разних људи који су на било који начин желели неку прогресивну промену у овом друштву, нисмо успели да подигнемо сарадњу на неки виши ниво, да рецимо у разним питањима станемо сви на исти фронт онда када треба, жао ми је што користим ту мало милитаристичку идеологију, и то видим као велики проблем, и мислим да је генерално у овом друштву формулисање неке алтернативе јако проблематично. Јер ми смо сада у врзином колу између прве и друге Србије, мислим то је потпуно бесмислено, у крајњој инстанци видимо да су се прва и друга Србија стопиле у неку аморфну масу, јер друга Србија су исти људи који су имали позиције деведесетих, мислим да је то са једне стране и генерацијска ствар, рецимо, ми та нека генерација седамдесетих, крај шездесетих и до пола седамдесетих јер ми смо имали прилике да будемо свесни добрих ствари у социјалистичком систему, али и да успоставимо критичку дистанцу и да кажемо – океј, ово су будалаштине и на овоме треба радити. А са друге стране један део нас није се инфилтрирао сад у ове постојеће структуре које раде то стравично што раде, тако да нисмо то неко искуство пласирали на прави начин да кажемо – океј, то што је наслеђе социјалистичког система

и ви сви који причате да је то будалаштина, идите и вратите се на сеоске путеве, у крајњој линији током тог социјализма много људи је постало писмено, добили смо путеве, болнице, значи не може да се каже да је све што је социјалистичко наслеђе наслеђе те социјалистичке бирократије, наравно нико не живи у идеји да смо ми имали државу комунистичког благостања, то је потпуно депласирано, или социјалистичког, имали смо социјалистичку бирократију и једнопартијски систем, али са друге стране, према томе сада треба изградити ту стварну критичку дистанцу, а ми смо улетели у вишепартијски систем са тим националним програмима и онда смо добили ово што смо добили, тако да је то мени потпуно стравично. Тако да у том смислу, ја мислим да, можда је моје очекивање претерано, али мислим да ми сви генерално нисмо у стању да понудимо неку стварно одрживу алтернативу. *Када кажете „ми” на кога мислите?* Мислим у овом тренутку првенствено на цивилни сектор, мада је цивилни сектор такође такво једно шаренило. (И21, 35 година, анархосајбер феминисткиња наклоњена левици).

Због чега по Вашем мишљењу цивилни сектор није у стању да понуди алтернативу? „Мислим да постоје различити нивои, један ниво је да си приморан у свакодневном животу да се бориш за сопствену егзистенцију, до краја деведесетих и до те 2000-те била је апсолутно друга ситуација, као јесте био олакшан приступ средствима, али је онда био потпуно други контекст и борбе и све то, онда после 2000. то тржиште које нам се десило је мени потпуно фасцинантно. Други проблем је проблем што смо мало некритички ушли у то преузимање различитих модела, сад ћу на потпуно баналан начин да то опишем, један од образаца комуникације који се учи у цивилном сектору је активно слушање, и сад ти кад изађеш на пијацу и треба да причаш са неким, док ти изговориш „да, ја разумем шта си ти хтела да кажеш, али из моје перспективе итд”, значи та особа је тебе већ одувала, заборавила, не интересујеш је, баш је брига тотално, мислим то је стварно тривијалан пример, али ја не кажем да је комуникација какву ми имамо у јавном простору океј, далеко од тога да је океј, али требало је некако неке ствари посматрати у одређеном контексту.

„Ту су још друга два проблема, конкретно везана за женски активизам, професионализација и мејнстриминг. Ја не кажем да организација не треба да професионално ради свој посао, штавише, мислим да женске организације, макар ове које ја познајем, а познајем добар део из Србије, одувек су биле врло-врло професионалне у свему што су радиле, и да су увек могле да се користе као пример професионалности, али онда улази тај неки технократски концепт у наше

организовање, и онда ми одједанпут од политичких простора добијамо канцеларијске просторе и онда то мало почиње да одузима субверзивност феминистичком деловању тотално. А онда са друге стране концепт мејнстриминга, где је априори сарадња са институцијама неки свети задатак свих нас, успостављање родних механизма итд, то је за мене, ово је мој лични став и није став (женске организације у којој је испитаница – А.В), одузео свима много енергије, много новца, много ресурса а резултати су никакви из моје перспективе.

„Са друге стране, ми имамо искуство земаља које су нама као пример, као што су рецимо скандинавске земље, где су тај мејнстриминг и различити механизми доведени до савршенства, насиље над женама није смањено уопште, што значи да очигледно тај пут јесте важан, не кажем да није важно имати законску регулативу или имати нека тела, али само постојање законске регулативе без њене имплементације не значи ништа и без људи који су спремни да имплементирају промене у закону, а ми сведочимо томе да ми имамо у овом тренутку законску регулативу која је релативно океј, наравно није сваки закон уклесан у камену, већ се мења и допуњује временом, искуство и живот треба да га мењају, и имплементацију која је равна нули. Имамо родне механизме која су саветодавна тела и која суштински немају никакву извршну моћ, и шта то онда заправо значи, то значи да ми имамо ствари на декларативном нивоу а у пракси их немамо, а тај декларативни ниво често и маскира могућност да се проблеми реше јер онда се каже „па имате антидискриминациони закон”, па да, имамо га, али га нико не примењује, нити ако се позовеш на антидискриминациони закон то може да значи за некога затворску казну, не, не значи то, него може да ти каже „извини” а не мора, е баш супер.

„Две су велике области, које по мом мишљењу остају нетакнуте, а заправо суштински доводе до промене, и то није случај само у Србији то је тако и на нивоу ЕУ, образовање и медији. Ја мислим да су то две кључне области за промену модела понашања и за потпуну промену система вредности у друштву, ми (цивилни сектор – А.В) немамо уопште приступ медијима, а притом је овај последњи извештај Верице Бараћ и савета за корупцију о стању у медијима показао да не знам ни како да приђемо (медијима – А.В), немам ја неко решење, али медији су ти који креирају стварност, али медији су у рукама државне врхушке и тајкуна, а патријархат веома одговара и једнима и другима, а капиталистички патријархат итекако. *То је занимљива синтагма „капиталистички патријархат”?* Па није моја, од бел хукс је. *Да ли мислите да би се нешто променило када бисте могли да утичете на медије?* Па ја мислим да када би

људи који стварно желе промену имали медије са националним фреквенцијама на две године, да бисмо ми могли потпуно да променимо слику. И друга ствар је образовање, ево толико се радило на едукацији наставника, на сарадњи са министарством (за просвету – А.В) и опет имаш уџбеник у коме пише, нпр. везано за овај последњи скандал да је особа женског рода – алапача или тако већ, у неком уџбенику за граматику у основној школи, то су неке ствари које потпуно пролазе тако. Овде има истраживања по којима 50 посто дечака у средњим школама који мисле да је океј тући своју девојку и тући жене генерално, 30 посто девојака које мисле да им је једина улога да се удају и да роде децу. У 21. веку! Притом ми смо загазили у 21. век, ми смо већ у другој деценији 21. века. Ја мислим да су то две кључне области, образовање и медији, да се створи нека друштвена промена. Наравно у неком идеалном друштву, у коме ми не бисмо живели у оваквој корупцији и оваквом сиромаштву, јер то је такође важно” (И21, 35 година, анархосајбер феминисткиња наклоњена левици).

„Каква је по Вашем мишљењу будућност феминистичког покрета? Европска Унија? Мислим, проблем у вези са самом Европском Унијом, је то што ми често погрешно схватамо Европску Унију. То што се толико води рачуна о женским правима у ЕУ није због тога што ЕУ нешто специјално воли жене, већ зато што жене чине највећи део радне снаге, то је оно што ми стално губимо из вида, а то је да жена има више од мушкараца и да жене, из тог разлога, чине највећи део радне снаге о којем треба водити рачуна, оне ће да зараде новац и да на тај начин треба штитити своју радну снагу и оне који вам производе и доносе новац. Што се тиче тога како ја видим феминизам, будућност феминизма код нас, на то је по мени јако тешко одговорити, ја га видим онако као што сам већ говорила, значи као један дисперзивни покрет, који је више окренут ка прављењу мрежа као мисија, не неког чврстог језгра, нити неког чврстог покрета са јаком хијерархијом, јер мислим да је такав свет у коме живимо. Ја знам да ми често волимо да живимо у прошлости, па према том тој нашој идеји да је све јако стабилно, чврсто, и да знамо како ће бити сутра, не знамо, и због тога је, интересантно, сам покрет јако динамичан и еластичан, тако га ја видим, ја не знам да ли ће тако бити” (И13, 38 година, не опредељује се за струју).

Иста испитаница наводи став о ЕУ перспективи: „Е сада, питање ЕУ перспектива? Оно што ја мислим, то је да је отварање ка Европској Унији, до чега је дошло после 2000. године, нешто је што јесте важно, на крају крајева, важан је резултат који се, на пример, манифестује у доношењу неких врло важних закона, стратегија које се тичу жена. Оно што није добро, то је што смо јако дуго чекали на све те прописе,

односно од 2000-те па све до 2009. године трајао је тај мукотрпан процес не би ли нови демократски режим донео, на пример Закон о забрани дискриминације и Закон о равноправности полова, и такође је, чини ми се, током 2008. донета национална Стратегија о равноправности, о побољшању статуса жена и равноправности. И такође, постоји један велики број владиних тела, који се баве побољшавањем статуса жена, постоји велики број канцеларија и слично, Оно што је проблем, по мени, јесте што закони јесу нужни, али нису довољни да би се просто побољшао статус жена у Србији. И што, такође, један број тих тела постоји често номинално, управо зато да би се само испунили захтеви Европске Уније. Односно, поставља се питање ко су одређени људи који раде у тим владиним телима, колика је њихова веза, и посвећеност уопште самом женском покрету, каква је сарадња са женским покретом, и каква је уопште њихова моћ у погледу доношења неких одређених одлука и спровођења одређених политика. Тако да ја, заправо, видим тај однос према ЕУ као нешто што је по мени чак и прилично проблематично, јер с једне стране, значи добили смо некакве законе који су важни, али, с друге стране, и даље постоји велика разлика између равноправности *de jure* и *de facto*. Имплементација закона и одређених прописа је нешто што је проблематично од самог тренутка од кад су одређени прописи, који су у складу опет са европским стандардима донети” (И13, 38 година, не опредељује се за струју).

Једна феминисткиња каже о визији пожељног друштва: „Ја то видим опет само у смислу самоорганизовања, у деловању одређених група које ће се самоорганизовати и почети да мењају одређене ствари. Који је то процес ја не знам, можда нам се деси за десет година а можда и дуже, али с обзиром да сада не можемо да причамо само о овом микросвету у Србији, већ о макросвету који је само машинерија која је захватила и нас (Србију – А.В) и која и нас између осталог обликује. Моја визија пожељног друштва не може да оде сад много далеко јер и даље нема само Србија нарастајући проблем фашизма он је свуда, немамо само ми еколошке катастрофе има их свуда, није само код нас прича о економској кризи она је свуда, немамо само ми причу о насиљу она је свуда, немамо само ми причу о необразованости и неписмености она је просто свуда. Е сад када сагледаш то свуда и шта онда можеш да урадиш у једном малом микропростору у коме ти живиш? Па, да можеш да почињеш да мењаш одређене ствари које могу да се заврте у томе и да људи онда некако смисленије живе. Тако да је то мени само једна велика машинерија у којој смо, а то је живот и прихваташ га на другачији начин, или на начин као и велика већина људи која живи тако што не размишља и која је у Србији толико загорела и у фундаментализму и тој репресији

цркве, ја сам због тога највише очајна. Ти кад мене питаш “да ли се нешто променило?”, ја сам имала среће што сам у феминистички покрет ушла 1997/1998, али мени су се значајне промене десиле 2002. када је веронаука ушла у школе и мислим да нас је то тотално вратило не три него шездесет година уназад, и то је нешто што је јако велики пропуст и питала си ме у једном тренутку да ли видим нешто (пропусте феминистичком покрету и деловању – А.В)? Да, ја видим образовање као велики пропуст феминистичког покрета, који је градио своје теорије на томе да се изграде женске студије, а моје лично мишљење је да ти треба од обданишта да васпитаваш децу по питању различитих права, конкретно женских људских права, а онда да одеш и даље па да стигнеш и до права трансљуди. Тако да, у том смислу, ја мислим да је велики пропуст и да је то нешто где мора да се делује, околину и друштво мењају нови нараштаји а ми их не градиво тако да у њих улажемо већ градиво неке елитне кругове а то не сме да се дешава. Мислим да је образовање база и ту видим то капиларно деловање, да се суштински уносе садржаји и где би нам јако значило да све жене, и политичарке и друге едуковане жене у систему, врше пресију на те делове система. То (образовање – А.В) ја сматрам делом који треба да се мења, неко други ће ти причати о социјалним и здравственим службама, или правним и слично, које по мом мишљењу треба паралелно да функционишу, али мислим да смо образовање испустили као кључну нит да се било шта мења” (И17, 34 године, квир феминисткиња).

Једна саговорница сматра да: „Пожељно друштво у сваком случају је самоуправљање. *Да ли то подразумева локалне самоуправе или?* То подразумева самоуправљање које се организује од дна ка врху, значи не од врха ка дну као што смо ми урадили у Југославији, него тако. *На који начин мушкарци и жене треба да се понашају једни према другима у Вашој визији друштва?* Па, равноправно. Јер ми (мушкарци и жене – А.В) нисмо исти и једнаки, ми смо различити, а можемо да будемо равноправни. Мислим равноправни у свему, у васпитању, у породици, у свим областима друштва”

Иста испитаница износи и став о ЕУ: *Рекли сте да имате негативан став према ЕУ? Немам негативан став, али не видим потребу да се говори да Европска унија нема алтернативу, нема алтернативе у човековом животу само кад је умро, а докле год је неко жив постоји алтернатива, а Европска унија није исто што и Европа. Европска унија је основана као унија за експлоатацију угља и челика педесетих година, и има врло јасно дефинисан економски циљ експлоатације. А што је она после тога прерасла не знам, у нешто, у неки хибрид, који је као наводно нека варијанта државе, мислим,*

можемо и да уђемо у ту Европску унију, али то нама није нешто што нас вади из економске кризе, напротив. *Да ли сматрате можда да би то утицало на, рецимо, феминистички покрет, улазак у ЕУ?* Па, ми смо толико повезани са европским феминисткињама да је то – улазак или неулазак за нас сасвим свеједно за покрет, али није свеједно за економски положај Србије, који се одражава на економски положај жена... Можете да ставите да сам апсолутно против уласка у НАТО, и у те војне савезе. (И1, 72 године, марксистичка струја са симпатијама према анархизму).

На основу анализе ставова феминисткиња које се не опредељују за конкретну струју, и припадница различитих феминистичких струја, можемо да закључимо да под непријатељем, у већини, подразумевају: патријархално устројство друштва, неолиберални систем и идеологију, светски профит, безакоње у држави тј. неуређеност државе и друштва, цркву и њени представнике, затвореност феминизма. Такође, по мишљењу феминисткиња, визија пожељног друштва обухвата спектар уређених друштвених односа у свим сферама, равноправност жена и мушкараца у приватној и јавној сфери, до пожељног друштва које је: децентрализовано, еколошко, без уплива и снажног утицаја СПЦ, самоуправно.

Ставови друштвено-активних жена

У овом делу рада циљ нам је да уочимо да ли се друштвено-активне жене декларишу као феминисткиње и какав је њихов став о феминизму. У складу са тим, намера нам је била да испитамо хипотезу *да разлика у идеолошкој оријентацији и ставовима феминисткиња и других друштвено-активних жена о феминизму и његовој улози у циљу побољшања положаја жене, која је генерисана и класним разликама, обликује њихову различиту политичку опредељеност и усмерава различито политичко деловање.* Ову хипотезу смо даље испитивали кроз две посебне хипотезе. Наиме, *идеолошка разлика између феминисткиња и друштвено-активних жена је у томе што се једне изјашњавају и јесу феминисткиње док се друштвено-активне жене најчешће не изјашњавају као феминисткиње.* У том смислу проверили смо хипотезу: *а) феминисткиње отворено изјављују да прихватају и бране феминистичке ставове, а друштвено-активне жене, иако феминистичке ставове прихватају делимично или у целости, не идентификују се са феминистичком идеологијом. Ова разлика може да услови различиту политичку оријентацију и различите ставове према политичким странкама и политичком деловању.* Тако да је друга хипотеза коју смо тестирали: *б)*

феминисткиње се изразитије негативно одређују према политичким странкама и идеологијама, док друштвено-активне жене имају позитивнији став према политичким странкама.

Узорак интервјуисаних друштвено-активних жена обухватио је шеснаест испитаница које су у државним органима за родну равноправност, међу њима има политичарки и жена које нису припаднице политичких странака. Слика социо-демографских карактеристика жена припадница политичке елите и жена које делују у телима која се баве родном равноправношћу (Савет за родну равноправност при влади, Одбор за равноправност полова у Народној скупштини), затим Повереница за родну равноправност и Омбудсман је слична као и међу феминисткињама. Већина жена има између 30 и 50 година, а нешто су ређе жене које имају преко 50 година. Све испитанице су високообразоване и припадају средњој или вишој средњој класи. Првобитна намера да у узорак уђу чланови Одбора за родну равноправност који је имао дванаест чланова (2011/2012) није остварена, првенствено због незаинтересованости чланова да учествују у истраживању. У неколико наврата сам, писменим путем, послала секретарки одбора писмо са подацима о мени као ауторки истраживања и о разлозима и потребама истраживања, које је требало да проследи свим члановима одбора. Добила сам одговор од једне чланице Одбора да жели да обавимо интервју, а уз њену помоћ сам успела да обавим интервју са још неколико политичарки, и обезбедим још контаката с другим члановима Одбора. Међутим, и поред неколико безуспешних покушаја и позива, дошло би до одлагања интервјуа, и коначно одустајања, због обавеза и мањка воље политичара да учествују у истраживању. Поновило се оно што сам као истраживачица увидела у претходном самосталном истраживању политичке елите (Вуковић, 2009), а то је да висок проценат чланова политичке елите, жена и мушкараца, не желе да учествују у истраживањима, посебно не у истраживањима која садрже родну компоненту.

Због ове околности, одлучила сам да контактирам чланове Покрајинског одбора за равноправност полова, што се показало као добра одлука. Са неколико политичарки и заменицом омбудсмана за родну равноправност сам потом урадила интервјуе у Новом Саду.

Неколико интервјуа сам обавила са чланицама Савета за родну равноправност. Чланови овог тела нису само политичарке већ и стручњаци који нису чланови политичких странака. Посебан квалитет података о Савету и његовом деловању смо добили кроз интервјуе са две председнице Савета за родну равноправност, што је

омогућило да обезбедимо континуитет у сагледавању активности Савета и његовом утицају у различитим периодима од оснивања 2004. године до 2012. године.

Да бисмо проверили нашу хипотезу Друштвено-активне жене у узорку замолили смо да одговоре на питања: *Да ли се изјашњавате као феминисткиња? Да ли имате сазнања о феминизму и феминистичком покрету код нас и шире?*

Нелагодност да се изјасни као феминисткиња добро илуструје следећа изјава једне испитанице:

„Па, не.” *А како се изјашњавате?* „Ја се, пре свега, изражавам својим именом и презименом и својом професијом, као прво, то ми је као нека улазница, захваљујући том свом професионалном образовању радим ово што сада радим. Тако да немам намеру и нисам особа која не подржава родну равноправност, напротив, срећна сам што је тај Закон (равноправности полова – А.В) коначно донет у Скупштини, али немам ту потребу да зато што сам жена добијем било какву привилегију, сматрам да треба да добијем привилегије захваљујући свом образовању, својим способностима и свом раду, то је нека моја улазница и када сам радила на факултету, и у свом приватном послу и сада. Никада не бих волела да ме неко негде изабере зато што сам жена, само због тога” (политичарка, 45 година, ВСС).

Иста испитаница на питање *Да ли имате знање о феминизму и феминистичком покрету?* наводи да зна да постоје покрети и разуме потребу да они постоје, јер сматра да сви покрети који су настали због тога што су људска права на било који начин била угрожена треба да се удруже, да направе неки покрет и да направе организацију како би се борили за људска права. Испитаница цени организовање и жртву жена још од Кларе Цеткин, која је успела да то уради и привукла пажњу и дан-данас је људи спомињу, само што је на неки начин ружно што се тај Осми март као дан када су оне устале на неки начин карикира, у неким срединама се слави на прави начин, негде се исмејава, мислим то ме боли и нема разлога за тим. *Какав је Ваш став о Осмом марту?* Па, ја га разумем на тај начин као што сам рекла, као сећање на једну групу жена која није могла да издржи више тортуру у Америци у фабрици и која је одлучила да јавно скрене пажњу на себе и проговори о томе. И апсолутно сам за сваку врсту подржавања таквих покрета, као што су на пример сигурне куће, где је у питању злостављање жена, где је породично насиље и злостављање деце, где су једноставно жене угрожене, против сам феминистичких покрета који тако из чистог хира, а знам да их има јако пуно, из феминизма умишљеног желе да скрену пажњу на себе.

А шта ти покрети по Вашем мишљењу раде? Шта је то што Вам смета у њиховом деловању? Па, смета ми то што једноставно имате и јако пуно имућних, добростојећих и богатих жена које ето желе још нека додатна права па скрећу пажњу на себе, ето то ми смета, где год постоји нека реална потреба подржаћу тај покрет на било који начин како сам у могућности.”

Друга испитаница, такође политичарка, наводи да се не изјашњава као феминисткиња, јер никада није имала проблема што је жена и због свог пола није била дискриминисана. Она сматра да су жене биолошки привилеговане с обзиром да имају могућност да рађају децу и да је потпуна равноправност између мушкараца и жена у немогућа и непотребна. Ево њеног одговора на питање да ли се изјашњава као феминисткиња: „Не. *Због чега?* Па, зато што ја као жена, прво ја не сматрам да су жене и мушкарци равноправни, прво нису у биолошком смислу равноправни и не треба да буду. Жена је добила једну овако величанствену улогу да продужи живот и да добије децу, и самим тим треба да мало буде и заштићена и не треба да са мушкарцем ради све послове које мушкарци раде, не може физички да издржи јер има 30 посто мању мускулатуру то је чињеница, могу оне понекад да се изједначе, то су екстремни случајеви. А, друго, зато што ја долазим из крајева где никад нисам имала проблем са тим (...) где су жене прилично доминантне, прилично равноправне биле одувек. И ја сам одрасла у сеоској породици, где се о свему одлучивало равноправно, где се имовина стицала истог момента када се куповала њива, земља, куће, моји родитељи су за време свог живота четири куће купили, свака се писала одмах пола-пола, пошто су заједнички радили, заједнички стицали, заједнички подизали породицу, власници су истовремено обоје постајали пола-пола, значи тако се уписивало, и то је био њихов договор. И ја нисам видела ту врсту проблема да неко мора да се бори за нека права те врсте, имала сам брата, имам мужа, имам два сина, и ни у странци ни на послу никад нисам имала проблем зато што сам жена (...) и моје колегинице, никог нисам приметила да има проблем зато што је жена, можда до неких ствари нисам дошла зато што сам била мање способна или мање квалификована, или можда сам, што би рекао мој покојни отац, неке ствари „прелетела пре”, али нисам имала утисак да сам негде изиграна зато што сам жена или заобиђена, то је прво.

А друго, заиста мислим да ми жене прво морамо мушкарце у нашем окружењу, ја полазим од својих синова, да научимо да поштују жене и онда нема разлога да се на неки начин жене боре за права која не видим да су тако угрожене. Једна посланица из Босне је рекла једну ствар, то је мене јако фасцинирало, на једном скупу „хајде

упитајте се како смо ми дошле у ситуацију да се сад ми боримо за права која су наше баке и мајке имале?” То питање...*И који је одговор био на скупу?* Па нико није знао да јој одговори. Ко је то нас сад натерао да се ми боримо за права, мада ја не мислим, ја стварно не видим да су жене угрожене, ја мислим да се то питање мало више пређува, лично мислим” (политичарка, 53 године). На питање да ли зна нешто о феминизму, феминистичким оријентацијама, испитаница се оградиле од феминизма, уз опаску да свако има право на свој став и мишљење: „Па, не, немам о струјама...видите овако, не-не, тај научни приступ нисам никад преферирала, нисам се чак нешто посебно ни интересовала, немам ни неки омаловажавајући став, једноставно људи имају право, наравно, да имају другачије мишљење или оно што ја кажем у политици, шта је демократија? – мој је став, значи ви имате право да имате потпуно дијаметрално мишљење од мене и то не значи да треба да нестанете или да ја треба да вас мрзим (...).”

Иста политичарка навела је, као пример родне равноправности, да је њу шеф странке, иако није имала велико и дуго политичко искуство, у једном преломном тренутку за странку поставио за потпредседника, тиме је испитаница хтела да поентира и нагласи да никада није била дискриминисана, већ напротив уважавана и поштована као жена и политичарка.

Једна чланица Одбора за равноправност полова такође се није на почетку разговора изјаснила као феминисткиња, на ово питање је одговорила мало конфузно: „Па, не..., да, не знам ни сама. Ако ме питате да ли се борим за права жена и да ли мислим да је равноправност... *Мислим конкретно?* Јесте, нека буде да, нека буде да. *Наведите молим Вас аргументе зашто бисте се изјаснили као феминисткиња, а зашто не бисте да се изјасните?* Нека буде да, зато што сам приметила да ме већина других људи перципира као такву, и то је онда...тако да то је и мени врло занимљиво.” Испитаница се двоумила, али се потом ипак изјаснила да је феминисткиња, између осталог и због тога јер је друге особе због њеног политичког и друштвеног ангажмана перципирају као феминисткињу. Потом на питање *Због чега се Ви лично изјашњавате?* иста испитаница одговорила је: „Ја, као што сам рекла, мој лични осећај да је борба изузетно значајна и да никада не сме да стане, и да људи морају да буду свесни тога колико је значајно да сви будемо равноправни, да сви имамо једнака права, и да просто никада не смемо да се запитамо да ли то треба да буде или не треба да буде тако. А други људи ме перципирају (као феминисткињу – А.В) зато што се ја крећем у таквом окружењу да можда често људи и не схватају, нисам на неким научним скуповима,

него сам просто међу људима, међу својим вршњацима, и онда када се потегне неко питање о правима жена, или о било којој сфери живота у којој су жене можда подређеније, ја се изузетно жустро борим и препирем, и за своје ставове и за оно што мислим да је исправно, и онда ме због тога перципирају на тај начин. Али кажем, крајње једноставно, врло ми често кажу неке примедбе и сугестије на ту тему.”

Рецимо, неки пример за ту врсту активности? Па, увек могу да Вам кажем неки животни. Али, небитно да ли је то некакав или закон или је то само што сам чланица Одбора, оно као „а, па да, то је због тога”, или слично. Али кажем, рецимо људи перципирају да је то ако је неко чланица Одбора за равноправност полова или ако се бори за равноправност, одмах је она феминисткиња, и увек то некако перципирају, то сам исто приметила, негативно, као нешто што је „е видиш, мрзитељко мушкараца” или тако нешто. Тако да, то је исто нешто што ми је занимљиво, а наравно није тачно.”

У овом одговору има неколико слојева који еклатантно указују на потребу жена да њихово јавно деловање буде друштвено оправдано, те да не постоји јасна свест и став да ли је жена феминисткиња или није, већ се сматра да ако чланство у телу (Одбору) указује на опредељење те жене да се бори за права жена, и подразумева се да је феминисткиња. Међутим, овај одговор је занимљив, јер је испитаница спонтано одговорила и да због тога што је други перципирају као феминисткињу може да има неприлика, јер феминисткиња означава – „мрзитељку мушкараца” и због тога је испитаници нелагодно да се декларише као феминисткиња. Како испитаница тврди, не креће се у елитним круговима већ и међу обичним светом, тако да нам остаје да претпоставимо да је код припадника различитих друштвених група уочила да феминисткиња, углавном, означава жену која мрзи мушки род.

Потом, још једна политичарка на питање да ли се декларише као феминисткиња је у недоумици, показује несигурност да одговори да ли јесте или није, јер до сада није била у прилици да размишља о томе и нико је није питао да се декларише: „Не знам, мислим да јесам, али никад ме нико није питао да се изјасним, тако.” На питање да да своју дефиницију феминизма одговорила је: „Да ми је стало да променим ствари” (политичарка, 47 година, ВСС).

Међу друштвено-активним женама у нашем узорку мало је саговорница које имају теоријско знање о феминизму и положају жена у различитим историјским периодима код нас. Неколико политичарки навеле су да су похађале семинаре за политичарке на којима су се упознале са различитим темама, као што су: насиље у породици, положај жена, родносензитивни језик и слично. Само једна политичарка

навела је да је завршила Центар за родне студије. Неколико политичарки навело је да су након петооктобарских промена организоване активности, радионице и семинари за жене у јавној сфери (политици, економији и сл). У оквиру ових активности било је и предавања о родној равноправности, а те едукације су, углавном, организоване и водиле жене из женских организација.

Већина друштвено-активних жена које су чланице политичких партија не изјашњавају се као феминисткиње. Овде је присутна дистинкција, између политичарки које дају јасан одговор да нису феминисткиње и политичарки које су одговориле да нису сигурне да ли су феминисткиње, или им до сада нико није поставио питање да се изјасне. Међу њима има политичарки које су навеле да имају опште знање о феминизму, да се начелно слажу са неким феминистичким принципима, али да себе не сматрају феминисткињама. Овакав став је, у неколико интервјуа, довео до ситуације да су испитанице током интервјуа одлучиле да се декларишу као феминисткиње, док се друге испитанице, иако су одговориле да се слажу са неким феминистичким принципима, категорички не изјашњавају као феминисткиње јер им феминистичка идеологија није блиска. У скоро свим случајевима могли смо да установимо претежно оријентисаност интервјуисаних жена према сарадњи са женским организацијама и генерално организацијама цивилног друштва.

На основу наших налаза потврђена је хипотеза *да разлика у идеолошкој оријентацији и ставовима феминисткиња и других друштвено-активних жена о феминизму и његовој улози у циљу побољшања положаја жене, која је генерисана и класним разликама, обликује њихову различиту политичку опредељеност и усмерава различито политичко деловање*. С тим што, с обзиром да феминисткиње и друштвено-активне жене, у већини, имају слично порекло и припадају средњој и вишој средњој класи, разлика у њиховој идеолошкој оријентацији и ставовима није генерисана класним разликама.

Феминисткиње прихватају, промовишу и бране феминистичке ставове, док друштвено-активне жене, иако неке феминистичке ставове прихватају делимично или у целости, ипак, закључују да им феминистичка идеологија није блиска и са њом се не идентификују. Ова разлика у односу према феминизму условила је различите ставове према политичким странкама и политичком деловању, и нешто ређе различиту политичку оријентацију, те смо испитали и другу посебну хипотезу – феминисткиње се изразитије негативно одређују према политичким странкама и идеологијама, а друштвено-активне жене имају позитивнији став према политичким странкама.

Однос феминисткиња према политичким странкама је, у већини, негативан, али постоји неколико разлика међу њима у одговорима због чега је то тако. Наиме, феминисткиње, у већини, имају отклон према политици генерално, и према политичким странкама, без обзира на то да ли политичке странке заступају идеологију левице или идеологију деснице. Као разлоге и образложења за овакав став феминисткиње су навеле: негативно искуство које је обележило нашу земљу (деловање и рад Савеза комуниста у бившој Југославији) и као наставак истог „тренда” ауторитарност и диктатура Социјалистичке партије Србије и Милошевића током деведесетих. У неколико занимљивих одговора испитанице показују да би њихово деловање требало да буде чешће субверзивно, да има „опомињуће” дејство, и да је то управо и циљ и сврха феминистичког покрета онако како га оне перципирају. Феминисткиње, у већини, сматрају да би феминистички покрет требало да буде коректив политике и деловања политичких странака у српском друштву.

Међутим, подаци до којих смо дошли, кроз одговоре феминисткиња на нека друга питања, као што су питања о опредељењу за феминистичке струје, дефиницији феминизма, о пожељном друштву и сл, показују да је део феминисткиња наклоњен идеологији левице, и заступају вредности као што су: једнакост, социјална правда, једнаке могућностима за све чланове друштва, обезбеђивање једнаких права и бољих услова живота за све маргиналне друштвене групе, отпор према неолибералној идеологији. Испитанице, сходно томе, често и независно од феминистичке оријентације за коју се опредељују (либерална, радикална, марксистичка/социјалистичка и друге) сматрају да су припаднице цивилног сектора, а не државног, и да, у складу са тим, ни политичко деловање које је део званичног естаблишмента није нешто чији би оне могле да буду носиоци. По њиховом мишљењу сарадња са представницима политичких странака јесте могућа, делом потребна и неопходна, али у тој сарадњи феминисткиње би требало да буду обазриве и промишљене.

Ако сумирамо наше податке, феминисткиње, у већини, имају негативан став о политици и избегавају да се изјасне да ли подржавају неку од постојећих политичких странака у Србији. Тако да није директно потврђена хипотеза да су *феминисткиње знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на жене из опште популације* зато што код феминисткиња постоји генерални отпор према свим партијама. Али, ако се анализира њихова идеологија по уобичајеним стандардима

левица – десница (Бакић, 2015), онда је јасно да оне припадају левом спектру политичких идеологија и странака, те да је ова хипотеза на посредан начин потврђена.

На другој страни континуума су малобројне друштвено-активне жене, чланице политичких странака, које делују кроз институционалне механизме за родну равноправност и своје политичко иступање доводе у везу са политичком странком, а посебно са лојалношћу према странци којој припадају. Према мишљењу већине испитаница, у политичким странкама чије су чланице влада родна равноправност и постоји квалитетна сарадња са мушкарцима (политичарима). Политичарке ретко испољавају подвојеност у ставу, у смислу да праве дистинкцију између свог политичког ангажмана у политичкој странци и општих ставова о феминизму и односу феминизам – званична политика. На то нам уосталом указује и то што се ретко декларишу као феминисткиње.

Неколико политичарки изјашњава се да заговара феминистичке принципе у свом политичком деловању унутар странке и у друштву. То су, у већини, испитанице које су пре професионалног политичког ангажовања, или након учлањења у политичку партију, прошле кроз неки облик упознавања са феминизмом и родном равноправношћу. У ову групу спадају, као што смо навели, политичарке које су прошле различите обуке и семинаре које су организовале женске организације. На основу ставова политичарки можемо да уочимо да нема битних разлика с обзиром на припадност политичкој партији, јер сличне ставове заступају и политичарке из различитих политичких партија (Нова Србија, Демократска странка, Социјалдемократија (формирана 1997), Лига социјалдемократа Војводине).

Чланице политичких странака показују позитиван став, посвећеност и лојалност према политичкој странци и на тај начин што приликом разговора инсистирају на томе да су њихове странке иницирале и „прогурале” одређене законе у домену родне равноправности и спречавања дискриминације. Према мишљењу већине политичарки, став странке којој припадају о родној равноправности, напредан је јер су програми њихових странака родно сензибилисани, а у оквиру неких политичких партија постоји и форум жена. Затим, преовладава општи став жена на истакнутим друштвеним положајима и политичарки, који је, такође, уочен у претходним социолошким истраживањима, да на путу до истакнутих политичких (друштвених) позиција нису имале препреке у политици (политичкој партији) и друштву (Милић 2002; Вуковић 2009; Вуковић 2014). Део политичарки је у разговору показао чврсту партијску

лојалност кроз истицање иницијатива и успеха своје странке у погледу родне равноправности и њене примене у друштву.

Феминисткиње чешће сматрају да треба да делују ван званичних политичких токова, иако је тај облик деловања тежак, ризичан, несигуран, и углавном не доприноси професионалној сатисфакцији. Феминистички покрет, према ставовима феминисткиња јесте политички покрет, и не би требало да се сведе на само неколико тема, као што је, на пример, борба против насиља над женама, и слично, већ би требало да кроз своје активности прати политичке актере и њихово деловање, али и друге друштвене промене.

И друге друштвено-активне жене заступале су сличне ставове, међу којима се посебно издваја став, који бих условно назвала „преиспитивање колико сам добила, а колико изгубила”. Наиме, с обзиром, да је већина жена, иако су присутне на тржишту рада и радно-активне, остала у зачараном кругу усклађивања обавеза у приватном животу (породици) и жеља и аспирација за успехом и доказивањем у јавној сфери, оне се често преиспитују да ли су, можда, њихове маме и баке које нису биле запослене, а биле су „газдачице у кући”, биле мудрије и боље социјално позициониране од њих данас. Део њиховог стила живота подразумева вечити „жртвени микро-матријархат” (Благојевић, 1997) и трошење психичких и физичких ресурса преко свих граница (Милић 1994; 2001; 2008: 197). Такав став, цитирајући своју мајку, сликовито дочарава једна политичарка: „А знате како је моја мајка говорила, уопште о тим покретима, практично мало док је била жива, пред моје политичко ангажовање и све што се догађало: „Онај ко је веш машину пронашао је за жене урадио више него све те жене заједно”.”

У једном социолошком истраживању уочено је, такође, да постоји јаз између жеља и могућности политичарки да ускладе приватно и јавно деловање. Међутим, иако су у могућности да пристојно и удобно живе ако се повуку из јавног живота, политичарке то ипак ређе чине. Навели смо да постоји неколико разлога, између осталог, у питању је родно неутрална особина свих политичара - освајање моћи, а потом и незадовољство жена уколико би се бавиле искључиво приватном сфером (Вуковић, 2009).

У студијама које су се бавиле незапосленим женама и мајкама примећено је да жене у том случају нису задовољније и немају виши степен самопоштовања већ су чешће депресивније, имају осећање ниже вредности, неостварености и испрљености уколико су се у потпуности посветиле материнству и васпитавању деце као једином

позиву. Због тога би било неопходно да жена освести своје жеље и разуме друштвену принуду у погледу друштвених очекивања да би обавезно требало да се оствари као мајка (Милић, 2001: 187-188).

Све друштвено-активне жене, а посебно оне које су у политичким странкама нагласиле су свој труд, залагање, успех, и значај рада за побољшање положаја жене у друштву, потом и личне атрибуте који су их квалификовали за високе политичке функције, међу којима род није пресудан, то јест да припадност женском роду није посебан атрибут због кога су успеле да буду на истакнутим положајима у друштву. Сличан став међу женама на истакнутим друштвеним позицијама примећен је у једном ранијем социолошком истраживању (Милић, 2002).

У прилог крхкости постојања механизма за родну равноправност је и податак да је, на пример, једна феминисткиња, у тренутку када смо разговарале, имала информацију да по новом пословнику, следећи сазив парламента неће имати Одбор за равноправност полова него ће он бити део новог Одбора за људска и мањинска права, а у оквиру кога ће се бавити и овим питањима. Испитаница није била толико изненађена тиме, али јој је веома стало да сазна да ли су се жене политичарке побуниле. Како је испитаница изјавила: „Да ли су дигле фрку” и обавестиле жене из цивилног сектора да би се организовале и спречиле и каква ће бити реакција свих жена које су заинтересоване да жене могу институционално да се боре за равноправност. Када је у питању сарадња државних органа за родну равноправност са женским групама и став о различитим облицима деловања, део феминисткиња је разочаран јер сматрају да рад и труд који су уложиле у едукацију и свест, посебно политичарки о феминизму и равноправности полова, није адекватно вреднован, јер има политичарки које су заборавиле да је сарадња постојала и да су женске групе утицале на њихово обликовање политике о родној равноправности.

Да ли феминистички покрет постоји у Србији?

У теоријском делу рада навела сам неколико дефиниција друштвеног покрета и одредница појма. Према Павловићу оно што разликује друштвени покрет од других друштвених феномена јесу, између осталог, колективна акција, добровољност и отвореност за укључивање других актера, масовност, став према друштвеној промени, интересна основа окупљања, незадовољене потребе, јавност деловања, спонтаност, дифузност и еластичност (Павловић, 2009). Иако у истраживању није постављано

питање *Да ли сматрате да феминистички покрет постоји у Србији*, ово питање се кроз разговор са испитаницама на основу њиховог размишљања само наметнуло. Према мишљењу неких саговорница, углавном старије генерације феминисткиња, на основу свог искуства, током интервјуа истичу да имају дилему око тога да ли у Србији постоји покрет.

Тако једна испитаница наводи, на пример, да иако је одушевљена и подржава деловање Жена у црном у пракси, сматра да је деловање лични ентузијазам тих жена, који те жене исцрпљује и није адекватно награђен. Након кратког двоумљења, испитаница изјављује да сматра да покрет ипак не постоји у садржинском смислу: „Е сад оно што мислим да не постоји и где нисмо успели то је покрет, чини ми се да никад покрет није направљен, ја не знам да ли је то добро или лоше, али вероватно, пошто немамо критичну масу, то је лоше. (...) ја сматрам да немамо критичну масу, а можда и немамо и распарчане смо овако, и нема ни економске могућности да се то све ради, за све те ствари причај ти али обрни-окрени, али на крају потребан је да не кажем новац, али и нека логистика, ја мислим да су жене ужасно запослене и немају оне времена. Ја видим нпр. у ЖУЦ-у (Жене у црном – А.В) то су најобичније жене из Србије у оквиру мреже Жена у црном, то су жене које скапавају од рада од јутра до мрака, и за активизам да радиш нешто обашка потребно је пре свега време, здравље и то је јако тешко у оваквој једној беди, али потребна је и нека врста окупљања око неке идеје, као рецимо сада у Америци где су се људи окупили, и левица и десница, и Републиканци и Демократе (...) то је пад америчког царства, распада им се друштво и то сви виде и левица и десница, и сви Американци то виде и осећају и сви су очајни, али коначно овај покрет Окупирај Волстрит против банака је нашао ту тачку око које ће се сви окупити” (нестраначка личност, 57 год, ВСС)

Дакле, испитаница на питање *Који су успеси а који неуспеси феминистичког покрета у Србији?*, иако сматра да су све иницијативе и деловање у целини били успешни, истиче то што покрет није оформљен, јер, како наводи није било критичне масе, сматра за један од неуспеха у Србији.

Однос женских организација и државних органа и механизма за родну равноправност према мишљењу наших саговорница је двојак. Део саговорница које, по природи посла, сарађују и са једним и са другим сектором сматрају да је сарадња неопходна и да она генерално постоји. Међутим, као и у осталим сферама друштва, постоји уплив политике, на пример, кроз добијање фондова за пројекте на основу политичких веза и контаката.

Друштвено-активне жене поделили смо на: жене које нису упознате са феминизмом или имају штуро знање о њему, жене које имају отклон према феминистичкој идеологији, потом жене које су се делимично упознале са феминизмом на семинарима и едукацијама политичарки о родној равноправности, и најређе заступљене, жене-политичарке које се изјашњавају као феминисткиње и немају ограде од феминистичких активности у друштву. Међу политичаркама има и испитаница које су обазриве и промишљене приликом одговарања на питања о феминизму, правима других маргиналних група, тако да су често или експлицитне да феминизам треба да подржи и све остале у борби за њихова права, да, на пример, треба да се уважавају права ЛГБТ особа као и свих осталих грађана у друштву, али, напослетку, да ипак, не треба сада да идеологија ЛГБТ буде доминантна идеологија, јер, на пример, породица подразумева однос између мушкарца и жене и њихове деце.

Јасан и прецизан пример о снажном утицају који су жене из невладиног сектора имале на политичарке, једна политичарка овако објашњава: „Наравно, на тој конференцији (Палић, 2002 – А.В) било је доста женских невладиних организација, ја лично мислим, ја сам одмах препознала да је невладин сектор кључан у тој причи и то сам политичаркама говорила, оне су ме...багателисале су ту моју причу, али ја и данас то мислим. Па мислим да је невладин сектор онај који је нас учио како да се постављамо, како да захтевамо, како да изгледа наш захтев, поред експерткиња – правница које су могле то да уобличи, оно што ми треба да тражимо је нама донео невладин сектор који је у то време, значи увелико, десетину година, десет-двадесет година комуницирао са белим светом, првенствено са Хрватском која је већ имала десет година испред нас неког другог начина размишљања, и ми смо у тим комуникацијама у ствари училе (од невладиних женских организација – А.В). Данас то вероватно политичарке не воле да признају, али ја мислим да је то, да ми њима јако пуно дугујемо, ми смо имале неки други сензибилитет и ми смо имале могућност, али су оне имале знање, одређено знање за одређени посао. И ми смо тако предавали разне наше захтеве. Оно што, такође, морам да подвучем, када смо Милка Пузигаћа из Новог Сада и ја биле задужене да се направи то тело у влади, и нас две смо се најавиле код покојног Зорана да са њим разговарамо о томе. Зоран је истог момента окренуо законодавство и захтевао да се наши папири прихвате и да се одмах формира Савет. Ми смо тада добили Савет за равноправност полова. Нажалост, после Зорановог убиства, ја данас ништа не чујем о том Савету, он постоји, али то је слово на папиру. То значи да свака институција, а нарочито разни савети и комисије, зависе од човека

који је начелу, и то данас не функционише, а то је почело да функционише јако добро. И то данас не функционише, наравно, какав смо ми народ, али добро, ми смо део тога чему припадамо, и ми смо такви какви смо, и захваљујући томе што смо такви какви смо, не раде многи савети и многе комисије које су могле јако пуно ствари да ураде јер је Савет био састављен од представника пет-шест најрелевантнијих министарстава, од невладиног сектора, од експерата (...)

„Ја мислим да је организација између невладиног сектора и владиног шта год то подразумевало, али све то што није невладин сектор, неопходна и, наравно, на томе се страшно пуно радило и пуно ствари променило, на крају је донет Закон којим пуно људи није задовољно, али је пуно људи презадовољно да је он донет, јер он је поставио основе тих односа и мислим да су ти односи, или ја чак мислим да су они релативно добро решени и да сада треба само развијати свест и код једних и код других. (...) Ја се сећам када смо почели да се бавимо овим, ја сам тада имала јако добар однос са женским невладиним сектором (...) И она је мене увукла у ту женску причу и ја сам тада схватила да невладине организације иначе, а нарочито женске, живе као „рогови у врећи” и имала сам велики проблем са тим. Ја сам претпостављам, доста и радила на томе да ти односи не буду такви. *Мислите међу организацијама?* Па, међусобно су живеле као „рогови у врећи”. Данас је та слика потпуно другачија и данас оне и сарађују између себе, данас ћете видети пројекат на коме учествују две-три невладине организације. Па, пошто то закон негде прописује локална управа је јако zgodна, вежу се за локалну самоуправу, тако да ми као општина (име општине – А. В) имамо пуно пројеката. Ми као општина не морамо бити носиоци односно врло често нисмо носиоци пројекта, али смо партнери у том пројекту, и на другој страни једна, две, три невладине организације, и то све дивно функционише. Значи, јако пуно се у тој области променило, јако пуно ствари уредило, тако да је рецимо (...) шта је мени бављење политиком дало – постала сам особа која је постала стрпљива, од једне потпуно нестрпљиве особе (...) Али, ја сам схватила да су политика и мењање друштва дуготрајан процес.

Иста испитаница о вези свог политичког ангажмана и деловања у Савету за равноправност полова наводи: „Бавећи се странкама и политиком дошли смо до краја деведесетих, када је из света, у ствари, кренула та прича о равноправности, односно о већем учешћу жена у парламентарном животу, јер се схватило да без политике, без жена у политици, у ствари без моћи, нема решавања ниједног проблема. И ја сам у фебруару 2000-те отишла на неку конференцију (...) на тој конференцији су биле

заступљене невладине организације и демократске странке (...) пре ове конференције говорило се о ДОС-у. и тада смо ми схватиле да ако ми, и тај наш будући ДОС, који се правио крајем '99. године или у току, ми смо схватиле ако се не „увалимо” у то – ништа од тог посла нема. *Мислите од посла да буде жена у политици?* Да, да буде више жена у политици. Затим, састанци ДОС-а (...), бивала сам присутна на тим састанцима, једино женско које је било на тим састанцима тада била сам ја (...) дакле, то је по мени било...па то је страшна слика била – све сами мушкарци. И сећам се једног састанка када су мене невладине организације и нас неколико из демократских странака, шта год то у то доба значило, просто сам била ту на неком извору, добила сам тај допис 30 посто жена у политици, написан у облику амандмана и то је била '99. година или сами почетак 2000-те. И ја сам то донела, и поделила то написано свим лидерима ДОС-а, 17 њих, када сам доживела да се један од лидера ДОС-а, данас је ирелевантно да га помињем, дигао и рекао: „Јао...Ма дај, шта гњавиш са овима, дај варљачу и кецељу нека иду у кухињу тамо им је место.” И тада сам доживела да је мој колега устао, лупио шаком о сто, уопште га нисам никад видела у таквој пози, и рекао да не дозвољава да се тако разговара кад је та тема на тапету, и да он захтева да се о томе озбиљно разговара и размотри наш захтев. (...)Тада је, просто дошло оно време, крајем 2000-те праве се листе за излазак више жена на изборе. Е да, а ми жене се почетком 2000-те на тој конференцији на Палићу договоримо да нам је сад главни задатак да буде више жена у политици, да уђу у парламент, ми смо хтеле 30 посто жена у парламенту и што и данас нисмо урадиле, али хтеле смо да се направи неко владино тело које би се бавило равноправношћу полова” (политичарка, 71 година).

Потом, друга саговорница, чланица Одбора за равноправност полова сматра да је сарадња између женских организација и Одбора ретка, и да недовољно комуницирају. Наиме, нико јој се никад није обратио да им помогне, нити да присуствује седницама Одбора, она претпоставља да би сарадња могла да буде много боља и: „...Оно што је чињеница је да ја могу да говорим само о Одбору за равноправност полова, оно што је чињеница је да смо ми (чланови Одбора – А.В) увек отворени према свима. Али, ево могу да кажем свој пример, као чланицу Одбора за равноправност ме још увек нико, из било које невладине организације никада до сада, сем ево Вас који имате одређеног да кажем опет интереса јер пишете дакле рад о томе, никад нико није контактирао за било какво женско питање, претпостављам да моје колегинице можда јесте, али, опет кажем та сарадња, наравно, мора да буде двосмерна, и ми се увек негде трудимо да организујемо различите семинаре, да разговарамо с

различитим стручњакињама у различитим областима. Дакле, долазе нам заиста еминентни (...) дакле, буде ту сарадње, али може да је буде много више и може да се избори много више жена, пре свега за комуникацију, рецимо, са Одбором. Ја сам из Новог Сада, дакле, никад нико из Новог Сада или из Београда, који ми је рекао „дајте да дођемо на Одбор да разговарамо имамо те проблеме”. Просто, скупштина је много отворенија него што то људи мисле, треба само покушати, али се, рецимо, то се до сада мени, опет говорим у своје име, то није десило” (политичарка, 27 година).

Ова испитаница имала је снажну потребу да нагласи да то из њеног угла тако изгледа, и да се огради да је то њено лично мишљење, те да су можда неке друге њене колегинице-политичарке из Одбора биле контактиране од стране женских организација, и да „то може много више”. Као да испитаница има потребу да истакне да је комуникација између невладиних организација и институционалних механизма ретка, спорадична, или да је нема уопште, али не жели да такав став преовлада, већ се ограђује да је то њено мишљење и да можда и неке жене сарађују међусобно, те да је доста урађено за жене („нећу да кажем да треба бити задовољан, али помак постоји, то не може нико да оспори”).

Међу друштвено-активним женама чије су мајке, баке, и друге рођаке по женској линији, биле сифражеткиње или чланице АФЖЈ, има и жена које се не изјашњавају као феминисткиње. Ова појава указује на то да свака нова генерација жена, чије су се преткиње избориле за одређена права, нужно нема осећај и одговорност да би требало да се определи за феминизам, те да је присутан генерацијски (женски) дисконтинуитет у изјашњавању о феминизму, који може бити резултат тренутног друштвеног стања и околности у којима жене, чије су се претходнице избориле за права, не морају нужно о томе да размишљају све док, евентуално, та права не буду поново угрожена.

Присутне су идеолошке разлике у ставовима феминисткиња и друштвено-активних жена о феминизму и његовој улози у побољшању положаја жена која се одражава у томе да је потврђена посебна хипотеза да феминисткиње отворено изјављују да прихватају и бране феминистичке ставове, а друштвено-активне жене, иако феминистичке ставове прихватају делимично или у целости, не идентификују се са феминистичком идеологијом. Наиме, друштвено-активне жене већином се не изјашњавају као феминисткиње, прихватају одређена начела феминистичке идеологије као што је борба за женска права изражена кроз: право на рад, право на развод, право на абортус, право на имовину и друга права за која се феминистички покрет борио кроз

историју. Друштвено-активне жене не слажу се увек са феминистичким моделима за остваривање женских права, као и са начинима комуникације и опхођења феминисткиња у тој борби. Њихово мишљење је да је неопходно да мушкарци, у мери у којој је то могуће, буду савезници а не непријатељи у тој борби, те да је потребно радити на демистификацији феминизма и феминистичког покрета као битке против мушкараца и државе.

Најзаступљенији одговор међу женама које се не изјашњавају као феминисткиње је да нису имале никакво искуство неправде у животу, и нису биле дискриминисане у породици и друштву. Потом, политичарке као разлоге због којих нису сигурне да ли да се изјасне као феминисткиње наводе следеће одговоре: „Не знам, никада ме то нико није питао до сада”; „Не знам, мислим да јесам”; „Ако је феминизам борба за равноправност жена и мушкараца у друштву, онда јесам феминисткиња”. Међу друштвено-активним женама које су чланице Одбора, Савета, заменик омбудсмана, повереник/повереница за родну равноправност, које се изјашњавају као феминисткиње су, углавном, испитанице које су, како смо раније поменули, регрутоване међу женама које су се и раније изјашњавале као феминисткиње. То су, испитанице које су стекле феминистичко знање и искуство кроз сарадњу са женским организацијама или теоријско образовање.

Овај тип одговора је чест међу женама на истакнутим позицијама које сматрају да су све постигле саме, својим трудом и залагањем, те да пол/род у томе нема улогу. Жене на истакнутим друштвеним позицијама, углавном, наводе да је њихово искуство у примарној породици и у породици прокреације такво да никада нису имале утисак да су занемарене, или да се њихови ставови и мишљења доводе у питање због тога што су жене и сл. Свој активизам и успех ове жене не сматрају да је у било ком облику повезан са феминизмом, већ да је резултат њиховог личног прегнућа, продорности, и жеље за постигнућем и успехом.

Друга посебна хипотеза да се феминисткиње изразитије негативно одређују према политичким странкама и идеологијама, док друштвено-активне жене имају позитивнији став према политичким странкама делимично је потврђена. Утврдили смо да већина феминисткиња нису чланице политичке партије и да имају негативан став према официјелној политици и политичким странкама генерално. Већина феминисткиња наводи да нису никад биле чланице политичке странке, а неколико припадница старије генерације изјавиле су да су биле чланице КПЈ, али и да су иступиле из Савеза комуниста осамдесетих година, а једна феминисткиња да је била

чланица Грађанског савеза Србије али да је, такође, изашла из странке. Неколико саговорница су биле чланице ЖЕСТ-а, женске странке основане пре првих парламентарних избора у Србији која је кратко опстала на политичкој сцени (Милић, 1998).

Други део наше хипотезе није у потпуности потврђен, наиме, друштвено-активне жене, у већини, сматрају да је неопходно да политичке странке имају разумевања за њихово ангажовање у телима за родну равноправност али да је њихова позиција у том смислу располућена. Испитанице које су чланице политичке странке, потом чланице у Савету или Одбору за равноправност полова, често сматрају да жене које желе да се баве политиком наилазе на различите препреке. Према мишљењу неких испитаница, проблем је у томе што се жена када уђе у политику, нађе под двоструким притиском који је све време присутан, јер често немају подршку феминисткиња и женског покрета због тога што према њиховом мишљењу оне никад нису довољно радикалне у захтевима који се односе на родну равноправност. Друштвено-активне жене сматрају да је понижавајуће да женске групе треба да им дају потврду да ли су подобне феминисткиње или нису, а женске групе, најчешће у целини стално осећају потребу да суде о томе. Са друге стране, друштвено-активне жене у својим политичким партијама, па и у политичкој партији која начелно прихвата да је важно да се бави родном равноправношћу, како наводе моје саговорнице, политичарки која се бави том темом понекад се замера у странци да је превише захтевна или превише феминисткиња.

Испитивали смо да ли феминисткиње сматрају да је неопходно да постоји државно тело које ће деловати у оквиру система и да ли државно тело треба да буде кишобран организација задужена за координацију деловања женских група, за њихово саветовање и функционисање³⁰. Проверићемо хипотезу *да постоје идеолошке разлике у ставовима феминисткиња и жена које делују у државној управи везано за начине*³¹ *на које је потребно побољшати друштвени положај жена, о облицима сарадње између женских група и органа државне управе задужених за родну равноправност и о*

---

³⁰ Међу феминисткињама и женама које делују у државној управи за родну равноправност могући облици сарадње су у процесу проналажења домаћих донатора и страних финансијера у оквиру истраживања положаја жена на терену и кроз вођење заједничких пројеката

³¹ Основна разлика на коју овде реферирамо је та да се феминисткиње чешће залажу за неформалне начине деловања и различите grassroot („одоздо“) облике деловања женских група (кампање, лепљење постера, сакупљање потписа за петиције, организовање демонстрација и сл.) док се друштвено-активне жене залажу за формалне начине деловања кроз институције система.

методама помоћу којих промене у вези са равноправношћу жена треба спровести у друштву.

Дакле, међу испитаницама има оних које сматрају да објективност по питању феминизма и позиције жена у нашем друштву није условљена тиме да ли је реч о припадницама радничке или више средње класе, да ли су или не оне биле дискриминисане по полно/родној основи, да ли су чланице политичке партије и слично. Међу овим женама постоји став о томе да су присутни проблеми са којима се жене суочавају у нашем друштву, те да се вреди борити за безбедан живот, исте шансе и иста права пред законом: право на каријеру, право на поделу власти и у кући и у породици, право на имовину, право на здравље, одговорно родитељство и тако даље. Али, присутан *је* и критичан став према начину на који се то жели постићи. Тако се неке испитанице не слажу са формама и начинима на које поједине припаднице феминизма делују, и осећају се непријатно пред великом количином негативне енергије и агресивности која се често дешава у тим ситуацијама, неке од њих су покушавале да женама које су јако огорчене објасне да је речник и стил којима оне говоре врло сличан речнику и стилу радикалних мушких организација са којима се свађају, само када би се обрнули термини и, иако то није говор мржње, веома је агресиван. Део испитаница сматра да је такав начин комуницирања контрапродуктиван.

Ево неколико карактеристичних одговора о њиховом односу према политичким странкама и политичком деловању генерално:

„[...] Не, нисам члан ниједне партије, и сматрам да су наше потребе да учествујемо у раду државног органа можда и пуно пута спутане чланством у партијама, јер вас то како-тако опредељује у неким одлукама или пак супротставља руководиоцима који су из друге партије. Тако да као грађанин, увек имате право да искажете своје мишљење на изборима, али за место, на пример, помоћника министра које је негде између правог професионалног чиновника, а има и елементе учествовања у креирању политике са министрима, мислим да је апсолутно неприхватљиво да буду чланови партија. И као чланица Савета, мислим да је моја слобода изражавања мишљења или заузимања ставова много већа него слобода чланица које су припаднице одређених партија. Мада ја врло поштујем, посебно, жене које могу у исто време бити припаднице партије и залагати се и борити се за идеје своје партије или за програме, и обављати све своје функције које оне имају. Али, напосто, искуство ме је научило да бих била професионална, да не бих била пристрасна, да је за државног службеника на положају веома корисно ако није члан партије. Чланство у Савету, такође, мислим да

даје већу слободу чланицама које нису чланице партије, али да не сме да ограничи њено мишљење као чланице Савета мишљењем и ставом партије. То је врло тешко постићи, посебно код оних странака које имају такве чврсте принципе где не дозвољавају свом чланству да се изјасне слободно. [...] Тако да мислим да би чланице Савета требало да раздвоје своју партијску припадност од функције коју обављају, или пак и више од чланства у Савету.”

Како гледате на формирање женског политичког блока, на женске странке, у прошлости ЖЕСТ? „Ми смо то покушали да урадимо кроз женску политичку мрежу, међутим партије су проклета ствар, оне терају чланове, и мушке и женске, и чланове и чланице да се прилагођавају партијској политици, код нас има јако мало унутарпартијске демократије, јако мало слободе мишљења. Нисам сигурна да код нас може да успе женска партија, могу да успеју неки женски покрети и повезивања, можда може да се направи, од тога још увек нисмо одустали, неки женски кокус у парламенту, мора да постоји критична маса, пар жена не може то да ради зато што их једноставно смене. Сад што се тиче феминизма, односно ја бих пре говорила што се тиче права жена, она се не могу обезбедити без политике, јер је политика једини начин да се осигурају институционалне друштвене промене, то је просто модел. Ја разумем да треба да постоје групе за притисак, ја разумем врло добро шта је улога и тих женских група, мада ми је некад жао када видим толико много љутих жена, јер оне су приватно љуте, и често поистовећују своју приватну љутњу са љутњом према друштву и често идентификују мушкарце и државу. Држава и друштво су нешто што нису само политичке партије и нису само институције, то је ипак један шири појам и не треба тако лако рушити државу, тешко се гради а лако сруши. Ми смо склони, са свих страна, да само будемо критични, а да не мислимо шта су решења и како се нешто може градити. У том смислу, у реду је, без неких јако радикалних захтева и без група за притисак држава је инертна и друштво је инертно, и можда се не би ни померало. Тако да то јесте један проблем. А са друге стране, зашто политичари и зашто политичарке? Зато што, на жалост, када заиста уђете у бављење политиком, добар политичар, мушко-женско, добра особа, особа која зна да се бави политиком, води рачуна о укупном контексту.”

Наше саговорнице које су део државног система и чланице политичких партија ретко се изјашњавају као феминисткиње, а чешће имају дилему око тога или наводе да себе не сматрају феминисткињом. Већина друштвено-активних жена сматра да феминизам подржава у суштини битна начела која су важна за равноправан статус

жена и мушкараца у друштву, али да је феминизам у нашем друштву попримио облик који није изворни феминизам, потом да је феминизам узак поглед на свет и да није нужно потребно да се постане феминисткиња да би се односи међу половима и положај жене у друштву унапредили. У лепези одговора у којима се политичарке не изјашњавају као феминисткиње, налазе се одговори у којима јасно говоре да нису феминисткиње, затим и одговори у којима политичарке показују да нису сасвим сигурне јер их до сада то нико није питао, или случајеве када сматрају да вероватно јесу феминисткиње због тога што се боре за корпус људских права који обухвата борбу за права жена и равноправност.

Затим, међу испитаницама има и оних које су образложили разлоге због којих, како наводе, не сматрају себе феминисткињама „у потпуности”. Тако једна саговорница која се „делимично” изјашњава као феминисткиња наводи: „По мени је феминизам, макар онако како се код нас тумачи, једна прилично тврда струја, зато сам и рекла да се делимично изјашњавам као феминисткиња, уз ограду, којој ја не припадам, ја нисам тај тип феминисткиње. А, са друге стране, наравно да сматрам да све ово што ја радим и све ово што ми заједно радимо, што се трудимо да помогнемо и женама и деци, и разним маргиналним групама, јесте један од облика феминизма, зато се сматрам феминисткињом, без обзира на нека неслагања.

Која би то била неслагања? Па рецимо, смета ми, на пример, то што се у тим неким феминистичким круговима сматра да само неке жене могу да помогну другим женама, то је један прилично затворен круг, да се на један начин тумачи, јер ја сам радећи двадесет година ово прошла кроз разне фазе, да су сви мушкарци лоши, да су сви мушкарци криви, да одређене родне неравноправности у Србији постоје итд. Чињеница је да свега тога има, али мислим не у толикој мери колико неке организације и неки кругови покушавају да представе.”

У овом одговору садржан је отпор саговорнице да се изјасни као феминисткиња, али она наводи и јасне разлоге због чега је то тако, што у пракси није случај јер иако жене имају отклон према етикетирању да су феминисткиње, често не знају, или не желе да аргументују свој став.

У разговору, жене које су активне у државним телима за родну равноправност објасниле су и шта мисле о феминизму, своје ставове „за и против”, и због чега не желе да се изјасне као феминисткиње. Ево неколико карактеристичних одговора испитаница:

„Ја себе дефинишем као социјалдемократкињу, као левичарку у сваком случају, а дуго сам размишљала да ли се изјашњавам или не као феминисткиња. Морам да

кажем да сам релативно недавно преломила, зато што сам у почетку мислила како, ето, све зависи од тога шта се подразумева под феминизмом, међутим, дефинитивно стојим иза тога, да је за оно чиме се ја бавим, начин на који ја посматрам проблематику, феминизам веома узак поглед на свет.

А због чега? Због тога што је фокусиран само на женске проблеме, што вади те женске проблеме из ширег друштвеног контекста, и што је некад радикалистички, некад непријатељски расположен према мушкарцима, што је ужасно контрапродуктивно. И ја желим да постигнемо еманципацију жена и желим да постигнемо једно ново партнерство са мушкарцима. Мислим да је неопходно придобити мушкарце за ту врсту некаквих нових друштвених односа, а не можете придобити никога ако не пронађете и неки њихов интерес у томе, или ако им стално говорите да су по дифолту насилни или глупи. Ја разумем да је друштво било релативно патријархално али, мислим, сви смо се ми ту нешто кували и имате пуно жена које су живеле врло удобно у томе, бирајући да користе неке женске привилегије у том друштву. Тако да ја не мислим да су жене идеалне, као што некад феминисткиње упрошћено гледају, поготово не мислим да одбацујем некакве цивилизацијске и културолошке обрасце само зато што се неком чини да су уперени против жена.”

Друга испитаница која се такође не изјашњава као феминисткиња наводи: „Па, зато што сматрам да је то ипак некако отишло у погрешном смеру и да је дат велик публицитет нечему за шта су се жене у социјализму већ биле избориле (...), а феминизам је нешто што је, чини ми се, изашло из неких седамдесетих година, када је стасао, када је препознат, али не само у социјализму. Што се каже, да смо постали заборавни на сопствену историју, код нас су жене имале равноправност колико-толико, код нас је био велики број запослених жена и успевале су да одрже тај баланс породичног и пословног живота. Живело се и другачијим ритмом, у другачијим условима, били смо можда и скромнији и стрпљивији, били смо једноставно и другачије васпитани, а да је феминизам отишао у неку екстремну, не бих назвала ни левицу ни десницу, него неким својим током са којим се ја не слажем, то апсолутно пренаглашавање стања, није место свуда за жену, јесу индивидуална схватања...”

„[...] Када промишљам као неки интелектуалац, сви наши (мушки и женски) проблеми су заједнички, али апсолутно жене као мање заступљен пол у нашем друштвеном животу и жене као оне које су дефинитивно носиоци много значајних активности, не само јавних, него и свих других активности, заузимају посебно место да искажу своја права и да се за своја права боре. Али, понављам, мислим да искључиво

феминистички покрет, који би био обележен и карактеристичан само за борбу жена преко феминистичког покрета, мислим да то спутава и ограничава слободу и могућност деловања, из тог разлога се не изјашњавам и нисам се изјашњавала, али апсолутно подржавам све активности где се равноправност полова да кажемо та родна коректност исказује, потенцира и на њој се ради. И мислим да заиста жене имају великог простора и имају велик разлог зашто треба да се побуне и зашто треба да својим механизмима, не само преко феминистичких удружења, већ и на сваком другом месту, дају активну улогу у побољшању положаја жена. [...] Не видим место где нема простора и за мушкарце и за жене, да је нешто искључиво опредељено за мушкарце као неки део друштвеног живота, а да је нешто ускраћено женама. Из тог разлога пуно пута постављам и питање зашто бисмо се ми бориле кад смо ми једнако значајне и једнаке са другим полом, међутим, чињеница је да живимо у друштву, или да смо живели у претходном периоду, где су жене заиста морале да доказују своје квалитете да би заузеле одговарајућа места, али ево и свакодневни живот нас учи да су жене мање заступљени пол и у органима управљања, и у многим другим органима где имамо значајне функције.”

Дакле, међу друштвено-активним женама, у већини, став о феминизму и позицији жене у нашем друштву, не зависи од тога којој класи припадају, да ли су биле дискриминисане због припадности женском роду и да ли су чланице политичке партије и слично. Међу овим женама постоји став да су присутни проблеми са којима се жене суочавају у нашем друштву, те да се вреди борити за безбедан живот, иста права пред законом, исте шансе, право на каријеру, право на расподелу власти и у кући и у породици, право на имовину, право на здравље, одговорно родитељство и тако даље, али присутан је критичан став о начинима на који се та права желе обезбедити.

Према одговорима испитаница делимично је потврђена наша хипотеза да разлика у идеолошкој оријентацији и ставовима феминисткиња и других друштвено-активних жена о феминизму и његовој улози у циљу побољшања положаја жене, која је генерисана и класним разликама, обликује њихову различиту политичку опредељеност и усмерава различито политичко деловање. Наиме, постоје идеолошке разлике у ставовима феминисткиња и друштвено-активних жена (у Одбору и Савету) о феминизму и његовој улози у побољшању положаја жена која се одражава у томе да је потврђена посебна хипотеза да феминисткиње отворено изјављују да прихватају и бране феминистичке ставове, а друштвено-активне жене, иако феминистичке ставове

прихватају делимично или у целости, не идентификују се са феминистичком идеологијом.

Наиме, већина друштвено-активних жена не изјашњавају се као феминисткиње, прихватају одређена начела феминистичке идеологије као што је борба за женска људска права изражена кроз: право на рад, право на развод, право на абортус и друга општа права за која се феминистички покрет борио кроз историју. Друштвеноактивне жене не слажу се увек са феминистичким моделима за остваривање женских права, као и са начинима комуникације и опхођења феминисткиња у тој борби. Њихово мишљење је да је неопходно да мушкарци, у мери у којој је то могуће, буду савезници а не непријатељи у тој борби, и да је потребно радити на демистификацији феминизма и феминистичког покрета као битке против мушкараца и државе.

Друга посебна хипотеза да се *феминисткиње изразитије негативно одређују према политичким странкама и идеологијама, док друштвено-активне жене имају позитивнији став према политичким странкама* потврђена је. Утврдили смо да већина феминисткиња нису чланице политичке партије и да имају негативан став према политичким странкама и официјелној политици генерално. Део наших испитаница, феминисткиња, никад нису биле чланице ниједне странке, а неколико њих навеле су да су биле чланице СКЈ, али да су иступиле из СКЈ током осамдесетих година. Већина наводи да формално није партиципирала у политичким странкама током деведесетих година у Србији.

Други део наше хипотезе, који се односи на друштвено-активне жене, потврђен је у том смислу што оне, у већини, сматрају да је неопходно да политичке странке имају разумевања за њихов ангажман за родну равноправност, али да је њихова позиција у том смислу донекле схизофрена. Жене које су и чланице политичке странке и чланице у Савету или Одбору увиделе су да је проблем у томе да се жена, када уђе у политику, нађе под двоструким притиском који је све време присутан.

Друштвено-активне жене сматрају да често немају подршку феминисткиња и феминистичког покрета. Јер, како наводе, за њих никада нису довољно радикалне и сматрају да је понижавајуће да женске групе треба да им дају потврду да ли су подобне феминисткиње или нису. По њиховом мишљењу, женске групе, често, осећају потребу да суде о квалитету деловања политичарки. Затим, испитанице истичу да, према њиховом искуству у странкама, па и у странци у којој постоји прихватање и истицање потребе да се баве родним (женским) питањем и проблемима, увек се жена која се бави тим питањем карактерише као „превише захтевна и превише феминисткиња”.

Неколико друштвено-активних жена навеле су да су свесне да за женски круг никад нису довољно, а да су за партијски круг увек превише, феминисткиње, те да им у таквој позицији није увек једноставно да пронађу равнотежу.

Рецепција феминизма код жена на истакнутим друштвеним позицијама, како примећује Милић у истраживању из 2001, на основу података из интервјуа са 59 истакнутих жена у локалној средини (директорке разних установа, начелнице и шефови у привредним, политичким и административним организацијама, стручњакиње, жене са универзитета, жене на положајима у масовним медијима, уметнице итд), показала је да преко половине ових жена наводе да су упознате са феминизмом и истовремено подржавају феминизам, а неко знање о феминизму и уопштено истиче 13,5% испитаница. Међутим, скоро четвртина 24,5% истакнутих жена показује да познаје феминизам, али феминизам истовремено одбацује, не подржава га или му се супротставља. Уколико се овом проценту жена дода и 7,0% жена које су одговориле да ништа не знају или не разумеју, Милић закључује да трећина жена на истакнутим положајима показује незнање, предрасуде и у целини негативан став према феминизму (Милић, 2002: 95). Међутим, треба напоменути да и поред тога, жене на истакнутим друштвеним положајима имају свест о томе да нису равноправне јер „ (...) упркос чињеници да уживају погодности високог друштвеног положаја и друштвеног угледа, у стању су да препознају „посебан третман” који жене уживају у друштву, без обзира на свој социјални положај, углед и моћ коју поседују. То најбоље илуструје следећа изјава: „Сама жена без мушкарца као ослонца је у тешкој позицији у позоришту. Колеге су склоне да од својих колегиница производе своје личне секретарице, које су ту да их услуже. Оне колегинице које се руководе мушким принципима деловања успевају да се одупру подчињавању” (Милић, 2002: 81).

Сличности и разлике у ставовима феминисткиња и друштвено-активних жена ангажованих на питању родне равноправности о односу, сарадњи, облицима деловања/средствима, методама, између женских организација цивилног друштва и механизма за родну равноправност (тела попут савета и одбора, повереника/поверенице за родну равноправност, омбудсман) говори о начелно апстрактном односу између практичног феминистичког деловања и институционалног деловања (то јест између принципа радикалног и либералног феминизма).

Стога можемо да констатујемо да је потврђена наша посебна хипотеза да: а) феминисткиње отворено изјављују да прихватају и бране феминистичке ставове, а друштвено-активне жене, иако феминистичке ставове прихватају делимично или у

целости, не идентификују се са феминистичком идеологијом. Ово поглавље је обухватило квалитативну анализу исказа испитаница с обзиром на постављене хипотезе и циљеве истраживања. У наредном поглављу размотрићемо ставове жена из опште популације о феминизму, феминисткињама, национализму, политици, религиозности, цркви, и положају жене у нашем друштву.

6. СТАВОВИ ЖЕНА ИЗ ОПШТЕ ПОПУЛАЦИЈЕ О ФЕМИНИЗМУ И ФЕМИНИСТКИЊАМА И ПОЛОЖАЈУ ЖЕНА У СРБИЈИ

Поглавље обухвата резултате истраживања ставова опште популације жена о феминизму и феминисткињама, и о положају жене у српском друштву. Циљ овог дела истраживања био је да се истраже ставови жена из опште популације о феминизму, феминисткињама, религиозности, националности и положају жене у Србији. Ставове опште популације жена, с обзиром на наше истраживачке претпоставке, упоредићемо са ставовима феминисткиња.

Први део поглавља обухватиће резултате истраживања ставова опште популације жена о овим појавама. У другом делу поглавља ове податке упоредићемо са ставовима феминисткиња у складу са истраживачким хипотезама. Налази истраживања су, између осталог, део комплексне замисли која је имала је за циљ да се утврди каква је рецепција феминизма у општој популацији жена код нас, тј. да се провери први део хипотезе да *феминизам није у значајнијем степену продро у женску популацију, док је међу женама у државним телима за родну равноправност нешто заступљенији, чему нарочито доприноси делимично регрутовање из редова феминисткиња.*

Такође, у овом делу рада проверавали смо хипотезу према којој су *ставови о феминизму, сексуалности, религиозности, и политичким оријентацијама између феминисткиња и жена из опште популације веома различити.* Ову општу хипотезу даље смо испитали кроз посебне хипотезе: а) *феминисткиње су знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације;* б) *док феминисткиње имају наглашено позитиван став према феминизму, дотле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему, а оне у државним органима за заштиту родне равноправности подељене су по идеолошко-*

политичким линијама; в) феминисткиње су наглашено атеистички усмерене, док припаднице опште популације истичу сопствену веру у Бога; г) феминисткиње се супротстављају ксенофобији у знатно већој мери него припаднице опште популације.

Социо-демографске карактеристике узорка жена из опште популације

Узорак опште популације обухватио је 188 жена, подједнако су заступљене групације жена у старосној доби 36-50 година 41,0% (77) и 51 и више година 41, 0% (77), а испитаница од 20 до 35 година има 18,1% (34). Већина испитаница има завршену средњу школу, скоро половина 44,1% (83 испитанице), затим нешто више од четвртине испитаница је са завршеном основном школом 23,9% (45 жена), и трећина 60 испитаница виших степена образовања: вишу школу има 5,9% (11), завршен факултет 19,7% жена (37), а са магистратуром или докторатом је 6,4% (12) жена. У интерпретацији резултата смо спојили, што је у социолошким истраживањима уобичајено, жене виших нивоа образовања у једну категорију „више и високо образовање”.³²

Испитанице су, у већини, запослене жене 91,4%, потом пензионерке 3,8%, ученица/студенткиња је 2,2%, незапослених 1,6% и 1,1% су домаћице. Према занимању међу испитаницима највише је службеника 26,0% (46), потом стручњака 23,2% (41), 20,9% (37) је КВ и НКВ радника и 15,8% (28) ПК и НК радника. У мањем постотку заступљени су техничари (средња школа) 7,9% (14), приватних предузетника 1,7% (3) и и нижих руководилаца (шефова) заступљени 1,7% (3), и само 1,1% тј. две жене директорке.

Према брачном статусу у узорку преовлађују испитанице које су у браку, нешто више од половине испитаница 59,7% (111), потом, у знатно мањем постотку неудате 15,1% (28), у ванбрачној заједници је 9,1% (17), разведених је 11,3% (21) и у групацији удовица је 4,8% (9).

---

³² С обзиром на величину узорка опште популације жена, прикупљене податке нећемо подвргавати широј и дубљој статистичкој анализи, која се врши на већим узорцима. Намера истраживања је била да уочимо да ли је присутна разлика у ставовима жена различитог степена образовања и старије и млађе генерације. Подаци из истраживања могу да послуже као оквир за емпиријска истраживања на већим узорцима из ове области у будућности.

Ставови опште популације жена о политичким странкама

Хипотезу да су феминисткиње знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације, испитивали смо, када је реч о припадница опште популације, кроз питања: Да ли сте члан политичке партије? Када посматрате политичке странке у Србији, ставови које странке су најближи Вашем мишљењу?³³

Табела 6:
Да ли сте члан политичке партије?

	ф	%
да	11	5,9
не	177	94,1
укупно	188	100,0

Огромна већина жена у узорку опште популације није припадница политичке партије (94,1%), односно, само 5,9% испитаница навело је да су чланице неке странке. У Србији, према истраживању ИДН (2004)³⁴, 11% грађана било је у политичким странкама, док према тврдњама о бројности свог чланства, које износе саме партије (2015)³⁵, у Србији чак 21,4% грађана наводно има чланску књижицу неке странке.

Наш налаз од 6% испитаница са партијском афилијацијом вероватно је много реалнији од бројке 21% - која је пренадувана због маркетиншких потреба партија, а која се поготово не може узети као валидна и за жене, имајући у виду њихов нижи удео у чланству странака у односу на мушкарце.

Но и тих 6% далеко је више него што је чланство феминистичког дела нашег узорка, у коме смо утврдили да ниједна саговорница међу феминисткињама нема партијску књижицу. Али, које странке преферирају жене из опште популације из нашег узорка, и да ли су то заиста претежно странке десне оријентације?

³³ У тексту су само табеле које показују значајне ставове/тенденције/промене, и указују на ставове опште популације жена с обзиром на хипотезе које смо тестирали.

³⁴ Истраживање јавног мњења Србије, фебруар, мај, јуни, август, септембар, октобар 2004; ЦПА/ЦПС и ЦЕСИД, радни подаци.

³⁵ Напредњака пола милиона, СПС у паду, *Данас*, 28.01.2015. на <https://www.danas.rs/politika/naprednjaka-pola-miliona-sps-u-padu/> приступљено 30.09.2018.

Табела 7:
*Када посматрате политичке странке у Србији,
 ставови које странке су најближи Вашем мишљењу?*

	Ф	%
Ниједна странка	53	42,4
Демократска странка	11	8,8
Демократска странка Србије	7	5,6
Српска радикална странка	2	1,6
Српска напредна странка	25	20,0
Социјалистичка партија Србије	3	2,4
Либерално демократска партија	4	3,2
Ромска партија	1	0,8
Не желим да одговорим	19	15,2
Укупно	125	100,0

Највише испитаница уопште нису одговориле на ово питање – било тако што нису заокружиле ниједну од понуђених опција (63 од 188, што је 33,5%), било тако што што су заокружиле „Не желим да одговорим” (19 од 188, или 10,1%), што збирно чини 43,6% укупног узорка.

Од оних које су на питање одговориле, највише испитаница (42,4%) изјаснило се да ниједна политичка странка у Србији не заступа ставове који би били блиски њиховом мишљењу, што је више од трећине испитаница у укупном узорку.

Коначно, када је реч о страначким преференцама, да су им блиски ставови Српске напредне странке, изјаснило се 25 жена (20,0%), што је убедљиво више од другопласиране Демократске странке, за коју се определило 11 жена (8,8%), а 17 жена (13,6%) одабрало је остале странке. Ако на уобичајени начин разврстамо партије на идеолошкој скали левица-десница – СНС, ДСС и СРС десница, ДС и ЛДП центар и СПС левица – онда, према нашим налазима, од свих страначки опредељених испитаница (53) њих 34 или 64,1% оптирају за странке деснице, 15 или 28,3% бирају странке центра, а 3 или 5,6% се опредељују за левицу (при чему се СПС условно може назвати левицом, будући да је већ шест година коалициони партнер десничарске СНС владе, и да је одговоран за доношење више закона, попут Закона о раду, који се сматрају антирадничким).

Дакле, од свих испитаница међу женама опште популације, а које су страначке симпатизерке, њих 64% оптирају за странке деснице, док међу феминисткињама из нашег узорка нисмо нашли ни једну тог опредељења, чиме је потврђена хипотеза да су феминисткиње знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације.

Ставови опште популације жена о феминизму и феминисткињама

С обзиром да је један од циљева феминистичког деловања промена свести жена о њиховом положају у друштву и утврђивање могућности да се јачањем самопоуздања жена постигне бољи друштвени положај, важно је да имамо увид у то колико су феминизам и идеја борбе за родну равноправност прихваћени у општој популацији жена. Један од циљева овог дисертационог истраживања био је да се утврди колико су феминистичке вредности, ставови и активизам – који према самоодређењу феминисткиња припадају левој страни политичког спектра – присутни у мишљењу и деловању жена у Србији. Такође, наша посебна хипотеза, коју ћемо подврћи провери, гласи: *док феминисткиње имају наглашено позитиван став према феминизму, дотле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему.*

У оквиру овог циља, желели смо да откријемо колико жене у Србији уопште знају о феминисткињама и њиховом друштвеном ангажману. Употребили смо батерију од пет уобичајених ставова о феминисткињама на основу којих смо хтели да увидимо какви су ставови жена из опште популације о томе који атрибути су, према њиховом мишљењу, карактеристични за феминисткиње, као и то да ли сматрају да је феминизам озбиљан друштвени покрет. Тестирали смо у којој мери се испитанице слажу са ставовима: феминисткиње су агресивније од других жена; феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности; међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена; феминисткиње су самосвесније од других жена; феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда; и феминизам није озбиљан друштвени покрет. Понуђена је Ликертова скала одговора: потпуно се слажем, делимично се слажем, неодлучна сам, делимично се не слажем и потпуно се не слажем. Ради прегледности одговоре потпуно и делимично се слажем, као и потпуно и делимично се не слажем, интерпретираћемо их заједно.

Табела 8:
Степен слагања са понуђеним исказима (у %)

Исказ	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	укупно
Феминисткиње су агресивније од других жена	13,6	32,1	31,5	10,9	12,0	100,0
Феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности	1,6	10,9	36,1	12,6	38,8	100,0
Међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена	2,7	7,7	28,0	13,7	47,9	100,0
Феминисткиње су самосвесније од других жена	12,5	24,5	29,3	16,8	16,8	100,0
Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда	25,0	29,3	23,9	12,0	9,8	100,0
Феминизам није озбиљан друштвени покрет	11,6	16,0	33,7	18,8	19,9	100,0

Из горње табеле видимо да готово половина жена (45,7%) сматра да су феминисткиње агресивније од других жена – двоструко више од оних који се са тим не слажу (22,9%). То очигледно показује да жене из опште популације борбеност и активизам феминисткиња доживљавају као извесну агресивност. Међутим, с друге стране, са исказом *Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда* сложило се укупно 54,3% испитаница – неслагање је исказало 21,8%, што показује и значајно дивљење и поштовање које према феминисткињама постоји међу женама из опште популације. Ова амбивалентност према феминисткињама ће бити боље објашњења кроз продубљенију анализу добијених података, којој ћемо сада приступити.

Поћи ћемо од питања *Шта је по Вама феминизам?*, којим смо хтели да утврдимо да ли жене имају знање о феминизму и каква је садржина тог знања. Питање је било отвореног типа тако да су жене имале могућност да саме формулишу своју дефиницију феминизма.

Табела 9:
Шта је по Вама феминизам?
 (према образовању, број и %)

	завршена основна шк.	завршена средња шк.	више и високо	укупно
Покрет за већа права жена и афирмацију у свим сегментима живота	1	20	19	40
	2,4	27,0	35,2	23,5
Борба жена за равноправност, већа права, против предрасуда и насиља	10	27	21	58
	23,8	36,5	38,9	34,1
Неуспели покушај, идеологија	0	2	4	6
	0,0	2,7	7,4	3,5
Не знам, немам мишљење	15	6	2	23
	35,7	8,1	3,7	13,5
Без одговора	16	19	8	43
	38,1	25,7	14,8	25,3
Укупно	42	74	54	170
	100,0	100,0	100,0	100,0

$\chi^2=43.012$; Asymp.sig=0.000;C=0.449; Cramer's V=0.356; Spearman correlation= -0.360

У укупном узорку (170 испитаница које су написале шта је феминизам), већина (58 жена, 34,1%) сматра да је феминизам борба жена за равноправност и већа права жена и борба против предрасуда и насиља, док 40 испитаница (23,5%) сматра да је феминизам покрет за већа права жена и афирмацију жена у свим сегментима друштва. Једна четвртина испитаница 25,3% (43 жене) није одговорила на ово питање. Да не зна, или да нема мишљење о томе шта је феминизам, навело је 13,5% испитаница (23 жене), а само 3,5% испитаница (6 жена) написало је да је феминизам неуспели покушај, идеологија и „ништа корисно”.

Дакле, више од половине жена у узорку има став шта је феминизам и сматра да је феминизам борба жена за равноправност и већа права у друштву, борба против предрасуда о женама у друштву и против насиља, покрет за већа права жена и права жена да се афирмишу у свим сегментима друштвеног живота – што је истовремено тачно и позитивно мишљење о основним вредносним поставкама и циљевима феминистичког покрета.

С обзиром на структуру образовања испитаница, највећи број жена са завршеном основном школом не зна и нема мишљење о томе шта је феминизам (35,7%) и није одговорило на питање (38,1%). Већина испитаница са вишим и високим образовањем навело је своју дефиницију феминизма: 38,9% сматра да је то борба жена за равноправност, већа права, против предрасуда и насиља, а 35,2% сматра да је

феминизам покрет за већа права жена и афирмацију у свим сегментима живота. Очигледно је да постоји утицај образовања на знање о феминизму, као и на садржај тог знања, будући да жене са основном школом, чешће, нису уопште написале дефиницију и нити знају шта је феминизам, док жене виших степена образовања имају знање и став о феминизму. Примећујемо да су позитивни одговори у директној корелацији с нивоом образовања испитаница. Одговор Покрет за већа права жена и афирмацију у свим сегментима живота прихвата 2,4% испитаница с основном школом, 27,0% са средњом и 35,2% са вишом/високом, а одговор Борба жена за равноправност, већа права, против предрасуда и насиља прихвата 23,8% испитаница са основном школом, 36,5% са средњом и 38,9% са вишом/високом школом.

Погледајмо сада слагање са тврдњом да су феминисткиње агресивније од других жена, према степену школске спреме:

Табела 10:
Слагање са исказом:
Феминисткиње су агресивније од других жена
(према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	Укупно
Завршена основна школа	5 11,6%	9 20,9%	20 46,5%	3 7,0%	6 14,0%	43 100,0%
Завршена средња школа	8 9,9%	26 32,1%	26 32,1%	11 13,6%	10 12,3%	81 100,0%
Више и високо образовање	12 20,0%	24 40,0%	12 20,0%	6 10,0%	6 10,0%	60 100,0%
Укупно	25 13,6%	59 32,1%	58 31,5%	20 10,9%	22 12,0%	181 100,0%

$\chi^2=12.734$; Asymp.sig =0.121; C=0.254; Cramer's V=0.186; Spearman Correlation= -0.161

Видимо да висок удео жена са вишим и високим образовањем подржава исказ да су феминисткиње агресивније од других жена – 60,0%, наспрам 20,0% које се не слажу са овом тврдњом. С друге стране, код жена са завршеном основном школом највише је жена које су неодлучне (46,5%), а потом оних које подржавају наведени исказ (32,5%). Код жена са завршеном средњом школом према одговорима, нешто мање од половине испитаница слаже са тврдњом да су феминисткиње агресивније од других жена (42,0%), не слаже се (25,9%), а око трећина испитаница је неодлучна (32,1%).

Занимљиво је да стереотип о агресивности феминисткиња расте са повећањем нивоа образовања. Међу женама виших нивоа образовања у односу на жене са завршеном основном и средњом школом знатно чешће је заступљен став да су феминисткиње агресивније од других жена. Може се претпоставити да су жене вишег и високог образовања чешће имале прилику да слушају или читају излагања феминисткиња, те да су зато формирале мишљење које је знатно одређеније и изоштреније него мишљење жена нижег образовања. Велики део неповерења жена из опште популације према феминисткињама произлази из неупућености, што је и главни извор свих предрасуда – па и ове по којој су феминисткиње, наводно, агресивније од других жена у друштву.

Погледајмо на исти начин и однос жена из опште популације према предрасуди по којој феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности.

Табела 11:
Слагање са исказом:
Феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности
(према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	укупно
Завршена основна школа	2 4,7%	7 16,3%	22 51,2%	4 9,3%	8 18,6%	43 100,0%
Завршена средња школа	1 1,3%	7 8,8%	24 30,0%	10 12,5%	38 47,5%	80 100,0%
Више и високо образовање	0 0,0%	6 10,0%	20 33,3%	9 15,0%	25 41,7%	60 100,0%
укупно	3 1,6%	20 10,9%	66 36,1%	23 12,6%	71 38,8%	183 100,0%

$\chi^2=15.471$; Asymp.sig =0.051; C=0.279; Cramer's V=0.206 ; Spearman Correlation=0.187

Испитанице се у највећем броју случајева не слажу с исказом да феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности – 94 жене (51,4%), 23 испитаница се слаже (12,5%), а 66 испитаница (36,1%) је неодлучно по овом питању. Међутим, анализирано по школској спреми, што је нижи ниво образовања расте неодлучност и слагање с наведеном предрасудом: од испитаница с основном школом, 51,2% је неодлучно, а 21,0% је сагласно с исказом да феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности – укупно 72,2%. То показује високи утицај нивоа образовања на прихватање стереотипа

– што ниже образовање, то више стереотипа.

Исто примећујемо и када је реч о исказу: *међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена*:

Табела 12:
Слагање са исказом:
Међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена
(према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	укупно
Завршена основна школа	4 9,8%	3 7,3%	17 41,5%	4 9,8%	13 31,7%	41 100,0%
Завршена средња школа	1 1,2%	9 11,1%	22 27,2%	12 14,8%	37 45,7%	81 100,0%
Више и високо образовање	0 0,0%	2 3,3%	12 20,0%	9 15,0%	37 61,7%	60 100,0%
Укупно	5 2,7%	14 7,7%	51 28,0%	25 13,7%	87 47,9%	182 100,0%

$\chi^2=21.740$; $Asymp.sig=0.005$; $C=0.327$; $Cramer's V=0.244$; $Spearman Correlation=0.269$

Из горње табеле видимо да ниже образовање даје виши удео прихватања тврдње да међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена, као и неодлучности приликом одговора на ово питање. Међу испитаницама с основном школом, наведени стереотип прихвата 17,1%, а неодлучних је 41,5%, док међу испитаницама с вишем и високим образовањем исказ прихвата 3,3%, а неодлучних је 20,0%.

Погледајмо у наредној табели слагање опште популације жена са исказом *Феминисткиње су самосвесније од других жена*.

Овде су одговори испитаница нешто равномерније распоређени, од укупног броја испитаница 68 (37,0%) слаже се са тврдњом, не слаже се 62 (33,6%), а неодлучних је 54 (29,3%). Према школској спреми око половине жена вишег и високог образовања слаже се да су феминисткиње самосвесније од других жена 43,3%, наспрам 27,9% жена са основном школом, тј. постоји корелација између ниво образовања и прихватања исказа. Међутим, 40,0% испитаница вишег и високог образовања не слаже се са исказом што указује на поларизованост међу високообразованим испитаницама о томе да је самосвесност посебан атрибут феминисткиња у односу на жене које нису феминисткиње, и у тој групи жена је најмањи проценат неодлучних (16,7%).

Табела 13:
Слагање са исказом:
Феминисткиње су самосвесније од других жена
(према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	укупно
завршена основна школа	9 20,9%	3 7,0%	17 39,5%	8 18,6%	6 14,0%	43 100,0%
завршена средња школа	9 11,1%	21 25,9%	27 33,3%	12 14,8%	12 14,8%	81 100,0%
више и високо образовање	5 8,3%	21 35,0%	10 16,7%	11 18,3%	13 21,7%	60 100,0%
укупно	23 12,5%	45 24,5%	54 29,3%	31 16,8%	31 16,8%	184 100,0%

$\chi^2=18.416$; Asymp.sig =0.018; C=0.302; Cramer's V=0.224; Spearman Correlation=0.021

Код испитаница са завршеном средњом школом је нешто равномернији распоред према одговорима: 37,0% слаже се са тврдњом, а 29,6% се неслаже, док је 33,3% неодлучних. Висок проценат жена са основном и средњом школом које су неодлучне указује на несигурност испитаница да подрже тврдњу да је самосвест посебна карактеристика феминистиња у односу на „обичне“ жене. Коначно, када према степену образовања анализирамо слагање са исказом *Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда*, видећемо следеће:

Табела 14:
Слагање са исказом:
Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда
(према образовању)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	укупно
завршена основна школа	10 22,7%	5 11,4%	16 36,4%	5 11,4%	8 18,2%	44 100,0%
завршена средња школа	22 27,2%	26 32,1%	19 23,5%	11 13,6%	3 3,7%	81 100,0%
више и високо образовање	14 23,7%	23 39,0%	9 15,3%	6 10,2%	7 11,9%	59 100,0%
укупно	46 25,0%	54 29,3%	44 23,9%	22 12,0%	18 9,8%	184 100,0%

$\chi^2=18.757$; Asymp.sig =0.016; C=0.304; Cramer's V=0.226; Spearman Correlation= -0.116

Из горње табеле произлази да, такође, ниже образовање даје веће неслагање или већи степен неодлучности у односу на понуђени исказ: испитанице с основном школом у 29,6% случајева одбацују тврдњу да су феминисткиње храбре жене које се боре против предрасуда, а неодлучне су у 34,6% случајева, док испитанице с вишим и високим образовањем исти исказ одбацују у 22,1% случајева, а неодлучне су у свега 15,3% случајева.

Очигледно, присутна је веза између нижег образовања и негативног става према феминизму код жена из опште популације. С порастом нивоа образовања жена расте подршка феминистичком пројекту, који подразумева залагање за већи егалитаризам у статусу и животним шансама жена и мушкараца. А егалитаризам је, као што је познато (Бакић, 2015), суштинско својство идеолошке левице.

Тако да је доказана хипотеза *Док феминисткиње имају наглашено позитиван став према феминизму, дотле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему*, а потом доказана је и хипотеза по којој су жене из опште популације конзервативније од феминисткиња. Затим је препознато и могуће објашњење таквог налаза – док међу феминисткињама убедљиво преовладавају жене с високим образовањем, нижи ниво образовања жена из опште популације погодује неодлучности, утврђивању негативних стереотипа према феминизму и јачању утицаја десних, конзервативних, политичких опција.

Горњи налаз може се проверити и преко питања из нашег истраживања: *Да ли за себе можете рећи да сте феминисткиња?*

Табела 15:
Да ли за себе можете рећи да сте феминисткиња?

	Ф	%
да	15	8,2
неодлучна сам	62	33,9
не	106	57,9
укупно	183	100,0

Према нашим резултатима, већина испитаница не изјашњава се као феминисткиња (57,9%), или је неодлучна (33,9%), док свега њих 8,2% себе види као део феминистичког покрета. Тиме је потврђена хипотеза да *феминизам није у*

значајнијем степену продро у женску популацију.

Има неколико разлога због чега жене из опште популације имају амбивалентну или негативну перцепцију и рецепцију феминизма, почев од одбојности према идеологизованости феминистичког покрета, будући да део жена види феминизам као антимушки пројекат, до тога да део жена сматра да припада женама које су снажне и не жели да буде стигматизован као аутоматска жртва породице или друштва.

Међутим, погледајмо претходно анализирани одговор према нивоу образовања испитаница.

Табела 16:
Изјашњавају се као феминисткиње
(према образовању)

	да	неодлучна сам	не	укупно
завршена основна школа	1 2,4%	15 36,6%	25 61,0%	41 100,0%
завршена средња школа	7 8,5%	30 36,6%	45 54,9%	82 100,0%
више и високо	7 11,7%	17 28,3%	36 60,0%	60 100,0%
укупно	15 8,2%	62 33,9%	106 57,9%	183 100,0%

$\chi^2=3.604$; Asymp.sig =0.462; C=0.139; Cramer's V=0.099; Spearman Correlation= -0.025

Уочавамо како удео позитивних одговора на питање да ли је испитаница феминисткиња расте с нивоом образовања: основно 2,4%, средње 8,5% и више/високо 11,7%. Такође, видимо и како с нивоом образовања опада удео неодлучних одговора: основно 36,6%, средње 36,6%, више/високо 28,3%. С обзиром да су испитанице које се не изјашњавају као феминисткиње заступљене у сличном постотку код испитаница са основном школом (61,0%), средњом школом (54,9%) и код испитаница вишег и високог образовања (60,0%) није утврђена корелација између образовања и прихватања феминизма.

Погледајмо и одговоре за исказ *Феминизам није озбиљан друштвени покрет,*

укрштен с образовањем испитаница.

Табела 17:

Феминизам није озбиљан друштвени покрет

(према образовању, број и %)

	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучна сам	делимично се не слажем	потпуно се не слажем	укупно
завршена основна школа	9 22,0%	3 7,3%	18 43,9%	6 14,6%	5 12,2%	41 100,0%
завршена средња школа	11 13,8%	13 16,3%	26 32,5%	14 17,5%	16 20,0%	80 100,0%
више и високо образовање	1 1,7%	13 21,7%	17 28,3%	14 23,3%	15 25,0%	60 100,0%
укупно	21 11,6%	29 16,0%	61 33,7%	34 18,8%	36 19,9%	181 100,0%

$\chi^2=17.272$; Asymp.sig =0.027; C=0.295; Cramer's V=0.218; Spearman Correlation=0.166

Видимо да висок удео жена са вишим и високим образовањем не подржава исказ да феминизам није озбиљан друштвени покрет – 48,3% наспрам 23,4% које се слажу с овом тврдњом. С друге стране, код жена са завршеном основном школом највише је жена које су неодлучне (43,9%), а потом оних које подржавају наведени исказ (29,3%). Код жена са завршеном средњом школом испитанице су нешто равномерније распоређене према одговорима, тако да се, око трећина испитаница слаже са тврдњом да феминизам није озбиљан друштвени покрет (30,1%), трећина се не слаже (37,5%), а трећина испитаница је неодлучна (32,5%). Очигледно је да стереотип да феминизам није озбиљан друштвени покрет расте са опадањем нивоа образовања, односно да жене са завршеном основном имају недовољно образовања и неупућености о деловању феминистичког покрета у односу на жене вишег и високог образовања.

Помоћу ових неколико исказа (табела 18) хтели смо да утврдимо каква је, према мишљењу опште популације жена, визија будућности по питању већих права жена и могућности за друштвени напредак у Србији.

Табела 18:
Како да жене поправе свој друштвени положај

<i>Да ли сматрате да ће жене у будућности имати већа права и могућности за друштвени напредак у Србији:</i>	<i>Да</i>	<i>Не</i>	<i>Без одговора</i>
- ако се образују и упознају са значајем феминистичке теорије и деловањем феминисткиња;	86 45,7%	78 41,5%	24 12,8%
- ако постоје институције које делују у правцу родне равноправности и бољег положаја жене;	154 81,9%	26 13,8%	8 4,3%
- ако држава обезбеди услове да се жене образују и буду запослене;	170 90,5%	13 6,9%	5 2,6%
- ако се свака жена сама избори за своју бољу позицију у оквиру своје породице;	163 86,7%	17 9,0%	8 4,3%

На основу резултата можемо да закључимо да се најмање испитаница определило за одговор: ако се жене образују и упознају са значајем феминистичке теорије и деловањем феминисткиња – свега 45,7%. Далеко више жена из опште популације преферира одговоре: ако држава обезбеди услове да се жене образују и буду запослене (90,4%), ако се свака жена сама избори за своју бољу позицију у оквиру своје породице (86,7%), и ако постоје институције које делују у правцу родне равноправности и бољег положаја жене (81,9%).

Очигледно, рад на феминистичком образовању није први избор већине наших жена, када је реч о поправљању њиховог социо-економског положаја. Много више од тога, оне се уздају у помоћ институција, пре свих оних који припадају држави. Ова усмереност на државу, као кључни ентитет за еманципацију жена, још једном, на посредан начин, показује десну и конзервативну усмереност опште популације жена. Она такође показује потврду наше хипотезе да је феминизам маргиналан као идеологија жена у Србији и да код већине наше женске популације постоје предрасуде према овом покрету и идеологији.

Ставови опште популације жена о религиозности и унапређењу друштвеног положаја жена

У овом одељку, најпре, испитаћемо други део посебне хипотезе: *феминисткиње су наглашено атеистички усмерене, док припаднице опште популације истичу сопствену веру у Бога*. Да бисмо утврдили какви су ставови испитаница опште популације о религиозности и какав је њихов однос према цркви, поставили смо питања: *Да ли верујете у Бога?* и *У којој мери цркве/верске заједнице доприносе бољем*

положају жена у нашем друштву? Погледајмо прво како су испитанице одговориле на питање о вери у Бога.

Табела 19:
Одговори испитаница на питање:
Да ли верујете у Бога? (број, %)

	ф	%
Да, верница сам и поштујем сва учења своје вере	54	29,2
Традиционално поштујем обичаје своје вере	99	53,5
Неодлучна сам, стално се питам о постојању Бога	5	2,7
Потпуно сам равнодушна према(не)постојању Бога	6	3,2
Не	8	4,3
Не желим да се изјасним	11	5,9
Друго	2	1,2
Укупно	185	100,0

Од жена које су дале одговор на ово питање, нешто више од половине жена, 53,5%, навело је да традиционално поштује обичаје своје вере, а 29,2% изјаснило се да су вернице и поштују сва учења своје вере, тако да се за преко четири петине испитаница може рећи да су религиозне (у ширем смислу). Само 3,2% испитаница је потпуно равнодушно према питању (не)постојања Бога и 2,7% неодлучно је и пита се о томе да ли Бог постоји или не. Такође, низак проценат, 4,3%, испитаница наводи да не верује у Бога, а 5,9% не жели да се изјасни.

Уочавамо и да није присутна разлика између жена према степену образовања: већина испитаница са основном и средњом школом, као и испитаница са вишим и високим образовањем изјаснило се да традиционално поштују обичаје своје вере, а потом и да јесу вернице. Дакле, није присутан утицај образовања, иако постоји очекивање да се испитанице вишег и високог нивоа образовања чешће изјашњавају као атеисткиње. Имајући у виду да смо у претходном поглављу утврдили да су феминисткиње готово у потпуности изван традиционалних верских заједница и већином атеисткиње, тиме смо потврдили хипотезу: *феминисткиње су наглашено атеистички усмерене, док припаднице опште популације истичу сопствену веру у Бога.*

У наредној табели су одговори испитаница на питање *У којој мери цркве/верске заједнице доприносе бољем положају жена у нашем друштву?*

Табела 20:
Допринос цркве/верске заједнице бољем положају жена у нашем друштву?

	ф	%
веома много	1	0,6
много	7	3,9
неодлучна сам	49	27,2
мало	57	31,7
нимало	66	36,7
укупно	180	100,0

Већина испитаница 68,4% на питање о доприносу цркве/верске заједнице бољем положају жена у нашем друштву одговорила је „мало” (31,7%) или „нимало” (36,7%), што значи да оне праве јасну дистинкцију између властите религиозности и значаја цркве и верских заједница за унапређење положаја жена у Србији. Очигледно је да верске организације и институције за жене имају другу функцију, пре свега религиозну и традиционалистичку, те да су оне прилично реалне када је реч о оцени значаја појединих социјалних актера за унапређење њиховог положаја.

Да ли су жене из опште популације задовољне својим положајем у друштву? На питање *у ком степену су жене у Србији равноправне са мушкарцима у нашем истраживању* добили смо одговоре: потпуно неравноправне 4,3%, неравноправне 47,3%, неодлучна сам 25,0%, равноправне 19,7%, потпуно равноправне 3,7%.

Дакле, 51,6% испитаница мисли да су жене неравноправне, двоструко више од оних (23,4%) које процењују да су мушкарци и жене у данашњем српском друштву изједначени по својим правима и по друштвеном статусу.

Ако овај одговор погледамо разложен по старосним групана испитаница добићемо следећи налаз:

Табела 21:
Степен равноправности жена са мушкарцима у Србији (према старости)

	потпуно неравнопр.	неравноправне	неодлучна сам	равноправне	потпуно равноправне	укупно
од 20-35	1 2,9%	19 55,9%	9 26,5%	5 14,7%	0 0,0%	34 100,0%
36-50	2 2,6%	34 44,2%	21 27,3%	16 20,8%	4 5,2%	77 100,0%
51 и више	5 6,5%	36 46,8%	17 22,1%	16 20,8%	3 3,9%	77 100,0%
укупно	8 4,3%	89 47,3%	47 25,0%	37 19,7%	7 3,7%	188 100,0%

$\chi^2=4.930$; Asymp.sig =0.765; C=0.160; Cramer's V=0.115; Spearman Correlation=0.014

Видимо да су најмлађе жене највише и уверене да постоји неравноправност између жена и мушкараца у српском друштву, што ће рећи да оне јасно увиђају раскорак између прокламоване равноправности и стварног стања у друштву, односно да су њихове аспирације ка родној једнакости у већем нескладу са друштвеном стварношћу него међу женама старије генерације. Укрштањем ова два обележја нема значајне корелације у степену равноправности жена и мушкараца и старосне доби испитаница.

Да погледамо какав је став жена различитог нивоа образовања према равноправности жена са мушкарцима.

Уочавамо да се одговори жена са вишим и високим образовањем разликују од одговора жена са нижим степеном образовања: ниједна не мисли да су жене у нашем друштву потпуно неравноправне (што сматра 8,9% испитаница са завршеном основном школом и 4,8% оних са завршеном средњом школом), 55,5% мисли да су неравноправне (што сматра 42,2% испитаница са основном школом и 44,6% са средњом школом), неодлучних је 30,0% (15,6% са основном школом и 26,5% са средњом школом), 13,3% мисли да су равноправне (22,2% са основном школом и 22,9%

са средњом школом), а 1,7% да су потпуно равноправне (11,1% са основном школом и 1,2% са средњом школом).

Табела 22:
*Степен равноправности жена са мушкарцима у Србији
 (према образовању)*

	потпуно неравноправне	неравноправне	неодлучна сам	равноправне	потпуно равноправне	укупно
завршена основна школа	4 8,9%	19 42,2%	7 15,6%	10 22,2%	5 11,1%	45 100,0%
завршена средња школа	4 4,8%	37 44,6%	22 26,5%	19 22,9%	1 1,2%	83 100,0%
више и високо образовање	0 0,0%	33 55,0%	18 30,0%	8 13,3%	1 1,7%	60 100,0%
укупно	8 4,3%	89 47,3%	47 25,0%	37 19,7%	7 3,7%	188 100,0%

χ^2 18.795; Asymp.sig=0.016; C=0.301; Cramer's V=0.224; Spearman Correlation= -0.061

Очигледно, жене са вишим и високим образовањем избегавају да се одреде за оба крајња става – о потпуној родној неравноправности и потпуној равноправности, оптирајући у највећем проценту (55,0%) за одговор „неравноправне” и „неодлучна сам” (30,0%), знатно више него жене са нижим степеном образовања (44,6% и 26,5% са средњим и 42,2% и 15,6% са основним). То значи да више образовања даје слику стварности која је ближа феминистичкој перспективи, јер се одговори не деле између „равноправне су” и „неравноправне”, већ између „неравноправне су” и „неодлучна сам”.

С тим у вези, треба се сетити нашег налаза да жене унапређење свог друштвеног положаја виде пре свега тако што ће држава да обезбеди услове да се жене образују и буду запослене (90,4%), што ће свака жена сама да се избори за своју бољу позицију у оквиру своје породице (86,7%), и ако постоје институције које делују у правцу родне равноправности и бољег положаја жене (81,9%). У том смислу може се закључити да, иако жене из опште популације показују знатно већу меру религиозности него феминисткиње, оне са феминисткињама у извесној мери (поготово ако су млађе или образованије) деле оцену да у нашем друштву не постоји родна равноправност и да

цркве/верске заједнице мало тога чине на унапређењу положаја жене, да је свака жена одговорна првенствено за положај који има у породици, а да је нужна помоћ државе и надлежних институција у унапређењу укупног положаја жене.

Коначно, ваља имати у виду и податак до кога смо дошли у нашем истраживању, а по ком се већина жена из опште популације ипак недовољно занима за питања родне равноправности (табела 23).

Табела 23:
*Колико сте заинтересовани за питање
равноправности полова у друштву?*

	Ф	%
изразито ме занима ова тема (пратим законске и друге прописе)	15	8,0
прилично ме занима ова тема, пратим медије – тв, новине, интернет	58	31,0
слабо, баш не пратим ту проблематику	89	47,6
уопште ме не занима	25	13,4
укупно	187	100,0

Као што се може видети, питања родне равноправности практично је ван сфере занимања за 61,0% жена из опште популације, док се за ову проблематику интересује свега 39,0% жена. Одговор можемо упоредити са истраживањем из 2001. године, када је постављено питање *Да ли је питање женских права актуелно за нас?* и када је 53,0% испитаница сматрало да је питање актуелно, а 47,0% да није – углавном с образложењем да су жене „слабији пол”, што мисли петина испитаница (Милић, 2002: 89-91).

Слабо занимање за питања родне равноправности код жена опште популације може се објаснити одбојношћу према сфери политике („не занима ме политика”) коју често показују обични грађани у Србији (две петине не гласа на изборима), с тим да је ова аверзија нарочито изражена код жена. Пошто се питање родне равноправности доживљава као „политичко” питање, ова аверзија према свему што „мирише” на политику трансферише се и на читаву родну проблематику.

Овај налаз је наизглед у контрадикцији са нашим налазом по коме двоструко више жена из опште популације сматра да су жене данас у Србији неравноправне, од оних које мисле да су равноправне (51,6%: 23,4%). Ако жене у већини мисле да су неравноправне, зашто их већином не занимају питања везана за равноправност полова у друштву и зашто већином имају амбивалентан однос према феминистичком покрету³⁶?

Одговор је управо поменути аверзија према политичком и идеолошком ангажману, која спречава да се незадовољство друштвеним положајем, не само по питању родне равноправности, артикулише и преточи у утицајнију друштвену снагу.

Степен ксенофобичности опште популације жена

Да бисмо тестирали нашу посебну хипотезу да се *феминисткиње супротстављају ксенофобији у знатно већој мери него припаднице опште популације*, испитаницама смо поставили неколико питања. Питали смо их, најпре, да ли се осећате национално/етнички угрожени.

Табела 24:

Да ли се осећате национално/етнички угрожени?

	ф	%
веома угрожена	1	0,5
угрожена	7	3,8
неодлучна сам	8	4,3
нисам угрожена	90	48,6
уопште нисам угрожена	79	42,7
укупно	185	100,0

Будући да су 86,0% наших испитаница чиниле особе српске националности, а 10,5% није желело да одговори на питање о етничкој припадности (две испитанице или 1,2% су биле Црногорке, а по једна или по 0,6% македонске, хрватске, југословенске и „румунско-српске” националности), уочљиво је да код огромне већине жена (91,3%) не постоји осећај етничке угрожености која је најплодније тло за развој ксенофобије, што је и разумљиво јер више од четири петине њих припада већинској нацији.

³⁶ Да подсетим, са исказом „Феминизам није озбиљан друштвени покрет” слаже се 27,6% жена, не слаже се 38,7%, а 33,7% је неодлучно (видети табелу 8).

Даље смо наше испитанице питали: *када размишљате о себи, колико Вам је важна национална/етничка припадност*, и добили да 9,4% испитаница сматра да им је она веома важна, 29,8% важна, 9,9% је неодлучно, 39,8% неважна и 11,0% нимало важна.

Према степену образовања то изгледа овако:

Табела 25:
Када размишљате о себи, колико Вам је важна национална/етничка припадност?

	веома важна	важна	неодлучна сам	неважна	нимало важна	укупно
завршена основна школа	4 9,5%	11 26,2%	1 2,4%	21 50,0%	5 11,9%	42 100,0%
завршена средња школа	12 14,8%	25 30,9%	11 13,6%	26 32,1%	7 8,6%	81 100,0%
више и високо образовање	1 1,7%	18 31,0%	6 10,3%	25 43,1%	8 13,8%	58 100,0%
укупно	17 9,4%	54 29,8%	18 9,9%	72 39,8%	20 11,0%	181 100,0%

$\chi^2=13.227$; Asymp.sig=0.104; C=0.261; Cramer's V=0.191; Spearman Correlation=0.044

Видимо да само жене са средњом школом нешто више пажње придају својој етничкој припадности, али да не постоји чврста корелација између образовања и (не)осећаја угрожености. Врсту тог осећаја испитаћемо преко серије од три питања везаних за нетолеранцију према Другом.

Табела 26:
Нетолеранција према Другом

<i>Да ли бисте пристали на ситуацију:</i>	<i>Да</i>	<i>Не</i>	<i>Без одговора</i>
- да вам дете склопи брак са припадником друге националности;	138 73,4%	45 23,9%	5 2,7%
- да вам дете склопи брак са припадником друге вероисповести;	123 65,4%	55 29,5%	10 5,1%
- да вам се у комшилук досели особа хомосексуалне оријентације;	170 90,4%	13 6,9%	5 2,7%

Видимо да одбојност према другом и другачијем не постоји у већој мери када је реч о суседској заједници (и припадницима ЛГБТ оријентације), али вишеструко расте када је реч о породици: 29,5% жена не би да им дете склопи брак са припадником друге

вероисповести, а 23,9% жена не би да им дете склопи брак са припадником друге националности – што приближно одговара утврђеном уделу жена којима је националност важна.

Ипак, иако између две трећине и три четвртине жена из опште популације не показује елементе ксенофобије или национализма, а девет десетина њих не показује елементе хомофобије на нивоу суседства, у односу на жене из нашег узорка међу феминисткињама, које су листом изразито антинационалистички и космополитски опредељене и које подржавају ЛГБТ покрет, можемо рећи да је наша посебна хипотеза да се феминисткиње супростављају ксенофобији у знатно већој мери него припаднице опште популације потврђена.

Ставови опште популације жена о абортусу

У одељку нашег рада посвећеном ставовима феминисткиња о сексуалности видели смо да феминисткиње, у огромној већини, сматрају да је право на абортус фундаментално женско право као *право жене да одлучује о свом телу*. Какво је, по том питању, виђење обичних жена?

Табела 27:
Какав је Ваш став о абортусу?

	ф	%
Абортус треба потпуно забранити	10	5,3
Абортус треба дозволити само у случају медицински оправданих разлога	25	13,3
Абортус је право супружника (партнера) да одлучују о потомству	89	47,3
Абортус је право жене да одлучује о свом телу	64	34,0
Укупно	188	100,0

Уочавамо да жене из опште популације, иако високо подржавају и став да је „Абортус право жене да одлучује о свом телу” (34,0%), ипак дају предност опцији да је абортус „право супружника (партнера) да одлучују о потомству” (47,3%). Ова два става заступа укупно 81,3% испитаница, док само 18,6% њих сматра да абортус треба забранити или ограничити само на медицински оправдане разлоге.

Као што се види из табеле 28, жене са вишим и високим образовањем нешто ређе заступају став да абортус треба забранити у односу на жене са основном и средњом школом (1,7% наспрам 6,7% и 7,2%), и да абортус треба дозволити само у случају медицински оправданих разлога (8,3% напрема 13,3% и 16,9%).³⁷

Табела 28:
Какав је Ваш став о абортусу?
(према образовању)

	абортус треба потпуно забранити	абортус треба дозволити само у случају медиц.оправд. разлога	абортус је право супружника (партнера)да одлучују о потомству	абортус је право жене да одлучује о свом телу	укупно
завршена основна школа	3 6,7%	6 13,3%	19 42,2%	17 37,8%	45 100,0%
завршена средња школа	6 7,2%	14 16,9%	40 48,2%	23 27,7%	83 100,0%
више и високо образовање	1 1,7%	5 8,3%	30 50,0%	24 40,0%	60 100,0%
укупно	10 5,3%	25 13,3%	89 47,3%	64 34,0%	188 100,0%

$\chi^2=6.274$; Asymp.sig =0.393; C=0.180; Cramer's V=0.129; Spearman Correlation=0.080

Када је реч о старосним групама наших испитаница, из табеле 29 приметно је да се млађе жене, од 20 до 35 година, разликују по својим одговорима од осталих старосних група по томе што у чак 55,9% случајева – или за 21,9-31,2 процентних поена више! – абортус виде као *право жене да одлучује о свом телу*, што је, као што смо видели, доминантан одговор међу феминисткињама. Најмлађе жене се, такође, разликују и по томе што је удео оних испитаница међу њима које су изабрале опцију *абортус је право супружника (партнера) да одлучују о потомству* између 14,8 и 29,0 процентна поена нижи од удела осталих старосних група.

Иако, дакле, општа популација жена дели са феминисткињама чврсто *pro choice* опредељење, млађе жене су по свом већинском ставу о абортусу као праву жене да

³⁷ О праву на абортус видети више у Вуковић (2018).

одлучује о свом телу ближе феминисткињама од жена средње и старије генерације. То би могло водити закључку да је овај аспект феминистичког становишта више продро међу млађе жене, вероватно због утицаја школе и медија, у којима су данас феминистички ставови заступљенији него што их је било раније.

Табела 29:
Какав је Ваш став о абортусу?
(према старости)

	абортус треба потпуно забранити	абортус треба дозволити само у случају медиц.оправ. разлога	абортус је право супружника (партнера)да одлучују о потомству	абортус је право жене да одлучује о свом телу	укупно
од 20 до 35	2 5,9%	3 8,8%	10 29,4%	19 55,9%	34 100,0%
36-50	4 5,2%	9 11,7%	45 58,4%	19 24,7%	77 100,0%
51 и више	4 5,2%	13 16,9%	34 44,2%	26 33,8%	77 100,0%
укупно	10 5,3%	25 13,3%	89 47,3%	64 34,0%	188 100,0%

$\chi^2=12.659$; Asymp.sig =0.049; C=0.251; Cramer's V=0.183; Spearman Correlation= -0.102

Зашто, ипак, жене из опште популације више него феминисткиње преферирају опцију по којој се абортус ипак више тиче договора супружника или партнера да одлучују о потомству, а не „права жене да одлучује о свом телу“? Очигледно да код жена из опште популације постоји израженије схватање да у одлуку о абортусу треба укључити и партнера, односно да је “за све потребно двоје” па и за одлуку о намерном прекиду трудноће. И иначе се кроз истраживања дошло до закључка да је одлука о коришћењу контрацепције условљена и тиме какав је однос међу партнерима, а „зreo и стабилан однос је предуслов отворене комуникације између мушкарца и жене о њиховим осећањима, жељама и очекивањима везаним за будућност” (Рашевић, 1993: 34).

На основу резултата нашег истраживања, увиђамо да жене не желе да се одрекну права на абортус као права на лични избор, те да је ово право у потпуности

интернализовано у свести женске популације као једна од тековина у корпусу људских права. Али, такође примећујемо да наше испитанице желе да у том “избору” подједнако важну и одговорну улогу има и мушкарац. Имајући у виду да жене и иначе често „верују у идеологију романтичне љубави и брака из љубави” (Милић, 2001: 120) и овакав однос према абортусу као пре свега заједничкој одлуци партнера указује да намерни прекид трудноће такође може да постане део романтичног обрасца и највећа „жртва” коју жена подноси из љубави.

У нашем истраживању, наиме, на то указује и изузетно висок постотак жена од 93,0% које које сматрају да је брак „заједница заснована на љубави и разумевању” (видети табелу 30). То, онда, подразумева да партнери свакако треба и да заједно одлучују о (пожељном) потомству, односно да донесу заједничку одлуку о евентуалном прекиду трудноће.

Табела 30:
Шта је по Вашем мишљењу брак?

	ф	%
Заједница заснована на љубави и разумевању	173	93,0
Економска заједница ради опстанка партнера и деце ако их имају	7	3,8
Заједница мушкарца и жене ради биолошке репродукције и легализације потомства	4	2,2
Заједница која подстиче развој личних способности и особина	2	1,0
Укупно	186	100,0

Наше истраживање је показало да општа популација жена жели да живи у браку који је заједница међусобног поштовања, љубави и разумевања, а да се у таквој заједници подразумева да и мушкарци учествују у свим одлукама, те носе последице као део одговорности. Овакав став жена из опште популације о абортусу афирмише демократично-егалитарно схватање да је абортус ствар договора између мушкарца и жене, што је јасна разлика у односу на родну ексклузивност феминисткиња које држе да је абортус првенствено право жене да одлучује о свом телу.

ЗАКЉУЧАК

Значајно је да се у нашем друштву после двадесет година промена утврди колико су феминистички принципи прихваћени у институцијама и у широј популацији. У оквиру тога, посебно је важно утврдити колико је у свести жена које су у државним органима за родну равноправност, као и у свести обичних жена, дошло до прихватања феминизма. Стога значај овог истраживања обухватио неколико аспеката: друштвени, теоријски, морално-вредносни и културолошки.

У питању је био сложен истраживачки предмет с обзиром да је требало обезбедити различите узорке жена, што је захтевало доста енергије да би се до краја реализовала замисао истраживања. На основу расположиве емпиријске грађе успели смо да испунимо циљеве истраживања и одговоримо на различита истраживачка питања који смо се руководили у анализи. Коришћењем технике интервјуа (квалитативни део) и упитника (квантитативни део) прикупљена је обимна и вредна чињенична грађа. Посебно је део истраживања који се тицао феминисткиња као основне јединице истраживања био захтеван како за истраживање тако и за финалну анализу података. На основу података из три различита извора, кроз мултидимензионално истраживање, потрудили смо се да што објективније сагледамо феминизам и његове представнице у српском друштву.

Сматрам да сам у току самог истраживања дошла до важног сазнања које, ако и није било експлицитно речено од стране интервјуисаних жена, онда је „висило у ваздуху” током разговора. Наиме, то је потреба феминисткиња да „заштите” феминизам, себе и, у неким случајевима друге феминисткиње од недобронамерних истраживача, те да не дозволе да се дође до „превише” информација о томе ко су и чиме се баве.

До сличног закључка о друштвеној (не)видљивости жена и затворености феминистичког (женског) покрета дошла је у истраживању и Анђелка Милић: „дуго, вековно живљење у сенци учинило је да су жене и када су могле снаге за побуну и показивање властите опстојности, биле склоне да делају формирајући неку врсту женског гета и да развијају дух ексклузивитета како према ‘непријатељском друштву’, тако и према свим осталим неприпадајућим женама (...) Исто тако, међутим, без тог побуњеничког елемента, тешко да би феминизам могао да се укорени као социјална мисао и покрет. Као и у свим људским дилемама и овде је проблем у постизању неке уравнотежености и мере” (Милић, 2002: 19).

Овакав однос према истраживању је у неким случајевима отежао моју улогу истраживача, и захтевао додатне напоре да објасним да је у питању научно истраживање и да циљ истраживања није откривање лоше стране феминизма и писање о феминизму у маниру жуте штампе. Због неповерења у циљ истраживања о феминизму у Србији део испитаница ипак није пристао да учествује у истраживању, а феминисткиње које су учествовале биле су благонаклоне и задовољне што истраживање о феминизму у српском друштву, како је неколико испитаница навело, ради “жена која је из Србије, а не странкиња”, што је до сада углавном био случај. Надамо се да ће грађа истраживања, поред осталог, послужити као солидна и адекватна основа неког будућег истраживања о феминизму како би се прецизније указало на дугорочне тенденције феминизма у Србији.

У наставку, навешћемо најважније резултате до којих смо дошли у истраживању друштвених обележја савременог феминистичког покрета у Србији, као и то које су истраживачке хипотезе потврђене а које нису.

Циљ овог комплексног истраживања био је да се утврди колико су феминистичке идеје дубоко продрле како међу политичарке и друштвене активисткиње, тако и међу жене из опште популције. Такође, ауторка је желела да утврди који су основни ставови као и социо-демографске карактеристике феминисткиња, како би их упоредила са друге две групације жена.

Утврђено је да огромна већина феминисткиња потиче из средњег и вишег друштвеног слоја; да је рођена и одрасла у урбаним срединама; да су очеви феминисткиња по правилу високообразовани и да су провели радни век као стручњаци; да су мајке такође биле образованије од просечних жена свог времена, и врло често описане као „веома самосвесне и снажне особе у породици“; огромна већина феминисткиња су и саме високообразоване жене, углавном с факултетом друштвено-хуманистичког усмерења; највише феминисткиња је запослено у јавном сектору или су тамо радиле до пензионисања, а део њих је из јавног прешао у цивилни или приватни сектор.

Феминисткиње су се углавном изјашњавале као припаднице либералне, радикалне, марксистичке/социјалистичке и анархистичке струје феминизма, али и као квир-феминисткиње, феминистичке уметнице, док је било испитаница и које нису желеле да се одреде само за једну струју. Утврђено је да идеолошка профилација унутар феминисткиња расте са годинама старости испитаница. Готово све феминисткиње карактерише и лева политичка оријентација, али и остајање изван

политичких странака. Обично су атеисткиње, и сматрају да је у Србији превелик утицај Српске православне цркве. Изричито су против ксенофобије, хомофобије, национализма и повишено осетљиве на сваку врсту дискриминације.

Политичарке и друштвено-активне жене у органима за родну равноправност такође су високообразоване и припадају средњој или вишој средњој класи, са сличним социјалним пореклом као и феминисткиње. За њих је утврђено да у значајној мери прихватају феминистичке ставове, али се слабо идентификују са феминистичким покретом и феминистичком идеологијом.

Упоредени су ставови жена из опште популације и феминисткиња о друштву и положају жена. Утврђено је да 64% жена из опште популације које су страначки опредељене оптирају за странке деснице, чиме је потврђена хипотеза да су феминисткиње знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације. Сличан налаз је утврђен и по питању религиозности – наспрам феминисткиња које су по правилу атеисткиње, стоји 82,7% религиозних жена из опште популације. Такође је утврђено да знање о феминизму код обичних жена расте са степеном њиховог образовања. Уопште, с порастом нивоа образовања жена расте подршка феминистичком пројекту, односно више образовање даје слику стварности које је ближа феминистичкој перспективи. Такође, што је жена образованија и млађа ближа је феминисткињама и по погледима на абортус, као и по уверењу да је жена и даље неравноправна у српском друштву.

Противречност између налаза да свега 8,2% жена из опште популације себе види као феминисткињу, и доста широког прихватања појединих феминистичких идеја – попут права на абортус (брани га 81,3% испитаница) или виђења да су жене и даље неравноправне (51,6%; равноправне: 23,4%), у раду се објашњава аверзијом која данас постоји, посебно међу женама, према политици или идеологији. Велики део жена види феминизам као превише идеологизован, „антимушки“ политички пројекат и није рад да учествује у политизацији тако осетљивог друштвеног, психолошког и емоционалног питања као што је однос жена и мушкараца. Општи закључак овог истраживања је да жене које су задужене за родну равноправност и општа популација жена, у нашем узорку, прихватају неке феминистичке идеје и принципе, али се не поистовећују са феминистичком идеологијом и представнице феминизма не доживљавају као носиоце женске еманципације.

Што се тиче степена потврђености полазних истраживачких хипотеза ваља рећи да су скоро све верификоване. Потврђена је наша прва хипотеза да су феминисткиње у

већини високообразоване жене, углавном припаднице средње класе и пореклом из више средње класе. Потврђен је и други део наше прве хипотезе, да је већина феминисткиња углавном запослена у јавном сектору, или је тамо радила до пензионисања, или је одатле прешла да ради у приватни сектор или у женске организације цивилног друштва. Само делимично је потврђена наша хипотеза да разлика у идеолошкој оријентацији и ставовима феминисткиња и других друштвено-активних жена о феминизму и његовој улози у циљу побољшања положаја жене, која је генерисана и класним разликама, обликује њихову различиту политичку опредељеност и усмерава различито политичко деловање. Наиме, постоје идеолошке разлике у ставовима феминисткиња и друштвено-активних жена о феминизму и његовој улози у побољшању положаја жена, с тим да се друштвено-активне жене, иако феминистичке ставове прихватају делимично или у целости, не идентификују са феминистичком идеологијом, али није утврђена значајнија класна разлика између феминисткиња и политичарки/активисткиња, као и унутар тих групација.

Друга посебна хипотеза да се *феминисткиње изразитије негативно одређују према политичким странкама и идеологијама, док друштвено-активне жене имају позитивнији став према политичким странкама* потврђена је. Утврдили смо да већина феминисткиња нису чланице политичке партије и да имају негативан став према политичким странкама и официјелној политици генерално. Део наших испитаница, феминисткиња, никад нису биле чланице ниједне странке, а неколико њих навеле су да су биле чланице СКЈ, али да су иступиле из СКЈ током осамдесетих година. Већина наводи да формално није партиципирала у политичким странкама током деведесетих година у Србији.

Други део наше хипотезе, који се односи на друштвено-активне жене, потврђен је у том смислу што оне, у већини, сматрају да је неопходно да политичке странке имају разумевања за њихов ангажман за родну равноправност.

Хипотеза да *постоје идеолошке разлике у ставовима феминисткиња и жена које делују у државној управи везано за начине³⁸ на које је потребно побољшати друштвени положај жена, о облицима сарадње између женских група и органа државне управе задужених за родну равноправност и о методама помоћу којих промене у вези са равноправношћу жена треба спровести у друштву* потврђена је.

---

³⁸ Основна разлика на коју овде реферирамо је та да се феминисткиње чешће залажу за неформалне начине деловања и различите grassroot облике деловања женских група (кампање, лепљење постера, сакупљање потписа за петиције, организовање демонстрација и сл) док се друштвено-активне жене залажу за формалне начине деловања кроз институције система.

Наиме, феминисткиње, иако подржавају доношење важних закона у области родне равноправности и унапређење положаја жене, чешће се залажу за неформалне начине деловања и истичу различите grassroots („одоздо“) облике деловања женских група, док се друштвено-активне жене залажу за формалне начине деловања кроз институције система.

Поређењем ставова феминисткиња и ставова жена из опште популације показано је да су феминисткиње знатно мање наклоњене конзервативним и крајње десним странкама у односу на припаднице опште популације; док феминисткиње имају наглашено позитиван став према феминизму, дотле се припаднице женске популације уопште негативно односе према њему; феминисткиње су наглашено атеистички усмерене, док припаднице опште популације истичу сопствену веру у Бога; г) феминисткиње се супротстављају ксенофобији у знатно већој мери него припаднице опште популације на основу чега је потврђена хипотеза да су ставови о феминизму, сексуалности, религиозности, и политичким оријентацијама између феминисткиња и жена из опште популације различити.

Сумирани налази нашег истраживања, потврдили су и хипотезу *да феминизам није у значајнијем степену продро у ширу женску популацију, док је међу женама у државним телима за родну равноправност нешто заступљенији, чему нарочито доприноси делимично регрутовање из редова феминисткиња.*

* * *

Оно што утемељује феминистичку теорију и идеологију је то да темеља нема, то јест да су теорија и идеологија у сталном ризику, па самим тим и термини и појмови до којих долазе, од преозначавања, злоупотребе појмова и тиме дискредитовања феминизма у целини (Батлер, Скот; 2006: 32-33). Батлер сматра да чињеница да постоје темељи на којима се формира одређена појмовна категорија (ауторка наводи категорију жена и тешкоће око њеног коначног дефинисања) служе да буду раскринкани и да је то „ризик који је произведен самом политиком утемељења, која настоји да сачува феминизам од њега. У извесном смислу, управо је тај ризик темељ, због чега и није темељ, сваке феминистичке праксе (Батлер, Скот; 2006: 33).

Због тога је веома незахвално именовати феминистичке појмове јер увек постоји „страх“ да нас је већ неко „претекао“ и да је у феминистичкој теорији дошло до преименовања, преозначавања, новог виђења „старог“ појма и појаве. Слично је и са превише апстрактним појмовима који се понекад употребљавају у феминизму. Једна од

феминистичких тенденција је да спречи доминацију стереотипно профилисаних мушких и женских родних улога, међутим, то би требало да подразумева и право оба рода на лични избор.

Немогућност да се феминизам у постсоцијалистичким земљама прошири произлази управо отуд што жене претежно усмеравају своју енергију, не на колективне стратегије одупирања и прилагођавања, већ на индивидуалне, и што се ове две стратегије, неретко, међусобно искључују. То је, такође, један од разлога због кога не постоји колективна идеологија феминизма већ сплет идеолошких концепција у нашем друштву. Друштвени актери и феномени не могу се посматрати изван контекста догађаја који их креирају и усмеравају на одређено деловање, тако и „женско питање” (феминизам у најширем смислу) треба посматрати у датом временском и историјском контексту.

Историја феминизма на овом простору праћена је историјским празнинама као последица, превасходно, друштвених (не)прилика, ратова и оскудице који су потом онемогућили системски континуитет у изучавању феминизма и феминистичком деловању. Такође, међу различитим генерацијама жена не постоји континуитет у преношењу феминистичког искуства.

Нужна је реинтерпретација феминизма сходно новим сазнањима, новим констелацијама моћи у друштву и различитим друштвено-историјским контекстима. Феминистичке трансформације у различитим друштвено-историјским периодима указују на еластичност феминистичке теорије, те је отуда свако доктринарство, догматизовање и идеолошки елитизам у супротности са суштинским карактером склопа друштвених и политичких идеја које карактерише само језгро феминистичког покрета.

Међутим, за подробније и прецизније закључке морамо да се измакнемо из властитог окружења и властитог женског искуства и, колико је то могуће, уронимо у искуства жена (и мушкараца) са којима делимо само припадност истом роду. На тај начин и, наравно, у ограниченем оквиру личног животног искуства, утврдили бисмо степен заступљености патријархалне мизогиније или феминистичке мизоандрије у друштву.

За еманципацију неопходно је знати како своја права и друштвени положај разумеју главни реципијенти феминизма – жене. Потом, део одговорности на демистификацији феминизма и (не)прихватању феминистичких принципа међу обичним женама носе феминисткиње, уместо цикличног неприхватања или

одбацивања феминизма као ирелевантне друштвене чињенице изнова „споља од стране” естаблишмента и „изнутра” од жена које се са њиме не поистовећују.

Феминизам није хомоген већ унутар себе конфликтан и историјски детерминисан. На основу нашег истраживања феминизма и феминистичког покрета можемо да закључимо да нови облик феминистичког покрета као основни атрибут има хибридниост, која је условљена историјским развојем, и обележјима српског феминизма. Од почетка, покрет је био усмерен на сарадњу са другим покретима, а потом и мешавина политичких феминистичких струја поспешује увезаност различитих теоријских усмерења и метода деловања у пракси. Све то се манифестује кроз деловање феминисткиња, на пример, у случају када се, феминисткиње радикалне оријентације ангажују у раду тела и механизма за родну равноправност, иако је у основи радикалне феминистичке струје залагање против патријархата и система који га производи путем ванинституционалног деловања. Феминизам у целини треба истраживати и анализирати с обзиром на друштвено-историјски контекст у коме је настао и развијао се. Због судбине овог простора, тј. судбине дисконтинуитета феминистичког деловања у друштву, чини се да ће основна последица тога бити да феминистичко деловање увек буде разапето између институционалног и ванинституционалног деловања, као и збира различитих феминистичких политичких оријентација чије заступнице могу да се договоре око заједничких циљева према потребама у неком друштвеном тренутку и периоду, а носиоци покрета ће увек изнова покушавати да пренесу основна знања и искуство у феминистичком ангажману на нове генерације присталица феминизма у друштву.

Сучељавање персоналних и колективних тачки гледишта постојаће увек у друштвено освешћеном појединцу, као што, такође, сматрамо да ће се екстремни ставови који постоје у оквиру феминистичке идеологије, као и у оквиру сваке друге идеологије, пре урушити сами од себе, него што ће се укотвити у свакодневни живот људи без друштвеног контекста који би то омогућио. Оно што је неопходно, посебно у земљама на ниском степену развоја, то је да се не прави превише погрешних корака, и да се циљеви између неистомишљеника усаглашавају без „преламања преко леђа” обичних мушкараца и жена. Можда ће, посебно у земљама као што је наша, трајно обележје феминизма у будућности бити управо преплитање различитих струја, без превлађивања једне, без дугорочног плана – већ деловања од прилике до прилике, у зависности од неформалне/донатора и формалне/институционалне подршке за питање женских права и равноправност полова.

Однос друштвених актера према феминизму и његовим друштвеним представницима зависиће од односа феминисткиња према сопственој гетоизираности и жеље/намере припадница феминизма да је промене. У том смислу, континуирано деловање феминисткиња зависиће и од прихваћености феминизма и његових начела међу ширим друштвеним слојевима, мушкарцима и женама, који често, а да тога нису свесни, у свакодневном животу користе начела различитих идеологија, па и феминистичке идеологије. Начин који би обухватио објашњавање и анализу положаја оба пола, без намере да се феминистичко становиште намеће као хегемоно, иако је то у сржи сваког идеолошког мишљења, неопходан је ако представници феминизма имају намере да остваре двосмерну комуникацију, тј. комуникацију не само са истомишљеницима већ и са неистомишљеницима. Тек на тај начин ваљане феминистичке идеје наћи ће пут до мушкараца и жена, и поунутрене, без доминантних и неплодних притисака оних који су за феминизам и оних који су против њега, побољшати положај оба рода у српском друштву.

На основу података из истраживања, можемо да закључимо да у српском феминизму не постоје „чисти” облици феминистичких политичких струја, то јест, да не постоји чист либерални, маркистички/социјалистички, радикални, анархистички феминизам, већ целокупно феминистичко деловање код нас подразумева спајање форми различитих феминистичких оријентација које је условљено друштвеним контекстом и различитим историјским фазама у коме се феминизам јавља на овим просторима.

Феминистичка искуства различитих земаља, посебно оних развијених, немогуће је успешно „пресадити” у наш домаћи контекст. Феминизам у Србији одликује цикличност која се манифестује као амалгам различитих феминистичких теоријских струја и политичких оријентација у различитим друштвено-историјским околностима.

Неколико таласа феминизма уназад променили су модел жене и схватање женскости, облике еманципације жене, те би нови феминизам требало да понуди идеолошки пројекат за промену модела мушкости у односу на модел који доминира у патријархату, али је битно да то не чини агресивним методама јер се тиме анулирају циљеви које је до сада феминизам постигао и обезвређују основни принципи феминизма – толеранција, солидарност, мир, правда, људска права итд. Принцип хијерархизације присутан је у свим друштвеним односима, у јавној и приватној сфери и посебно отпоран у патријархалним друштвима. Овај принцип је нешто заступљенији у друштвеним интеракцијама од принципа поделе према полу (мушко-женски односи).

Наиме, и мушкарци се повинују хијерархији према старости (мушкараца као групе) и то до одређеног узраста (младића). Као последица родних подела и подела заснованих на принципу хијерархизације јављају се два процеса криза мушкости и „маскулинизација” женскости.³⁹

Криза мушкости је криза која настаје у симболичком и реалном поретку владајућег мушкоцентричног дискурса. Ова друштвена појава одвија се уназад неколико деценија, а посебно је интензивирана током деведесетих година код нас. Тешко је утврдити да ли је она последица маскулинизације модерне жене или кризе мушкоцентричног поретка и одсуства зрелости мушкараца као групе. Који од ова два процеса ће бити више наглашен зависи од датог друштвеног контекста. Свака друштвена криза подстиче и даје легитимитет хијерархизацији (посебно на оси старији/млађи независно од пола) ради одржања и опстанка друштвене групе (и друштва у целини). На промене у мушкоцентричном дискурсу утицале су комбиновано и у различитом проценту, у зависности од личне умешности појединца/појединке да се снађу у друштвеним превирањима, друштвена криза – преваходно криза на тржишту рада која је у директној спрези са кризом на брачном тржишту и кризом емоционалног тржишта појединца.

Играње игара представља илузију мушкости, јер „и мушкарац је дијете које се игра мушкарца, [...] мушкарци су обучени да препознају друштвене игре чији је улог било који облик владања” (Бурдије, 2001: 105). Структуру мушког поретка на реалном друштвеном плану чини *братство*⁴⁰. У процесу кризе мушкости „братство” јесте (или се често без основа тврди да јесте) угрожено од стране „сестринства” – јер женска мрежа представља опасан политички пандан мушком „братству”. Иако је моћ, на глобалном плану, јасно на страни братства, женски политички дијалог, потврђивање и даљи напредак у јавној сфери представља увек потенцијалну опасност за опстанак и напредак „братства” на коме почива владајући мушкоцентрички дискурс. На микроплану овај процес се манифестује кроз прецизно утврђену хијерархизацију између полова.

Криза мушкости се одређује као криза у симболичком поретку владајућег мушкоцентричног дискурса. Дискурс је друштвени оквир дефинисања онога што је прихватљиво и неприхватљиво, тј. институционално утврђено и допуштено у друштвеном пољу. Појединци могу да се приклоне датим нормама или изгарају у

³⁹ Више о томе у Вуковић (2012).

⁴⁰ Више о овоме у Пејтмен, *Полни уговор*, 2001.

промени и прилагођавању општих норми појединачним нормама личног дискурса и на том путу због отпора система „сагоре”. У том покушају да се друштвена промена деси најчешћа су два сценарија: један сценарио је да друштвени актери подстакну друштвене конфликте у оквиру свога рода и/или у односу са супротним полом, а други да појединци резигнирано одустану од било какве промене актуелног друштвеног стања и доминантног дискурса. У том смислу на нивоу појединца могући избор и одлука осцилирају на континууму: лични интерес – људскост - практичност.

Несумњиво је да манифестације симболичке моћи гуше слободу припадника оба пола. Јер свака битка делова људског ега може довести до ослобађања или *бекства од слободе* (Фром, 1983). Чињеница да се неки припадници оба пола буне против општеприхваћених друштвено-прихватљивих образаца, а да се неки припадници не буне указује на то да је подјармљеност често свесни и лични избор људи. Од личне енергије и искуства појединца зависе облик и учесталост потврђивања или оповргавања потчињеног хабитуса у свакодневној пракси. Положај појединца угрожен је због структурних препрека, а притисак структура снажнији је у друштвеном контексту који одликује криза у свим областима друштва. Уновчавање социјалног и културног капитала је стара техника за напредовање или назадовање оба пола у приватној и јавној сфери друштва. Што је жеља за успехом снажнија долази до „маскулинизације жена” и кризе мушкости. Ова две појаве су повезане, али ниједан од процеса накнадне трансформације друштвених карактера, не доводи до прогреса ниједној од уговорних страна (мушкарац/жена) већ пре продубљује јаз између полова. Јер, „мушкост је релативан појам конструисан према мушкарцима и за мушкарце, а против женствености, у једној врсти страха од женског а најприје од самог себе” (Бурдије, 2001: 75).

Чини се да не постоје нови модели мушкости и женскости већ да се „нови” модел заснива на покушају негације модела супротног пола, и да та обострана негација и калемљење обележја модела мушкости на модел женскости и обрнуто, као и међусобни утицај модела, не утичу позитивно на њихово даље ширење и прихватање у друштву. У савременом свету више не постоје хегемони модел мушкости и мушкарци имају проблем у трагању за идентитетом (Вуковић, 2009; Шмале, 2011). Сличности егзистенцијалних услова жена и мушкараца битно одређују и њихово родно понашање и моделе владања и потчињености. Проналажење нових одговора, уместо перманентног коришћења готових родно признатих и окоштаних модела друштвених

понашања је креативни задатак оба пола у свакодневном животу и у сваком друштвеном односу – полном, емоционалном, пријатељском, колегијалном.

Да би покрет производио друштвене промене и мењао друштвену свест, на примеру феминистичког покрета уочено је да је неопходна шира социјална база, континуитет у раду, премреженост конзервативног и радикалног (револуционарног) елемента у покрету, делегирање вођства, отвореност покрета на супрот затворености, вера у идеје и промовисање феминистичких принципа међу ширим друштвеним слојевима (посебно међу женама).

Изгледа да се друштвени покрети „самоукидају” – ослабљују изнутра. Као дисквалификативи покрета указује се на финансијере покрета, дискредитују се идеолошке вође покрета, умањује се значај друштвених промена које су кроз покрете постигнуте у претходним периодима. Оштрица феминистичког (политичког) покрета отупљена је када је покрет усисан у неолиберални модел функционисања и скоро потпуну зависност од финансијера. Један од главних циљева друштвеног покрета, и феминистичког, је ширење социјалне базе. Економски, социјални, културни и симболички капитал јесу, према Бурдијеу, извори друштвене моћи. Одржавање или потискивање неког симболичког поретка, јавља се као кључно за одржавање или ограничавање друштвене моћи, и механизми који се користе су слични како у патријархату тако и у неком пожељном гинопоретку. Свако ново историјско усмеравање и структурирање друштвене моћи поред деструкције старог-свеобухватног симболичког капитала подразумева стварање новог и његово преливање у симболичку моћ која се намеће свима. У наметању било ког облика друштвене конструкције биолошког, кроз обликовање пожељних образаца женскости, мушкости, трансродности, лезбејства, хомосексуализма итд, могу се препознати истоветни механизми жудње за моћи.

Преиспитивање је кључна реч за феминизам данас у Србији. Проучавање феминизма код нас изискује двоструку критичност, према сопственим прерасудама и заблудама, али и критичност према појмовима и закључцима који су настали изван нашег друштвеног миљеа. То подразумева да постоји отвореност појединца и друштва за самокритичност у разумевању специфичности феминизма у нашем друштвеном контексту, али и критичност према једностраном прихватању „формула” чије коришћење се показало као корисно у неком другом друштвеном, економском и културном контексту. Еманципација жена и поправљање њиховог друштвеног

положаја подразумева хибридноћ различитих принципа и идеологија које одликује тренутна историјска функционалноћ.

Напослетку, савремени феминизам веома је издиференциран код нас и у свету – од социјалистичког, радикалног, либералног, анархистичког и струја које комбинују принципе различитих феминистичких струја, и прилагођавају их различитим друштвеним, економским и културним контекстима. Мноштво феминизма разлог је због кога се ниједан од облика феминизма не може сматрати јединим или правим узором женске еманципације. Стога, континуитет феминистичког деловања у српском друштву зависиће чешће од могућности феминизма да се прилагођава спољашњим/промењивим друштвеним оквирима него од његове способности да те оквире директно мења.

Надамо се да смо у оквиру нашег истраживања дали назнаке у ком правцу би могла да се крећу будућа истраживања о феминизму у Србији, јер ова тема свакако није исцрпљена у овој студији.

ПРИЛОЗИ

*Инструмент: питања (теме) за полуструктурисани интервју (узорак:
феминисткиње и друштвено-активне жене):*

- * Биографија, образовање и занимање интервјуисане, претходна и садашње запослење?
- *образовање и занимање мајке и оца?
- * Мотивација за феминистички ангажман и прва сазнања о феминизму?
- * Да ли се изјашњавате као феминисткиња?
- * Ваша дефиниција феминизма?
- * Да ли се опредељујете за неку од струја у феминизму (марксистичко/социјалистичку, либералну, радикалну) или?
- * Да ли сматрате да је феминистички покрет имао успеха у нашем друштву и зашто, да ли сматрате да је због нечега био неуспешан?
- * На који начин, према Вашем мишљењу феминистичке (женске) групе треба да делују у српском друштву?
- * Да ли сматрате да феминисткиње треба да делују кроз институције система или одвојено од њих?
- * Да ли постоји сарадња између државних органа за родну равноправност и женских група? Како се одвија сарадња?
- * Да ли постоје идеолошке разлике између феминисткиња и друштвено-активних жена које се не изјашњавају као феминисткиње?
- * Да ли сте чланица политичке странке?
- * Да ли сте били чланица неке политичке странке? Ваши ставови о политичким странкама? Како гледате на формирање женског политичког блока, на женске странке, у прошлости ЖЕСТ?
- * Да ли верујете у Бога?
- * Ваши ставови о цркви и религиозности?
- * Ваш однос према сексуалности, контрацепцији и абортусу?
- * Ставови о ЕУ?
- * Главни непријатељ?
- * Ваша визија пожељног друштва?

УПИТНИК

Упитник је део истраживања о положају жена у Србији и о друштвеним појавама као што су: феминизам, равноправност жена и мушкараца. Молимо Вас да искреним и потпуним одговорима на постављена питања допринесете што бољем сазнању о ставовима жена о овим питањима. Подаци из истраживања биће у потпуности анонимни и коришћени искључиво у истраживачке сврхе.

Молимо Вас да одговорите на сва питања. Одговорите само једним одговором на постављено питање уколико није другачије наглашено у упитнику. Молимо Вас да прочитате упутства написана уз свако питање.

Највиши степен стеченог образовања? <i>(Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)</i>		
Незавршена основна школа	1	Ако сте завршили факултет, упишите назив факултета:
Завршена основна школа	2	
Завршена средња школа	3	
Завршена виша школа	4	
Завршен факултет	5	
Магистериј или докторат	6	

Колико година имате?	Уписати број година:
----------------------	----------------------

Какав је Ваш брачни статус? <i>(Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)</i>	
Удата	1
Неудата	2
Живим у ванбрачној заједници/партнерска веза	3
Разведена	4
Удовица	5

Молимо Вас да у табели заокружите број поред степена образовања који одговара образовању Ваше мајке, Вашег оца и Вашег супруга: <i>(Заокружити број поред одговарајућег одговора за сваку колону)</i>			
Образовање	Мајка	Отац	Супруг/партнер
Незавршена основна школа	1	1	1
Завршена основна школа	2	2	2
Завршена средња школа	3	3	3
Завршена виша школа	4	4	4
Завршен факултет	5	5	5
Магистериј или докторат	6	6	6

Молимо Вас да у табели заокружите број поред одговора који одговара Вашем радном статусу, радном статусу Ваше мајке, Вашег оца и Вашег супруга: <i>(Заокружити број поред одговарајућег одговора за сваку колону)</i>				
	Испитаница	Мајка	Отац	Супруг/партнер
Стално запослен/запослена	1	1	1	1
Незапослен/незапослена	2	2	2	2
Ученица/Студенткиња	3	3	3	3
Домаћица	4	4	4	4
Пензионер	5	5	5	5

Молимо Вас да у табели заокружите број поред занимање који одговара Вашем, занимањима Ваше мајке, Ваш оца и Вашег супруга: (Заокружити број поред одговарајућег одговора за сваку колону)

Занимање	Испитаница	Мајка	Отац	Супруг/партнер
1. Директор/директорка	1	1	1	1
2. Политичар/политичарка	2	2	2	2
3. Приватни предузетник/предузетница	3	3	3	3
4. Стручњак/стручњакиња (факултетско образовање)	4	4	4	4
5. Техничар/техничарка (средња школа)	5	5	5	5
6. Нижи руководиоцац (шефица, пословођа)	6	6	6	6
7. Службеник/службеница	7	7	7	7
8. КВ и ВКВ радник/радница	8	8	8	8
9. ПК и НК радник/радница	9	9	9	9
10. Пољопривредник/пољопривредница	10	10	10	10

Колико чланова има Ваше домаћинство? <i>Уписати број чланова домаћинства:</i>	Чланова домаћинства:		
Колико деце имате? <i>Уписати број деце:</i>	Број деце:		Немам деце
Које сте националне припадности?	Уписати		Не желим да се изјасним

Када размишљате о себи, колико Вам је важна национална/етничка припадност? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)				
Веома важна	Важна	Неодлучна сам	Неважна	Нимало важна
1	2	3	4	5

Да ли се осећате национално/етнички угрожени? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)				
Веома угрожена	Угрожена	Неодлучна сам	Нисам угрожена	Уопште нисам угрожена
1	2	3	4	5

Ако сте на претходно питање одговорили “веома угрожена”, или “угрожена”, због чега се тако осећате?	Уписати
---	---------

Да ли би пристали на следеће ситуације: (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора у сваком реду за сваки исказ)		
	Да	Не
Да вам дете склопи брак са припадником друге националности	1	2
Да вам дете склопи брак са припадником друге вероисповести	1	2
Да вам се у комшилук досели особа хомосексуалне оријентације	1	2

Реците нам, каква је била подела родитељских улога у Вашој породици? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)	
Отац је имао главну реч	1
Мајка је била главна и питала се за све	2
Родитељи су се међусобно договарали	3
Свако је гледао своја посла	4
Сви смо се договарали и доносили одлуке	5

У ком степену су жене у Србији равноправне са мушкарцима? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)				
Потпуно неравноправне	Неравноправне	Неодлучна сам	Равноправне	Потпуно равноправне
1	2	3	4	5

Како бисте Ви дефинисали родну равноправност? (Молимо Вас да заокружите највише два понуђена одговора, заокружити бројеве поред одговарајућих одговора)	
Постизање равномерне заступљености оба пола на руководећим позицијама (у политици, у култури, у економији итд)	1
Искорењивање насиља над женама	2
Постизање равномерне заступљености жена у садржајима уџбеника, школских програма и медија	3
Искорењивање предрасуда према женама као слабијем полу	4
Постизање једнаке финансијске моћи оба пола (изједначавање плата и приступ добро плаћеним пословима)	5
Постизање равномерне расподеле рада у домаћинству	6
Коришћење језика који уважава припадност женском полу	7
Друго, молимо наведите:	

У којој мери се слажете са наведеним исказима: (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора у сваком реду за сваки исказ)					
	Потпуно се слажем	Делимичн о се слажем	Неодлучн а сам	Делимично се не слажем	Потпуно не слажем
Феминисткиње су агресивније од других жена	1	2	3	4	5
Феминисткиње обично имају хомосексуалне склоности	1	2	3	4	5
Феминизам није озбиљан друштвени покрет	1	2	3	4	5
Међу феминисткињама нема лепих и привлачних жена	1	2	3	4	5
Феминисткиње су самосвесније од других жена	1	2	3	4	5
Феминисткиње су храбре жене које се боре против предрасуда	1	2	3	4	5

У којој мери цркве/верске заједнице доприносе бољем положају жена у нашем друштву? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)				
Веома много	Много	Неодлучна сам	Мало	Нимало
1	2	3	4	5

Да ли верујете у Бога? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)	
Да, верница сам и поштујем сва учења моје вере	1
Традиционално поштујем обичаје моје вере	2
Неодлучна сам, стално се питам о постојању Бога	3
Потпуно сам равнодушна према (не)постојању Бога	4
Не	5
Не желим да се изјасним	6
Друго, упишите:	

Шта је по Вама феминизам? (Уписати)

Какав је Ваш став о абортусу? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)	
Абортус треба потпуно забранити	1
Абортус треба дозволити само у случају медицински оправданих разлога (здравље мајке, проблеми са плодом итд)	2
Абортус је право супружника (партнера) да одлучују о свом потомству	3
Абортус је право жене да одлучује о свом телу	4

Шта је по Вашем мишљењу брак? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)	
Заједница заснована на љубави и разумевању	1
Економска заједница формирана ради опстанка партнера и деце ако их имају	2
Заједница мушкарца и жене склопљена ради биолошке репродукције и легитимације потомства	3
Заједница која подстиче развој личних способности и особина	4

Да ли сматрате да ће жене у будућности имати већа права и могућности за друштвени напредак у Србији: (Заокружити број поред одговарајућег одговора у сваком реду за сваки исказ)		
	Да	Не
Ако постоје институције које делују у правцу родне равноправности и бољег положаја жене	1	2
Ако постоје женске групе које се баве положајем жена у друштву	1	2
Ако се свака жена сама избори за своју бољу позицију у оквиру своје породице	1	2
Ако се жене образују и упознају са значајем феминистичке теорије и деловањем феминисткиња	1	2
Ако држава обезбеди услове да се жене образују и буду запослене	1	2

Да ли за себе можете рећи да сте феминисткиња? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)	
Да	1
Неодлучна сам	2
Не	3

Када посматрате политичке странке у Србији, ставови које странке су најближи Вашем мишљењу?
Уписати:

Која политичка партија у Србији, по Вашем мишљењу, највише ради на побољшању положаја жена? (Само један одговор, заокружити број поред одговарајућег одговора)	
Социјалистичка партија Србије	1
Демократска странка	2
Српска радикална странка	3
Српска напредна странка	4
Удружени региони Србије	5
Либерално демократска партија	6
Лига социјалдемократа Војводине	7
Социјалдемократска партија Србије	8
Демократска странка Србије	9
Нова Србија	10
Нека друга, која?	

Колико сте заинтересовани за питање равноправности полова у друштву? (Изаберите један од понуђених одговора, заокружити број поред одговарајућег одговора)	
Изразито ме занима ова тема (пратим законске и друге прописе)	1
Прилично ме занима ова тема (пратим медије-ТВ, новине, Интернет)	2
Слабо, баш не пратим ту проблематику	3
Уопште ме не занима	4

ХВАЛА ВАМ НА САРАДЊИ!

Списак посећених скупова, трибина, предавања

- Скуп *Феминизам данас и (за) сутра, Жене на делу*, Културни центар Рекс, 2011. Београд.
- У сусрет двадесетогодишњици женских студија, трибине у организацији Центра за женске студије Београд и Центра за студије рода и политике, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2011. година. Трибине: Развој женских студија/студија рода у Србији; Институционализација женских студија/студија рода у Србији; Феминистички политички покрет и студије рода: покрет и теорија.
- Циклус предавања/трибина на тему *Род и левица*, Жиндок, Дом омладине Београд, 2012. година. Предавања: Велики наративи феминизма; Антифашистички фронт жена Југославије (АФЖ) 1946-1953: поглед кроз АФЖ штампу; Социјализам и феминизам – спојеви и разилажења;
- *Увек непослушне – 20 година Жена у црном*, Центар за културну деконтаминацију, 2012. година.
- Промоција књиге *Увод у родне студије*. Библиотека града Београда, 2012. година.
- Трибина „Позиција жене у Србији и женски активизам“. Центар за културну деконтаминацију, 2013. година.
- Да ли постоји феминистички покрет? Центар за културну деконтаминацију, 2013. година.
- Панел: *Значај умрежавања – женски покрет – женске мреже*, Дом омладине Београд, 2013. година.
- *Женска страна*, изложба, Дом омладине Београд, 2013. година.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, С. 2003. „Модернизација”, у: *Критички појмовник цивилног друштва*, ур. Вукадиновић Ђ., Београд: Група 484, стр. 233-272.
- Атанасијевић, К. 2008. *Етика феминизма* (прир.) Љиљана Вулетић, бр. 11 Огледи, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Атлагић, С. 2007. *Партијска идентификација као детерминанта изборне мотивације. Теоријске контроверзе и проблеми емпијског истраживања*, Београд: Friedrich Ebert Stiftung; Факултет политичких наука.
- Бакић, Ј. 2015. „Левица и десница: покушај теоријског одређења и искуствене примене на случају Србије (1990-2014)”. *Социологија*, Vol. LVII, N° 1, стр. 46-71.
- Бакић, Ј. 2010. „Чиниоци предвиђања краја Југославије”. *Социологија*, Vol. LI, (Special Edition “Five decades of Sociology in Serbia), pp. 121-147.
- Бакић, Ј. 2004. *Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918-1941*, Зрењанин: Градска народна библиотека Зрењанин.
- Батлер Џ. и Скот Џ. 2006. *Феминисткиње теоретизују политичко*, Београд: Центар за женске студије и истраживања рода.
- Благојевић, М. 2005. „Мизогинија: контекстуална и/или универзална“, у *Мапирање мизогиније у Србији – дискурси и праксе (II том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 20-36. Београд: Ажин.
- Благојевић, М. 2005б. „Увод: Мизогинија као једна могућа парадигма“, у *Мапирање мизогиније у Србији – дискурси и праксе (II том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 15-19. Београд: Ажин.
- Благојевић, М. 2000а. „Мизогинија: невидљиви узроци, болне последице“ у *Мапирање мизогиније у Србији – дискурси и праксе (I том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 31-55. Београд: Ажин.
- Благојевић, М. (прир.) 1998. *Ка видљивој женској историји. Женски покрет у Београду 90-тих*, Београд: Центар за женске студије, истраживања и комуникацију.
- Благојевић, М. 1997. *Родитељство и фертилитет*, Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. 1995. „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност“, у Болчић, С. (ед) *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Београд: Институт за социолошка истраживања.

- Благојевић, М. 1991. *Жене изван круга: професија и породица*. Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. 1991. „Друштвене неједнакости и пол“ у Поповић М.В. (ур.) *Србија крајем осамдесетих*, Београд: ИСИ ФФ.
- Бовоар, Симон де (Simone de Beauvoir) 1981. *Други пол*, Београд: БИГЗ.
- Богдановић, М. 1993. *Методолошке студије*, Београд: Институт за политичке студије.
- Болчић, С., Милић, А. 2002. „Србија на крају миленијума: какво је то друштво?“, у: Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Београд: ИСИ ФФ.
- Божиновић, Н. 1998. „Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији“, у Перовић Л., *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, бр. 2: Положај жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Божиновић, Н. 1996. *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд: „Деведесетчетврта“, „Жене у црном“.
- Бркић, М. 2002. „Добровољни рад и друштвена криза“, у Б. Петровић (ур.) *Цивилно друштво и невладин сектор*, Београд: Магна Агенда.
- Бурдије, П. 2001. *Владавина мушкараца*, Подгорица: ЦИД.
- Вуковић, А. 2018. „Жене у Србији о праву на абортус“, у *Ка европском друштву: ограничења и перспективе*, Л. Чичкарић и А. Бошковић (ур.), Београд: Институт друштвених наука, стр. 263-282.
- Вуковић, С. А. 2015. „Цивилно друштво и женске невладине организације у Србији.“ *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини (са седиштем у Косовској Митровици)*, број XLV (2), стр. 335-358.
- Вуковић, А. 2012. „Један поглед на имплицитне облике потчињавања као вид манифестације симболичке моћи са примерима из свакодневног живота“, у *Помераћемо границе* М. Рашевић и М. Марковић (ур.), Београд: ИДН, стр. 215-225.
- Вуковић, А. 2009. „Теорија културног заостајања и друштвени положај жена у Србији“, *Годишњак за социологију*, год. V, бр. 5, Ниш: Филозофски факултет, стр. 113-131.
- Вуковић, Ана 2009. *Потиснуте или самопритајене? Жене у политици према мишљењу политичке елите у Србији*, Београд: Службени гласник.
- Голубовић, Д. и Пауновић Ж. 2004. *Сарадња невладиног сектора и владе*, Београд: Центар за развој непрофитног сектора, Грађанске иницијативе Међународни центар за непрофитно право Вашингтон/Будимпешта.

- Грађанске иницијативе Удружење грађана за демократију и грађанско образовање
2010. *HBO у Србији 2009*. www.gradjanske.org. приступљено 10.06.2013.
- Гудац-Додић, Вера (2006). *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Гудац-Додић, Вера (2006). „Положај жене у Србији (1945-2000)“, у Перовић Л., *Жене и деца. Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Фром, Е. 1983. *Бекство од слободе*, Београд: Нолит.
- Фуко, М. 1997. *Надзирати и кажњавати*. Београд: Просвета.
- Фуко, М. 1982. *Историја сексуалности. Воља за знањем*, Београд: Просвета.
- Халперн, Катрин, Руано-Борбалан Жан-Клод (2009) *Идентитет(и). Појединац, група, друштво*, Београд: Слио.
- Хлапец-Ђорђевић (Chlapac Đorđević), Ј. 1935. *Студије и есеји о феминизму*, Београд: Живот и рад.
- Цветковић, С. 1998. „Борба за равноправност и једнакост жена као део класног и модернизацијског процеса у Србији“, у Перовић Л., *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, бр. 2: Положај жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Ивековић, Рада (1981). „Студије о жени и женски покрет“, *Марксизам у свету*, год. 8, бр. 8-9, стр. 5-48.
- Истраживачко-аналитички центар *Аргумент 2009. база података*.
- Јарић, В. и Ћетковић, Н. 2010. *Речник родне равноправности: 102 појма родне равноправности за 102 године освајања женских људских права*, Нови Сад: Арт принт.
- Кандидо-Јакшић, М. 1995. „Идеалан мушкарац и идеална жена“, *Социологија*, 37, стр. 149-173.
- Кандидо-Јакшић, М. 2001. *Полност и политика*, Београд: Београдски круг.
- Кецман, Ј. 1978. *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918 – 1941*. Београд: Народна књига.
- Кимлика, В. 2009. *Савремена политичка филозофија*, Београд: НСПМ.
- Колин, М. и Чичкарић Л. 2010. *Економска и политичка партиципација жена у Србији у контексту европских интеграција*. Београд: Институт друштвених наука.
- Колин, М. 2005. *Непрофитне организације нови социјални партнери*, Београд: Аргумент.

- Кривокапић-Јовић, Г. 1998. „Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права – радикали и женско право гласа после Првог светског рата, (ур.) Перовић, Л. *Жене и деца. Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Лазић, М. 2005. *Промене и отпори. Србија у трансформацијским процесима*, Београд: Филип Вишњић.
- Марковић, Љубица 1934. *Почеци феминизма у Србији и Војводини*, Београд: Народна мисао, Библиотека Удружења универзитетски образованих жена.
- Материјал са међународног симпозијума 1978. *Друг-ца жена. Женско питање нови приступ?*, Београд: Издавачко-информативни програм СКЦ, Библиотека Одељења за социологију Филозофског факултета: Легат проф. др А. Милић.
- Мил, Џ. Ст. 2008. *Потчињеност жена*, Београд: Службени гласник.
- Мил, Џ. Ст. 1995. *Расправе о једнакости полова*. Београд: Филип Вишњић.
- Миливојевић, З. 2006. *Цивилно друштво Србије потиснуто током 1990-тих – у потрази за легитимитетом, перпознатљивом улогом и признатим утицајем током 2000-их*, Цивикус Индекс цивилног друштва – извештај за Србију, Београд: Аргумент и ЦРНПС.
- Милић, А. 2011. „Феминистички таласи, оријентације и покрет у југословенском и српском друштву 20. века“, у *Увод у родне теорије* Милојевић, И. и Марков С. (ур.), Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Центар за родне студије АЦИМСИ и Mediterran Publishing, стр. 51-64.
- Милић, А. 2008. „Жене у бившој Југославији – другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жена“, у Вујовић, С (ур.) *Друштво ризика. Промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, Београд: ИСИ ФФ, стр. 181-199.
- Милић, А. 2002. *Женски покрет на раскришћу миленијума: извештај о емпијском истраживању у Србији и Црној Гори*, Београд: ИСИ ФФ.
- Милић, А. 2002. „Добитници и губитници у процесу транзиције из угла породичне свакодневице (1991-2001)“, у: Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Београд: ИСИ ФФ.
- Милић, А. 2001. *Социологија породице: критика и изазови*, Београд: Чигоја.
- Милић, А. 1998. „Патријархални поредак, револуција и сазнање о положају жене“ у Перовић, Л. (ур.) *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. Положај жене као мерило модернизације*, Београд: Институт за новију историју Србије.

- Милић, А. 1998. „Настанак и кратак други живот Женске странке (ЖЕСТ) 1990-1991, у Благојевић, М. (прир.) 1998. *Ка видљивој женској историји. Женски покрет у Београду 90-тих*, Београд: Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, стр. 73-85.
- Милић, А. 1994. *Жене, политика, породица*, Београд: Институт за политичке студије.
- Милојевић, И. и Марков, С. (ур.) 2011. *Увод у родне теорије*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Центар за родне студије АЦИМСИ и Mediterran Publishing.
- Мишел, А. (Michel, Andrée) 1997. *Феминизам*, Београд: Плато.
- Напредњака пола милиона, СПС у паду, *Данас*, 28.01.2015.на <https://www.danas.rs/politika/naprednjaka-pola-miliona-sps-u-padu/> приступљено 30.09.2018.
- Недовић, С. 2005. *Савремени феминизам: положај и улога жене у породици и друштву*. Београд: ЦУПС и ЦЕСИД.
- Николић-Ристановић, В. 2008. *Преживети транзицију. Свакодневни живот и насиље над женама у посткомунистичком и постратном друштву*, Београд: Службени гласник.
- Николић-Ристановић В. 2000. „Насиље над женама у рату: етничке теориторије“ у *Мапирање мизогиније у Србији – дискурси и праксе (I том)*, ур. Марина Благојевић, стр. 575-588. Београд: Ажин.
- Новаковић, Н. 2010. „Жене и тржиште рада у друштву у транзицији“, *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, вол. 23, бр. 1, стр. 377-408.
- Пантелић, И. 2009. „Друштвена еманципација учесница партизанског покрета после Другог светског рата. Србија 1945-1953.“, Магистарски рад, Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Папић, Ж. 1997. *Полност и култура. Тело и знање у социјалној антропологији*, Београд: Библиотека XX век.
- Папић, Ж. 1989. *Социологија и феминизам*, Београд: Издавачко-истраживачки центар ССО Србије.
- Павловић, В. 2009. *Друштвени покрети и промене*, Београд: Службени гласник, Завод за уџбенике.
- Пауновић, Ж. 2006. *Невладине организације. Правни и политички статус НВО у Србији*, Београд: Службени гласник.
- Пауновић, Ж. 1996. *Мали појмовник цивилног друштва*, Београд: Ин-пресс.
- Пејтмен, К. 2001. *Полни уговор*, Београд: Феминистичка 94.

- Поповић-Обрадовић, О. и Драшкић, М. 2008. „Правни положај жене према српском грађанском законнику (1844-1946)“, у Поповић-Обрадовић О., *Каква или колика држава. Огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX-XXI века*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Ранковић, М. 1981. „Социолошке теорије о друштвеној промени и историјском развоју“, у М. Поповић и М. Ранковић, *Теорије и проблеми друштвеног развоја*. Београд: БИГЗ.
- Рашевић, М. 1993. *Ка разумевању абортуса у Србији*, Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Рот, Н. 2003. *Основи социјалне психологије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Секулић, Н. 2007. „Феминизам“ у *Социолошки речник* (прир.) Мимица А. и Богдановић М., Београд: Завод за уџбенике.
- Склевицки, Л. [Sklevicki, Lydia] 1996. *Коњи, жене, ратови*. (прир.) Д. Рихтман Аугуштин. Загреб: Женска инфотека.
- Турен, А. [Touraine, Alain] 1998. *Постиндустријско друштво*, Београд: Плато.
- ЦРНПС 2011. *Линија 481: база организација добитника средстава из линије 481 – «дотације невладиним организацијама» из буџета Републике Србије у периоду од 2008. до 2011. године; директоријум НВО Списак женских група, www.црнпс.орг.рс/цатегору/линија481), приступљено 25. 11. 2013.*
- Ћетковић, Н. 1998. *Женска политичка перспектива. 77 апела, захтева, протеста, информација, парола Београдског женског лобија*. Београд: Београдски женски лоби; Женске студије и комуникација – ИНДОК центар.
- Ћирковић, С. 2004. *Срби међу европским народима*. Београд: Еквилибриум.
- Шмале, В. 2011. *Историја мушкости у Европи (1450-2000)*, Београд: Клио.
- Штуперт, В. 2010. *Јачање цивилног друштва у Србији: процена и унапређење одрживости организација цивилног друштва у Србији*, Београд: ОЕБС.
- Vem L. S. 1974. *The measurement of psychological androgyny*. J. Consult. Clin. Psychol. 42:155-62.
- Brunnbauer, U. 2002. „From Equality without Democracy to Democracy without equality? Women in Transition in Southeast Europe“, у Јовановић, Наумовић (ед.) *Gender relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and*

- Manhood in 19th and 20th Century, Београд-Graz: Удружење за друштвену историју.
- DeVault L.M, Gross G. 2007. „Feminist Interviewing. Experience, Talk and Knowledge“ u *Handbook of Feminist Research*, ed.by. Hesse-Bil,Sharlene Nagy, Sage Publication.
- Firestone, Sh. 1972. *The Dialectic of Sex: A Case for Feminist Revolution*. StAlbans: Paladin.
- Friedan, B. 1963. *The Feminine Mystique*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Gilbert, L. A., J. Deutsch C. and Strahan R. F. 1978. „Feminine and Masculine Dimensions of the Typical, Desirable, and Ideal Woman and Man“, *Sex Roles, Vol. 4, No. 5*, pp. 767-778.
- Millett, K. 1970. *Sexual Politics*. New York: Doubleday.
- Mitchell, J. 1971. *Women's Estate*, London: Penguin books.
- Eisenstadt, S. N. 1964. „Modernization and Conditions of Sustained Growth“, *World Politics* 16 (July), pp. 576-594.
- Levy, M. Jr. 1966. *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Smelser, N. 1959. *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Rotledge & Kegan Paul.
- Smelser, N. (1966) *Social Structure and Mobility in Economic Development*. Chicago: Aldine Co.
- Smelser, N. (1973). „Processes of social change“, in: N. J. Smelser (ed.), *Sociology: An Introduction*, pp. 709-62. New York: Wiley.
- Sztompka, P. 1993. *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA:Blackwell.
- Ogburn, W. F. 1964. *On Culture and Social Change*. Otis Dudley Duncan, ed. Chicago: Phoenix Books; University of Chicago Press.
- Weinstein L. et al. 2009. [The ideal man and woman according to university students](http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCR/is_1_43/ai_n31438319/)". *College Student Journal*. 25 Jul, 2009.
- http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCR/is_1_43/ai_n31438319/

БИОГРАФИЈА

Ана Вуковић рођена је 1976. године, у Београду, где је завршила основу школу и гимназију. Основне студије социологије на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду завршила је 2004. године и одбранила дипломски рад под менторством проф. др Анђелке Милић. Мастер академске студије социологије завршила је 2008. године са просечном оценом 9,50 и одбранила мастер рад: „Утицај жена у политици према мишљењу политичке елите у Србији”.

Од 2006. до 2009. године била је запослена као стручни сарадник на Филозофском факултету у Београду, а од 2009. године запослена је као истраживач у Институту друштвених наука у Београду. Ауторка је више научних чланака и монографије *„Потиснуте или самопритајене? Жене у политици према мишљењу политичке елите у Србији”* (Службени гласник, 2009). Учествовала је на више научних скупова и конференција у земљи и иностранству.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Ана Вуковић _____

Број индекса _____ 1С17-204 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 29.03.2019.

 _____

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Ана Вуковић

Број индекса 1С17-204

Студијски програм докторске студије социологије(2007)

Наслов рада *Друштвена обележја савременог феминистичког покрета у
Србији*

Ментор др Слободан Антонић

Потписана Ана Вуковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 29.03.2019.

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 29.03.2019.

Август

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2) **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.